

ચાણકયાની વ્યવહારનીતિ

સ્વામી સભ્યદાનંદ

ચાણક્યની વ્યવહારનીતિ

સ્વામી સત્યદાનંદ

ગુરુજી સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ 380 001

CHANAKYA-NI VYAVAHAR-NEETI

by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2014
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-070-3

Rs. 80.00

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

જેમણે થરાદના એક માસના કાર્યક્રમ દરમિયાન
તન-મન-ધનથી અદ્ભુત સેવા કરી તે -

શ્રી સવાઈભાઈ હરસીંગભાઈ રાજપૂત
શ્રીમતી દિવાળીબેન સવાઈભાઈ રાજપૂત,
શ્રી રમેશભાઈ સવાઈભાઈ રાજપૂત
શ્રીમતી આનંદીબેન રમેશભાઈ રાજપૂતને
સપ્રેમ ભેટ

સાચિયદાનંદ

બધા યોગોમાં સૌથી મોટો વ્યવહારયોગ છે. બધા યોગો આવડતા હોય પણ વ્યવહારયોગ ન આવડતો હોય તો જીવન અશાન્ત અને નિષ્ફળ થઈ શકે છે. વ્યવહારની સફળતા એ જ જીવનની સફળતા કહેવાય.

વ્યક્તિ સમૂહમાં રહે છે. સમૂહ વિના ચાલતું નથી. તેથી સામૂહિક જીવન જીવવું પડે છે અને સામૂહિક જીવનમાં અનેક ગૂંચો આવતી જ હોય છે. આ ગૂંચોને બુદ્ધિથી ઉકેલી શકાય. આવી બદ્ધિને વ્યવહારબુદ્ધિ કહેવાય. જેમનામાં શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ તો હોય છે પણ વ્યવહારબુદ્ધિ નથી હોતી તેઓ મહાપંડિત હોવા છતાં પણ વેદિયા જેવા હાસ્યાસ્પદ બનતા હોય છે. તેથી વ્યવહારશાસ્ત્ર રચાવું જરૂરી જણાયું.

હજારો વર્ષ પૂર્વે ચાણક્ય થયા. ચાણક્ય ઋષિના પુત્ર હોવાથી ચાણક્ય કહેવાયા અને શત્રુની કુટિલ ચાલોને નિષ્ફળ બનાવવાની કળા-ક્ષમતા ધરાવતા હોવાથી તેઓ કૌટિલ્ય પણ કહેવાયા. તેમણે બહુ જ મહત્વનાં બે શાસ્ત્રો રચ્યાં છે: 1. અર્થશાસ્ત્ર અને 2. રાજશાસ્ત્ર. બંને રાજલક્ષી છે. રાષ્ટ્રનું અર્થતંત્ર કેમ ચલાવવું તે માટે વિસ્તારથી નાની-મોટી બધી જ વાતોની ચર્ચા અને તેમનું નિરકરણ આ શાસ્ત્રમાં સમાવિષ્ટ કરાયું. આજે પણ આ શાસ્ત્ર એટલું જ પ્રસ્તુત છે, જેટલું તે જ્યારે રચાયું હતું ત્યારે પ્રસ્તુત હતું. તે જ તેની અમરતાની સાખિતી કહેવાય.

અનુભવોમાંથી વિચારો અને વિચારોમાંથી સિદ્ધાંતો પ્રગટ થતા હોય છે, જે વિચારો અને જે સિદ્ધાંતો ધરતીની સપાઠીમાંથી નીવડીને પ્રગટ થતા હોય છે તે અમર થઈ જતા હોય છે, પણ જે વિચારો અને સિદ્ધાંતો આકાશીય કલ્પનાઓમાંથી પ્રગટ થતા હોય છે તે નીવડ્યે ખરા નથી ઉત્તરી શકતા. તેથી તે અમર થતા નથી, ટકતા નથી.

ચાણક્યનું અર્થશાસ્ત્ર નીવડેલું શાસ્ત્ર કહેવાય તેથી આજે પણ પ્રસ્તુત થઈ શક્યું છે.

આવું જ ચાણક્યનું રાજનીતિશાસ્ત્ર પણ છે જે હજુ પણ પ્રસ્તુત છે. રાજી અથવા રાજનેતા થવા માટે આ બંને શાસ્ત્રોનું શાન અનિવાર્ય ગણાવું જોઈએ.

ચાણક્યનું ત્રીજું શાસ્ત્ર તે વ્યવહારશાસ્ત્ર કહેવાય. વ્યવહારશાસ્ત્ર સૌના માટે મહત્વની વસ્તુ છે, કારણ કે વ્યવહાર વિનાનો કોઈ નથી. એવું મનાય છે કે મૂર્ખ રાજ્યપુત્રોની મૂર્ખતાથી ચિંતિત થઈને રાજાએ વિષ્ણુદત્ત શર્મા નામના પંડિતને મૂર્ખ પુત્રોને બુદ્ધિમાન બનાવવા સોએલા અને તેમણે ‘પંચતંત્ર’ અને ‘હિતોપદેશ’ની રચના કરી હતી, જેમાં પશુ-પક્ષીઓની કથાના માધ્યમથી રાજનીતિનાં ગણન રહેસ્યોને સરળ રીતે રસપૂર્વક ઉકેલવામાં આવ્યાં હતાં અને મૂર્ખ રાજ્યપુત્રો પ્રાખર મુત્સદી થઈ ગયા હતા.

આ વિષ્ણુશર્મા એ જ ચાણક્ય હતા તેવી એક માન્યતા પ્રચલિત છે. બીજી માન્યતા આનાથી જુદી છે, અર્થાત્ વિષ્ણુદત્ત શર્મા અને ચાણક્ય એક નથી પણ જુદા-જુદા છે. જે હોય તે. આપણે વ્યક્તિના વિવાદમાં નથી પડવાનું, પણ જે શ્લોકો અને વિચાર પ્રાપ્ત થયા છે તે અણમોલ છે અને ચાણક્યની પ્રસિદ્ધિના કારણે આ બધા શ્લોકો ચાણક્યના નામે ચઢેલા છે તેથી આને પણ ‘ચાણક્યનીતિ’ કહેવાય છે. મને થયું કે સમય પ્રમાણે તેને યોગ્ય રીતે શાશ્વતારીને લોકો પાસે પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો આજે પણ આ વિચારો વ્યવહારિક શાનમાં બહુ જ ઉપયોગી થઈ શકે છે. રાજાના પુત્રો મુત્સદી થયા હોય કે નહીં, પણ જો આ શાસ્ત્રનું વારંવાર સમજણપૂર્વક અનુશીલન કરવામાં આવે તો આજના પ્રૌઢો પણ ઘણો લાભ મેળવી શકે એમ છે. આ શાસ્ત્ર સર્વજન-ઉપયોગી છે, તેથી મેં યથાશક્તિ તેને શાશ્વતારીને લોકો પાસે મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મને આશા છે કે આ ગ્રંથ ઉપયોગી થશે જ. મેં ગ્રંથમાં મારા તરફથી ‘વ્યવહારનીતિ’ શબ્દ જોડી દીધો છે, તેથી આ ગ્રંથ “ચાણક્યની વ્યવહારનીતિ” બન્યો છે; કારણ કે આમાં વ્યવહાર જ વ્યવહાર ભર્યો છે. વ્યવહારના મુખ્યતા: પાંચ ક્ષેત્રો છે: 1. રાજવ્યવહાર, 2. ધર્મવ્યવહાર 3. સમાજવ્યવહાર, 4. અર્થવ્યવહાર અને 5. કામવ્યવહાર.

ચાણક્યે આ પાંચે વ્યવહારોને આ ગ્રંથમાં સાંકળી લીધા છે. તેમાં કામવ્યવહારનો પણ સ્વીકાર કર્યો છે. ચાણક્ય વાસ્તવવાદી છે અને કામજીવન અનિવાર્ય વાસ્તવિકતા છે. ભારતના આધ્યાત્મિક ચિંતકો મોટા ભાગે કામથી ભાગ્યા છે અથવા તેના ઉપર ધૂળ નાખી છે. આમ કરીને તેનાથી છુટકારો મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે સંદર્ભ નિષ્ફળ રહ્યો છે. ચાણક્યે કામની વાસ્તવિકતા અને અનિવાર્યતા સ્વીકારી હોવાથી વારંવાર કામ સંબંધી ચર્ચા કરી છે. પુરુષો માટે કામનું ક્ષેત્ર સ્ત્રી છે અને ચાણક્ય પુરુષ હોવાથી સ્ત્રીસંબંધી દસ્તિકોણ બંધાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીસંબંધી તેમનું ચિંતન વાસ્તવિક તો છે, પણ કેટલીક વાર એકપક્ષીય પણ લાગે છે. એનો આધાર કોને કેવી સ્ત્રી મળી હતી તે કહેવાય. જોકે ચાણક્યને આજીવન કુંવારા માનવામાં આવે છે. આવું હોય પણ ખરું અને ન પણ હોય. કદાચ સ્ત્રીસંબંધી જે ધારણાઓ તેમની બંધાઈ હશે તેણે તેમને લગ્નજીવનથી દૂર રાખ્યા હશે. જે હોય તે, પણ અઢી હજાર વર્ષ ઉપર તેમણે જે-જે તારવણીઓ કાઢી હતી તે આજે પણ તેટલી જ સત્ય છે. પણ સ્ત્રીસંબંધી બીજી ધારણા પણ છે અને તે સ્વર્ગની દેવી છે, મહાન છે, કેટલીક વાર તો મહાનતામાં પુરુષો કરતાં સવાઈ છે. પણ આ તો કોને કેવી સ્ત્રી મળી છે તેના આધારે નક્કી થાય.

મારી સમજણ પ્રમાણે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આવેલા શ્લોકોમાં કેટલાક શ્લોકો અન્ય ગ્રંથોમાં પણ આવેલા છે. તેથી આ શ્લોકો તેમાંથી લીધેલા છે કે પછી અહીંથી ત્યાં ગયેલા છે એ નક્કી કરવું વિદ્ધાનોનું કામ છે. આપણે તો ગોળ ખાવાથી કામ છે. તે ન્યાયે આ બધા શ્લોકો ચાણક્યના માનીને લીધા છે. મને લાગે છે કે ગીતાની માઝુક ઘરઘરમાં આ વ્યવહારનીતિનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે. ખાસ કરીને યુવક-યુવતીઓને આ ગ્રંથ સાથે જોતરવામાં આવે તો તેઓ જીવનના ઘણા અનર્થોથી બચી શકે છે. ખરેખર તો આ ગ્રંથ વ્યવહારગીતા છે, જેનો રોજ પાઠ કરીને શ્લોકો કંઠસ્થ કરી લેવા જેવા છે.

આ ગ્રંથમાં રૂપાંતર-પાઠાંતર કે બીજી કોઈ પ્રક્રિયાથી જે કાંઈ ત્રુટિ દેખાય તે સુધારીને વાંચવા વિનંતી છે. અને ચિંતનક્ષેત્રમાં કાંઈ ક્ષતિ દેખાય તો તે મારી સમજ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરે.

પુસ્તકનો વધુમાં વધુ પ્રચાર થાય તે માટે ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહ જે જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે તે બદલ ધન્યવાદ.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી તથા પ્રો. પ્રકૃત્વભાઈ મહેતાએ ઘણી મહેનત કરીને આ પુસ્તકને વધુ યોગ્ય બનાવવા પ્રયત્નો કર્યો છે તે માટે તેમનો આભાર.

મારું તો સર્વસ્વ પરમેશ્વર જ છે. તે લખાવે છે ત્યારે જ લખી શકાય છે, નહીં તો કલમ મૂકી દેવી પડે છે. તેથી આ તેની જ પ્રસાદી છે, મારું કશું નથી. છે તો ભૂલો છે. તેથી પરમેશ્વરનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો કહેવાય.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 11-2-2014

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

દંતાલી-પેટલાદ, જિ. આણંદ 388450

ફોન: 02697 – 252480

વેબસાઈટ: www.sachchidanandji.org

ચાણક્યની વ્યવહારનીતિ

*

સ્વામી સત્યદાનંદ

4થા પૂઠાનું મેટ્રે

બધા યોગોમાં સૌથી મોટો વ્યવહારયોગ છે. બધા યોગો આવડતા હોય પણ વ્યવહારયોગ ન આવડતો હોય તો જીવન અશાન્ત અને નિષ્ફળ થઈ શકે છે. વ્યવહારની સફળતા એ જ જીવનની સફળતા કહેવાય.

વ્યક્તિ સમૂહમાં રહે છે. સમૂહ વિના ચાલતું નથી. તેથી સામૂહિક જીવન જીવવું પડે છે અને સામૂહિક જીવનમાં અનેક ગૂંચો આવતી જ હોય છે. આ ગૂંચોને બુદ્ધિથી ઉકેલી શકાય. આવી બદ્ધિને વ્યવહારબુદ્ધિ કહેવાય. જેમનામાં શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ તો હોય છે પણ વ્યવહારબુદ્ધિ નથી હોતી તેઓ મહાપંડિત હોવા છતાં પણ વેદિયા જેવા હાસ્યાસ્પદ બનતા હોય છે. તેથી વ્યવહારશાસ્ત્ર રચાવું જરૂરી જણાયું.

હજારો વર્ષ પૂર્વે ચાણક્ય થયા. ચાણક્ય ઋષિના પુત્ર હોવાથી ચાણક્ય કહેવાયા અને શત્રુની કુટિલ ચાલોને નિષ્ફળ બનાવવાની કળા-ક્ષમતા ધરાવતા હોવાથી તેઓ કૌટિલ્ય પણ કહેવાયા. તેમણે બહુ જ મહત્વનાં બે શાસ્ત્રો રચ્યાં છે: 1. અર્થશાસ્ત્ર અને 2. રાજશાસ્ત્ર. બંને રાજલક્ષી છે. રાષ્ટ્રનું અર્થતંત્ર કેમ ચલાવવું તે માટે વિસ્તારથી નાની-મોટી બધી જ વાતોની ચર્ચા અને તેમનું નિરકરણ આ શાસ્ત્રમાં સમાવિષ્ટ કરાયું. આજે પણ આ શાસ્ત્ર એટલું જ પ્રસ્તુત છે, જેટલું તે જ્યારે રચાયું હતું ત્યારે પ્રસ્તુત હતું. તે જ તેની અમરતાની સાબિતી કહેવાય.

*

મને લાગે છે કે ગીતાની માફક ઘરઘરમાં આ વ્યવહારનીતિનું અધ્યયન કરાવવામાં આવે. ખાસ કરીને યુવક-યુવતીઓને આ ગ્રંથ સાથે જોતરવામાં આવે તો તેઓ જીવનના ઘણા અનર્થોથી બચી શકે છે. ખરેખર તો આ ગ્રંથ વ્યવહારગીતા છે, જેનો રોજ પાઠ કરીને શ્લોકો કંઠસ્થ કરી લેવા જેવા છે.

અધ્યાય પહેલો

પ્રણમ્ય શિરસા વિષ્ણું તૈલોક્યાધિપતિં પ્રભુમ् ।
નાનાશાસ્ત્રોદૃતું વક્ષ્યે રાજનીતિસમુચ્ચયમ્ ॥ 1 ॥

પ્રત્યેક શુભ કાર્ય પ્રભુવંદનાથી કરવું જોઈએ. સંસારની સુંદર શક્તિ જ્યારે સાથ આપે છે ત્યારે અધરું કાર્ય પણ સરળ થઈ જાય છે અને સામાન્ય વસ્તુ પણ દિવ્ય બની જાય છે. એટલે શાસ્ત્રપરંપરા પ્રમાણો ચાણક્ય સર્વપ્રથમ ભગવાન વિષ્ણુની વંદના કરે છે:

“માથું નમાવીને ભગવાન વિષ્ણુને પ્રણામ કરીને હું આ રાજનીતિશાસ્ત્ર-વ્યવહારનીતિ શાસ્ત્રનું વર્ણન કરું છું.”

તે વિષ્ણુ ત્રણે લોકના અધિપતિ છે, અર્થાત્ સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એમ ત્રણે લોકમાં તેમનું જ શાસન ચાલે છે. ખરેખર તો ત્રણની સંખ્યા સાપેક્ષ કહેવાય. સાચી વાત તો એ છે કે વિષ્ણુ અનંતકોટિ બ્રહ્માંડેના અધિપતિ છે.

ફરીથી ચાણક્ય કહે છે કે અનેક શાસ્ત્રોમાંથી સાર-સાર લઈને આ રાજનીતિ અથવા વ્યવહારનીતિનો ગ્રંથ રચી રહ્યો છું. આ ગ્રંથમાં આવેલા શ્લોકો અનેક શાસ્ત્રોમાંથી જેમના તેમ અથવા વૈચારિક ભાવોને પદ્યરૂપ આપીને આ ગ્રંથમાં સંગ્રહાયેલા છે. તેથી વિવિધ શાસ્ત્રોનો ઉપકાર સ્વીકાર કર્યો છે.

વિદ્વત્તા બે પ્રકારની હોય છે: એક સ્વયંભૂ – પોતાની જ, જે બહુ થોડામાં હોય છે અને બીજી ‘નાનાશાસ્ત્રગ્રાહી’, અર્થાત્ અનેક શાસ્ત્રો, લેખકો, વક્તાઓ વગેરેમાંથી ગ્રહણ કરેલી. બીજી વિદ્વત્તા કોઈ દોષ નથી. મધુકર જેમ અનેક પુષ્પોમાંથી પરાગરસ ગ્રહણ કરીને મધુ બનાવે છે. તેમ વિદ્વાન પણ અનેકોની સહાયતાથી ગ્રંથ રચતો હોય છે. પણ અનેકની સહાયતા લીધા પછી પણ જે યોગ્ય સમયે તેનો સ્વીકાર નથી કરતો તેને ‘પ્રજ્ઞાચોર’ કહેવાય. પ્રજ્ઞાચોરના દોષથી બચવા માટે જેમનો-જેમનો સાથ-સહકાર લીધો હોય એમને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકારી યાદ કરવા જરૂરી છે. તેથી ચાણક્ય સ્વીકારે છે કે અનેક શાસ્ત્રોના સહકારથી આ ગ્રંથ રચી રહ્યો છું.

અધીત્યેદં યશાશાસ્ત્રં નરો જાનાતિ સત્તમઃ ।
ધર્મोપદેશવિષ્યાતં કાર્યકાર્ય શુભાશુભમ્ ॥ 2 ॥

ગ્રંથનો હેતુ બતાવે છે:

“જે સુજ્ઞ પુરુષ આ શાસ્ત્રનું સારી રીતે અધ્યયન કરશે તે કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, પાપ-પુરુષ વગેરે કર્માના ભેદો જ સારી રીતે જાણી જશે.”

શાસ્ત્રનો હેતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ છે. જે નથી જાણતા તેને જાણવું તે જ શાસ્ત્રજ્ઞાન કહેવાય. વ્યવહારમાં પ્રથમ તો કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય જાણવું જરૂરી છે. પછી શુભ-અશુભનો ભેદ જાણવો જરૂરી છે. આવું બધું અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન, અનેક પ્રકારની સ્પષ્ટતા આ શાસ્ત્ર વાંચવા-જાણવા-સમજવાથી થશે.

તદહં સમ્વક્ષ્યામિ લોકાનાં હિતકામ્યયા ।
યેન વિજ્ઞાનમાત્રેણ સર્વજ્ઞત્વં પ્રપદ્યતે ॥ 3 ॥

અનુભવોની ખાણ જેની પાસે હોય તે જ વ્યવહારજ્ઞાન આપી શકે. જેને જીવનના ગણન અનુભવો જ નથી તે વાસ્તવિક સચોટ વ્યવહારિક જ્ઞાન આપી શકે નહીં. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે:

લોકોની હિતકામના કરવા માટે જ હું આ શાસ્ત્રનું કથન કરી રહ્યો છું. જેની પાસે શક્તિ-સામર્થ્ય હોય પણ જે તેનો સામાન્ય જનતાના હિત માટે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો તે સ્વસામર્થ્યઘાતી કહેવાય, અર્થાત્ પોતે જ પોતાની શક્તિનો નાશ કરનારો થઈ જાય. તે પાપ કહેવાય. તેવા પાપદોષથી બચવા માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનાં શક્તિ અને સામર્થ્યનો મરતાં પહેલાં લોકહિતમાં ઉપયોગ જરૂર કરવો

જોઈએ.

ચાણક્ય કહે છે કે જો કોઈ વાક્તિ મારા રચેલા આ વ્યવહારશાસ્ત્રનો સમજી-વિચારીને પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરશે તો તે સર્વજ્ઞત્વને પ્રાપ્ત કરશે.

અહીં સર્વજ્ઞત્વનો અર્થ બહુવિષયપારંગતતા છે, અર્થાત્ તે બહુ વિષયોમાં તજ્જ્ઞ થઈ જશે.

હવે વ્યાવહારિક ઉપદેશ પ્રારંભ કરે છે.

મૂર્ખશિષ્યોપદેશેન દુષ્ટસ્વીભરણેન ચ ।

દુઃખિતૈ: સમ્યોગેણ પણિતોઽધ્યવસીદતિ ॥ 4 ॥

મોટા-મોટા શાની પુરુષો પણ ત્રણ કારણોથી કાયમ દુઃખી થતા રહે છે. શાની દુઃખી ન હોય તે વાત સાચી નથી. શાની વધુ દુઃખી હોય. સહદેવ સુખી ન હોય. કેટલીક વાર ન જાણવું એ જ સુખનું કારણ થઈ શકતું હોય છે. જે ત્રણ તત્ત્વોથી શાની પુરુષો પણ દુઃખી થતા હોય છે તે બતાવે છે.

1. મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ આપવાથી

અહીં ‘મૂર્ખ’ શબ્દના ત્રણ અર્થ કરવાના છે: 1. જેનામાં બુદ્ધિ ન હોય, 2. જે અનુશાસિત ન હોય અને 3. જે કૃતજ્ઞ ન હોય – કૃતદ્બન્ધન્ય.

બધામાં બુદ્ધિપતિભા એકસરખી નથી હોતી. પ્રતિભાશાળી શિષ્યને ભાણવવામાં ગુરુને વિદ્યાનંદ આવતો હોય છે. ગુરુ પોતે ધન્ય-ધન્ય થઈ જતા હોય છે; પણ જો શિષ્ય બુદ્ધિહીન – પ્રતિભાહીન હોય તો ગુરુ માથાકૂટ કરો-કરીને થાકી જતા હોય છે તોપણ શિષ્યને બોધ થતો નથી હોતો, તેથી ગુરુ દુઃખી થાય છે.

શિષ્યમાં અનુશાસન ન હોય, માન-મર્યાદા, પ્રણામ-વંદન વગેરે સુખદાયી વ્યવહાર ન હોય, ઉદ્દંડ અને ઉચ્છૃંખલ વ્યવહાર હોય તોપણ ગુરુ દુઃખી થતા હોય છે.

શિષ્યમાં અહેસાનભાવ ન હોય તો ગુરુ પ્રત્યે અહોભાવ ન જાગે. અહોભાવ વિના આદરભાવ ન જાગે. તો કૃતદ્બન્ધતા આવે. આવા શિષ્યોથી ગુરુ દુઃખી થતા હોય છે.

દુઃખ થવાનું બીજું કારણ બતાવે છે.

દુષ્ટ સ્વીનું ભરણ-પોષણ કરવાથી પતિ દુઃખી થતો હોય છે.

પ્રાચીનકાળમાં સ્વીઓ કમાતી ન હતી તેથી તેમની સંપૂર્ણ આર્થિક જવાબદારી પતિના માથે રહેતી. પતિ રળી-રળીને, કમાઈ-કમાઈને સ્વીની અપેક્ષાઓ પૂરી કરે, તેથી તેને ભર્તા પણ કહેવાય. પણ સ્વી દુષ્ટ હોય તો પતિ દુઃખી થયા કરે.

પત્નીની દુષ્ટતા ત્રિમુખી હોય છે: 1. વ્યભિચારથી, 2. કોધ વગેરે દુર્બ્યવહારથી અને 3. કાન-ભંભેરણીનો શિકાર થઈને સતત વહેમીલી રહ્યા કરવાથી.

1. વ્યભિચારનાં બે મૂળ છે: 1. પ્રબળ કામવાસના હોવાથી અને 2. પતિ તરફથી સતત કામતૃપ્તિ ન થવાથી અસંતુષ્ટ રહેવાથી. પ્રથમ કારણનો કોઈ સચોટ ઉપાય નથી હોતો. જન્માત પ્રકૃતિથી તીવ્ર કામવાસનાથી પીડિત રહેતી હોય તે સ્વી નવાનવા પુરુષો શોધ્યા કરતી હોય. તેને દુષ્ટ માર્ગથી રોકવી બહુ કંઠિન કામ કહેવાય.

બીજા કારણથી વ્યભિચારી થતી હોય તો પતિએ પોતાનું વલણ સુધારવું જોઈએ. જો તેને ભરપૂર પ્રેમ અને સેક્સ આપી શકાય તો તેને વારી શકાય છે.

2. સતત કોધ, ઘૃણા, તિરસ્કારભર્યો વ્યવહાર કરનાર દુષ્ટ પત્ની કહેવાય. કદાચ તેનો સ્વભાવ જ આવો હોય. જો એવું હોય તો તેને પ્રકૃતિદુષ્ટા કહી શકાય. જો તે પ્રકૃતિથી જ

દુષ્ટ હોય તો તેનો કોઈ ઉપાય નહીં, પણ જો કુસંગ, કુસંસકાર કે અભિમાનથી આવો વ્યવહાર કરતી હોય તો તેનો ઉપાય થઈ શકે. પતિના સામર્થ્ય ઉપર ઉપાયો આધાર રાજે છે. પતિ નમાલો જ હોય તો સહન કર્યા વિના કોઈ છુટકારો નથી.

3. વહેમીલી પત્ની જીવતું-જાગતું નરક જ કહેવાય. મોટા ભાગે ચારિત્રહીન સ્વીઓ હોય છે તે વધુ વહેમીલી હોય છે. તેમને પોતાનું જ પ્રતિબિંબ પતિ અને બધા પુરુષોમાં દેખાયા કરતું હોય છે.

જે પતિને આ ત્રણે દુષ્ટતામાંથી એક પણ દુષ્ટતાવાળી પત્ની મળી હોય તે સોનાના ઢગલા ઉપર બેઠો હોય તો પણ સુખી ન થઈ શકે; પણ જેનામાં આમાંનો એક પણ દોષ ન હોય તેના ઘરમાં સ્વર્ગ જ ઉત્તરી આવે.

3. જે લોકો દુષ્ટિયારાં માણસો સાથે સતત સંબંધ રાજે છે તેઓ દુઃખી થતા હોય છે. સંસારમાં દુષ્ટિયારાં માણસો ઘણાં હોય છે, તેમની સાથે રાગ કે આસક્તિથી જેઓ બંધાયેલા હોય તેઓ તેમના દુઃખે દુઃખી થતા હોય છે. આનો અર્થ એવો નહીં કે દુષ્ટિયારાં માણસોની ઉપેક્ષા કરવી અથવા તેમનાથી દૂર રહેવું, પણ તેનો અર્થ એ થાય છે કે તેમની સાથે રાગતમક આસક્તિ ન કરવી. મદદ કરીને દૂર રહેવું, જો તેમની સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયા તો જાની પુરુષ હોય તો તે પણ દુઃખી થયા વિના રહે નહીં.

હવે ચાણક્ય વગર મોતે મરી જવાનાં કારણો બતાવે છે:

**દુષ્ટા ભાર્યા શર્ઠ મિત્ર ભૂત્યશોતરદાયક: ।
સસર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશય: ॥ 5 ॥**

1. દુષ્ટ ભાર્યા, 2. શર્ઠ મિત્ર, 3. ઉદ્ધત નોકર, 4. સર્પના રાઝડાવાળા ઘરમાં રહેવાનું – આ ચાર તત્ત્વો વ્યક્તિને કોઈ ને કોઈ સમયે વગર મોતે મારી નાખતાં હોય છે.

1. દુષ્ટ ભાર્યાનું થોડું વિવેચન પૂર્વ શ્લોકમાં કરી દેવાયું છે. પતિ-પત્નીનો સંબંધ સર્વાધિક સુખદુઃખદાયી બનતો હોય છે. આ સંબંધની કરોડરક્જુ વિશ્વાસ છે. જે પત્ની વિશ્વાસધાત કરે, દગ્ગો કરે, ગંધરી કરે તેનો પતિ કોઈ ને કોઈ દિવસે વગર મોતે મરે.

વિશ્વાસધાતનો અર્થ એ થાય છે કે પત્ની પોતાના પતિને અંધારામાં રાખીને પરપુરુષોની સાથે કામસુખ ભોગવતી થઈ જાય. જો પરપુરુષથી તેને વધુ કામસુખ મળતું થઈ જાય તો તે તેમાંનું તીવ્રપણે આસક્ત થઈ જાય; તેમાં જો તેનો પતિ અવરોધક બને તો તે આંધળી થઈને પતિનો કાંઠો કાઢી નાખવા કે કાઢી નંખાવવા તૈયાર થઈ જતી હોય છે. કામાંધ પત્ની ભાન વિનાની થઈ જતી હોય છે અને તે ક્યારે ન કરવાનું કરી બેસે તે કહેવાય નહીં. તેનો ભરોસો રાખીને તેના ખોળામાં માણું મૂકીને સૂએ તો તે માણું ખોઈ બેસે.

2. શર્ઠ મિત્ર:

કેટલાક માણસો પ્રકૃતિશાઠ હોય છે, અર્થાત્તુ તેઓ સ્વભાવથી જ શર્ઠ વૃત્તિના હોય છે. તેમને કોઈ સુધારી ન શકે. તેઓ બધાને શર્ઠ દાખિથી જ જોતા હોય છે. આવા પ્રકૃતિશાઠ માણસને જો કોઈ મિત્ર બનાવે તો કોઈ ને કોઈ સમયે તે શર્ઠ તેનું અકાળ મૃત્યુ કરાવી નાખશે. તેથી પ્રકૃતિશાઠ લોકોથી દૂર રહેવું કે તેમને દૂર રાખવા એ જ ઉત્તમ કહેવાય.

અહીં એક મુદ્રો ધ્યાનમાં રાખવાનો કે જેઓ પ્રકૃતિશાઠ ન હોય પણ સંગદોષથી શર્ઠ થઈ ગયા હોય તેમને સુધારી શકાય છે. કુસંગનો ત્યાગ કરાવીને સુસંગની પ્રેરણા આપીને તેમને સુધારી શકાય છે કારણ કે તેઓ પ્રકૃતિશાઠ નથી હોતા.

3. ભૂત્યશોતરદાયક: ભૂત્ય એટલે નોકર-ચાકર – સેવક.

જે લોકો સમર્થ હોય છે તેમને નોકર-ચાકરો પણ હોય છે. આવા નોકરો પડ્યો બોલ ઉપારી લેનારા હોય તો જ સેવકસુખ મળી શકે; પણ જેઓ શાલ્દેશબ્દે સામો ઉત્તર આપનારા હોય, દલીલો કરનારા હોય તેવા સેવકો કાઢી સેવકસુખ આપી શકે નહીં. તેઓ કોઈ ને કોઈ દિવસ માલિકને વગર મોતે મરાવી નાખનારા પણ થઈ જાય. તેથી તેમનાથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરી લેવો હિતાવહ કહેવાય.

4. સસર્પે ચ ગૃહે વાસ:-

જે ઘરમાં સર્પ રહેતો હોય તે જ ઘરમાં વ્યક્તિને સતત રહેવાનું થાય તો કોઈ ને કોઈ દિવસ સર્પ કરડી જશે અને ઘરમાં રહેનારના પ્રાણ હરી લેશે, તેથી ઘરને સર્પમુક્ત કરી લેવું જોઈએ. એટલું યાદ રહે કે જાતિસર્પો કરતાં માનવસર્પો વધુ ઝેરીલા હોય છે. જાતિસર્પ કરડે તો ઝેર ઉતારનાર કોઈ મળી પણ રહે, પણ માનવસર્પ કરડે તો કોઈ ઝેર ઉતારનાર ન મળે. તેમનો ત્યાગ એ જ કલ્યાણ.

હવે ચાણક્ય સ્વરક્ષણાનું મહત્ત્વ બતાવે છે.

**આપદર્થે ધનં રક્ષેદ્દ દારાન્ રક્ષેદ્ધનૈરપિ ।
આત્માનં સતતં રક્ષેદ્દ દારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ 6 ॥**

વ્યક્તિએ પોતાની જાતનું સતત રક્ષણ કરવું જોઈએ. અહીં પોતાની જાત એટલે માત્ર પોતાનું શરીર જ નથી સમજવાનું, પણ પોતાની અસ્મિતા સમજવાની છે. વ્યક્તિની ઈજીત-આબરૂથી અસ્મિતા બનતી હોય છે. તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

ચાણક્ય કહે છે કે ભવિષ્યમાં નાની-મોટી આપત્તિ-વિપત્તિ આવવાની જ છે તેમ સમજને ધનની રક્ષા કરવી જોઈએ. મારા ઉપર કદ્દી આપત્તિ-વિપત્તિ આવશે જ નહીં તેવું માની લેવું નહીં. ક્યારે ઓચિંતી વિપત્તિ આવી જાય એ કહેવાય નહીં. આવા સમયે સર્વપ્રથમ ધનની જરૂર પડે, તેથી યથાસંભવ ધન બચાવીને રાખવું જોઈએ. કદ્દી પણ ધનત્યાગી ન થવું જોઈએ. પૈસાને પાપ માનીને, ધનને બધા અનર્થોનું મૂળ માનીને જે લોકો ધનનો સંદર્ભ ત્યાગ કરીને ધનત્યાગી જીવન જીવતા હોય છે તેઓ ચાણક્યને સ્વીકાર્ય નથી. આવા લોકો પરોપજીવી અને પરાશ્રિત જીવન જીવતા થઈ જતા હોય છે. તેઓ સ્વાશ્રિત નથી હોતા. પરાશ્રિત જીવન કદ્દી પણ સ્વાભિમાની ન હોય. તેથી પ્રથમ તો ધન કમાવું જરૂરી છે અને પછી કમાયેલા ધનમાંથી યથાસંભવ ધન બચાવીને રાખવું જરૂરી છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં કોઈ ઓચિંતી વિપત્તિ આવી પડે તો બચાવેલું ધન કામ આવે. બચાવેલું ધન વૈતરણી તરવાની નૌકા છે. તેથી ધન જરૂર બચાવવું જોઈએ.

2. બચાવેલા ધનથી પત્નીની રક્ષા કરવી જોઈએ. પતિ પત્નીનો રક્ષક છે. તે તનથી, મનથી અને ધનથી પત્નીની રક્ષા કરે એ તેનું કર્તવ્ય છે; તેથી ગમે તેટલું ધન વાપરીને પણ તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. ધન વિનાનો પતિ ઓચિયાળો કહેવાય. તેથી ધન બચાવવું અને પત્નીને બચાવવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય કહેવાય.

3. પણ પોતાના અસ્તિત્વને અર્થાત્ અસ્તિત્વાની તો સતત રક્ષા કરવી જોઈએ. તે માટે ધનનો કે પત્નીનો પણ ત્યાગ કરવો પડે તો કરે, પણ પોતાના અસ્તિત્વને અર્થાત્ અસ્તિત્વાને હંમેશાં બચાવી લે. અસ્તિત્વાના ભોગે કશું કરાય નહીં.

આપદર્થ ધનં રક્ષેચ્છીમતાં કૃત આપદઃ ।

કદાચિચ્યાલિતા લક્ષ્મી: સંચિતોઽપિ વિનશ્યતિ ॥ 7 ॥

જેણે ભવિષ્યમાં આવનારી આપત્તિ માટે ધનનું રક્ષણ કર્યું હોય તેવી શ્રીમાન ધનવાન બદ્ધિતને વળી આપત્તિ કેવી? અર્થાત્ ધનથી બધી આપત્તિઓ દૂર કરી શકાય છે; પણ કદાચિત્ ભેગી કરેલી લક્ષ્મી પોતે જ ચાલતી થઈ જાય અર્થાત્ ખસી જાય તો શું થાય? કારણ કે લક્ષ્મી પોતે ચંચળ છે, તે એક જગ્યાએ લાંબો સમય ટકતી નથી. તેથી માત્ર લક્ષ્મીનો સંચય જ નહીં કરવાનો, તેને યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય કામમાં વાપરતાં પણ રહેવું જોઈએ.

હવે ચાણક્ય કહે છે કે જ્યાં ચાર તત્ત્વો ન હોય તેવા દેશમાં રહેવું નહીં. તેવો દેશ છોડી દેવો જોઈએ.

યુસ્મન્ દેશો ન સમ્માનો ન વૃત્તિં ચ બાન્ધવાઃ ।

ન ચ વિદ્યાઽકગમ: કશ્ચિત્ તં દેશં પરિવજ્યેત્ ॥ 8 ॥

1. જ દેશમાં સ્વમાનપૂર્વકનું જીવન ન મળે, લોકો હલકા હોય અને વગર કારણે અપમાન-તિરસ્કાર કરતા રહે તે દેશ છોડી દેવો.
2. જ દેશમાં સારી આજીવિકા ન હોય, બેકારી હોય તે દેશને છોડી દેવો.
3. જ દેશમાં ભિત્રો ન હોય, શરૂઆતો જ બધા થઈ જાય તે દેશને છોડી દેવો.
4. જ દેશમાં નવી-નવી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય, અર્થાત્ કોઈ જ્ઞાની, વિજ્ઞાન કે કોઈ સન્ત ન રહેતા હોય તે દેશનો ત્યાગ કરી દેવો.

અર્થાત્ જ્યાં માન-સન્માન-સ્વમાન સચ્ચવાતાં હોય, જ્યાં ભરપૂર આજીવિકા મળતી હોય, જ્યાં ઘણા ભિત્રો મળતા હોય અને જ્યાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી હોય તે દેશમાં જઈને રહેવું.

ચાણક્ય કહે છે કે જ્યાં આ પાંચ તત્ત્વો ન રહેતાં હોય ત્યાં કદી રહેવું નહીં.

ધનિક: શ્રોત્રિયો રાજા નદી વૈદ્યસ્તુ પઞ્ચમ: ।

પઞ્ચ યત્ર ન વિદ્યાન્તે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥ 9 ॥

ઉત્તમ રહેવાની જગ્યા માટે પાંચ તત્ત્વો અનિવાર્ય છે:

1. ધનિક:

જ ગામ કે નગરમાં કોઈ ધનવાન માણસ ન રહેતો હોય તે ગામમાં રહેવું નહીં. ધનવાન હોય ત્યાં સમૃદ્ધ હોય, કારણ કે ઉપરનો ધનવાન વર્ગ નીચેના વર્ગને રોજ આપે છે. જ્યાં દરિદ્રો જ વધારે રહેતા હોય ત્યાં રોજાઓ ન હોય. તેથી દરિદ્ર દેશને ત્યાગી દેવો. જ ગામ કે નગરની ચઢતી દશા હોય ત્યાં જ રહેવું ત્યાં જ ચઢતી થાય.

2. શ્રોત્રિય:

જ્યાં વેદશાસ્ત્રાદ્ધિના જાણકાર વિદ્વાન સંત ન રહેતા હોય ત્યાં રહેવું નહીં.

જ્ઞાની સંતથી સત્તસંગ થાય. તેથી કલ્યાણ થાય. માટે સંતને સહારે રહેવું.

3. રાજા:

રાજા એટલે રક્ષક. રક્ષણ કાયદાકાનૂનની રક્ષણથી થાય. કાયદા-કાનૂન આપોઆપ પળપતા નથી, દંડથી પળાય છે. જ્યાં દંડભય બતાવનાર રાજા હોય ત્યાં અપરાધીઓ ન હોય.

જ્યાં અપરાધીઓ ન હોય ત્યાં જ રહેવાય. જ્યાં અપરાધીઓ-ગુંડાઓ ઊભરાતા હોય ત્યાં રહેવાય નહીં. તેવા દેશને છોડી દેવો..

4. નાની:

જ્યાં નાની હોય ત્યાં રહેવું. જીવનની પ્રથમ સગવડ પાણીની હોય છે. જ્યાં પાણીનો કકળાટ હોય ત્યાં ન રહેવું. નાનીથી જેતીવાડી, વનરાજિ વગેરે થાય તેથી લોકો સુખી થાય. ત્યાં રહેવું. જ્યાં પાણીનો ખાસ હોય તે દેશને છોડી દેવો..

5. વૈદ્ય:

વૈદ્ય એટલે આરોગ્યની વ્યવસ્થા. જ્યાં દવાખાનું, હોસ્પિટલ વગેરેની પૂરેપૂરી સગવડ હોય ત્યાં રહેવું. ન હોય તો સગવડ કરવી.. પણ જ્યાં આવી સગવડ હોય જ નહીં, ત્યાં કદી રહેવું નહીં – અરે! એક દિવસ પણ ન રહેવું.

*

ફરી પાછું કયાં ન રહેવું તે બતાવે છે:

**લોકયાત્રા ભયં લજા દાક્ષિણ્યં ત્યાગશીલતા ।
પત્ર યત્ર ન વિદ્યાન્તે ન કુર્યાત્ત તત્ર સંસ્થિતિમ् ॥ 10 ॥**

1. લોકયાત્રા:

જ્યાં ભરપૂર આજ્ઞાવિકા ન મળતી હોય ત્યાં ન રહેવું.

2. ભયં:

જ્યાં અપરાધીઓને ડરાવનારો ભય ન હોય ત્યાં ન રહેવું. અપરાધીઓ ડરથી જ સીધા રહેતા હોય છે. ડર પરકમી – વીર પુરુષથી જ થતો હોય છે, તેથી જ્યાં આવો વીર પુરુષ ન રહેતો હોય ત્યાં રહેવું નહીં.

3. લજા:

જ્યાં લોકલાજ ન હોય ત્યાં રહેવું નહીં. સંસ્કૃતિનો મૂલાધાર લજા છે. જ્યારે પ્રજાનું પતન થવાનું હોય છે ત્યારે પ્રજા – ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ નિર્લક્ષ થઈ જતી હોય છે. નિર્લક્ષ સ્ત્રીઓ દેહનું પ્રદર્શન કરાવનારાં ટૂંકા વસ્ત્રો પહેરે, કામ વિના ચેનચાળા કરતી ફરે, તો કામુકતા અને વિકારિતા વધી જાય. આવી સ્ત્રીઓ લંપટ પુરુષોને ઉશ્કેરે છે અને વાતાવરણ ગંધું બનાવે છે. બાળ-બચ્ચાની રક્ષા ચાહનાર આબરૂદાર માણસે આવા દેશમાં રહેવું નહીં.

4. દાક્ષિણ્યં:

જ્યાંના લોકો કળા-કૌશલ્યમાં ચતુર ન હોય ત્યાં રહેવું નહીં. જ્યાં કલા ને બલા બધું એકસરખું હોય ત્યાં જીવનનો આનંદ ન હોય. તેથી જ્યાં કવિ, કલાકાર, સાહિત્યકાર, સંગીતકાર વગેરે રહેતા હોય ત્યાં રહેવું.

5. ત્યાગશીલતા:

જ્યાંના લોકોમાં ઉદારતા – દાનવૃત્તિ ન હોય ત્યાં રહેવું નહીં. બધા લોમિયા હોય, ખાઈ જનારા હોય તેવા લોમ્બી-લાલચુ લોકો વચ્ચે રહેવું નહીં.

*

નીચે બતાવેલા પાંચ માણસોની કસોટી કયારે થાય તે બતાવે છે:

**જાનીયાત્ત પ્રેષણે ભૂત્યાન્ બાન્ધવાન્ વ્યસનાઽકગમે ।
મિત્ર ચાઽકપત્તિકાલેષુ ભાર્યાં ચ વિભવક્ષયે ॥ 11 ॥**

1. નોકરની કસોટી કામ ચીધવાથી થાય છે.

જે નોકર બતાવેલું કામ તરત જ તત્પરતાથી કરતો નથી, આશાની ઉપેક્ષા કરે છે તે અધમ છે. તેને રખાય નહીં.

જે નોકર વારંવાર કહેવાથી ધીરે-ધીરે કામ કરે છે તેને પણ રખાય નહીં. તે કનિષ્ઠ કહેવાય.

જે નોકરને એક કામ કરતાં વારંવાર ધક્કા ખાવા પડે, પછી કામ કરે તે મધ્યમ કહેવાય.

જે નોકર પડ્યો બોલ ઉપાડે, તરત જ કામ કરે, એક વારમાં જ બધું સમજી જાય, કદી સામું ન બોલેતે ઉત્તમ નોકર કહેવાય.

નોકરની તો નીવડ્યે જ ખબર પડે.

2. જ્યારે દુઃખો આવે ત્યારે બાંધવોની-ભાઈઓની કસોટી થતી હોય છે. દુઃખકાળમાં અડીખમ સાથે ઊભા રહે તેમને જ બાંધવ કહી શકાય.

3. મિત્ર:

જ્યારે આપત્તિ આવે ત્યારે મિત્રની કસોટી થાય. આપત્તિકાળમાં વગર બોલાવ્યે જે સાથ આપે તેને જ મિત્ર કહેવાય.

4. ભાર્યા:

પત્નીકસોટી વૈભવનો ક્ષય થાય ત્યારે થાય.

વૈભવ કાયમ ટકી રહેશે તેવી કોઈ ખાતરી નથી હોતી. વૈભવપ્રિય પત્ની પતિને પ્રેમ નથી કરતી, વૈભવને પ્રેમ કરે છે. તેને વૈભવમાં આળોટવું ગમે છે. આવો વૈભવ જ્યારે નષ્ટ થઈ જાય કે તરત જ આવી પત્ની ચીડિયા સ્વભાવની થઈને કજિયો કરતી રહે છે. તે વૈભવને શોધવા લાગે છે. જો તેને કોઈ વૈભવવાળો માણસ મળી જાય તો પતિને છોડીને તેની પાસે જતી રહે છે. એટલે પત્નીના પ્રેમની કસોટી તો વૈભવક્ષયમાં થતી હોય છે.

વૈભવ નષ્ટ થઈ જાય અને ઘોર દરિદ્રતા આવી જાય તો પણ જેનો પ્રેમ કે વફાદારી ઘટે નહીં, તે પત્ની સોનાથી પણ અધિક સમજવી.

*

બાંધવ કોને કહેવાય? ચાણકય બતાવે છે:

**આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભિક્ષે શત્રુ-સંકટે ।
રાજ્યારે સ્મરણાને ચ વસ્તિષ્ઠતિ સ બાન્ધવ: || 12 ||**

1. આતુરે:

વ્યક્તિ જ્યારે કોઈ અસાધ્ય રોગમાં સપદાઈ જાય અને તન-મનથી બરબાદ થઈ જાય તે વખતે જે સાથ આપીને સાથે ઊભો રહે તેને બાંધવ અર્થાત્ મિત્ર કહેવાય.

2. વ્યસને:

વ્યસન એટલે વિપત્તિ. કોઈ ઓચિંતી વિપત્તિ આવી પડે ત્યારે ભાગી ન જતાં સાથે અડીખમ ઊભો રહે તેને મિત્ર કહેવાય.

3. દુર્ભિક્ષે:

દુર્ભિક્ષ એટલે દુષ્કાળ. જ્યારે અકાળ પડે, વરસાદ ન થાય, લોકો ભૂખો મરવા લાગે, જાનવરો ભૂખ-તરસથી મરી જાય તેવા સમયમાં જે સાથે ઊભો રહે, પૂરેપૂરો સાથ આપે તેને બાંધવ કહેવાય.

4. શત્રુસંકટે:

જ્યારે કોઈ પ્રબળ શત્રુ પાછળ પડી જાય, પ્રબળ સેના સામે યુદ્ધ કરવા ચની આવે ત્યારે જે સાથે આવીને ઊભો રહે તેને બાંધવ અર્થાત્ મિત્ર કહેવાય.

5. રાજ્યારે:

જ્યારે કોઈ કોટ્ટ-કચેરીમાં કોઈ કેસ ચાલે ત્યારે જે સાથે આવીને ઊભો રહે તેને મિત્ર કહેવાય.

6. સ્મરણાને:

જ્યારે વ્યક્તિ મરી જાય અને તેની સ્મરણન્યાત્રા કાઢવામાં આવે ત્યારે હજાર કામ પડતાં મૂકીને જે સ્મરણનમાં સાથે આવે તેને મિત્ર કહેવાય.

આમ આ છ વિકટ પ્રસંગોએ પણ જે સાથે ને સાથે રહે તેને બાંધવ કહેવાય. જે ભાગી જાય કે મોંઝું છુપાવે તેને મિત્ર ન કહેવાય.

**યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિષેવતે ।
ધ્રુવાણિ તરસ્ય નશયન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ || 13 ||**

જે લોકો હાથમાં આવેલી સાચી અને વાસ્તવિક તકને જતી કરીને કાલ્યનિક તકની પાછળ પડી જતા હોય છે, તે લોકો સાચી તક જ ખોઈ નાખતા હોય છે અને કાલ્યનિક તક તો પહેલેથી જ કાલ્યનિક હોવાથી નષ્ટ જ છે, અર્થાત્ વર્થ જ છે. એટલે હાથમાં આવેલી સાચી તકને કદી જતી કરવી નહીં.

જીવનવિકાસમાં તક મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. તકો રોજ-રોજ મળતી નથી હોતી, ક્યારેક જ મળતી હોય છે. તેને છોડી દઈને કાલ્યનિક તકોની પાછળ પડવું તે મૂર્ખતા જ કહેવાય.

*

કેવી કન્યાને પરણવવું અને કેવીને નહીં તે બતાવે છે.

વરયેતૂ કુલજાં પ્રાણો વિરૂપામણિ કન્યકામૃ /
રૂપવતીં ન નીચસ્ય વિવાહ: સદશો કુલે ॥ 14 ॥

લગ્ન કરવાં જ હોય તો કોઈ કુળવાન કન્યાને જ પરણવવું, ભલે તે ઓછી રૂપાળી કે કદરૂપી હોય. પણ નીચ કુળની અતિ રૂપાળી કન્યા હોય તોપણ તેની સાથે કદી લગ્ન કરવાં નહીં.

સુખી થવા માટે પુરુષ અને કન્યા લગ્ન કરતાં હોય છે. જે લોકો રૂપઘેલા હોય છે તેઓ કન્યાના રૂપને જોઈને મોહી પડતા હોય છે, પણ લગ્ન પદ્ધી ખબર પડે છે કે તે રૂપાળી નાગણ્ય લઈ આવ્યો છે, જે જીવનભર ફૂંફૂડા મારતી રહીને પતિને દુઃખી કરતી રહે છે. આવા લોકોનું જીવન સુખી નથી રહેતું.

પણ ત્યારે કરવું શું? ચાણકય કહે છે કે રૂપ જોવા કરતાં કુળ જોવું શ્રેષ્ઠ છે. કન્યામાં (વરમાં પણ) કુળના આનુવંશિક ગુણો ઉત્તરતા હોય છે, જે ગુણોથી તે કુળવધૂ બનતી હોય છે. જે કુળવધૂ હોય તે પતિનાં માન-મર્યાદા રાખે, ઘરની ઈજીત-આબરૂ સાચવે, ઉચ્ચ સંસ્કારોથી સુધાર બને. આવી કન્યા કદાચ કદરૂપી હોય અર્થાત્ ઓછા રૂપવાળી હોય તોપણ તેની સાથે લગ્ન કરવાં. તે લગ્નજીવનનો હેતુ પાર પાડશો.

*

કોનો વિશ્વાસ ન કરવો?

નખીનાં ચ નદીનાં ચ શૂઙીણાં શાસ્ત્રપાણિનામૃ /
વિશ્વાસો નૈવ કર્ત્વય: સ્વીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ 15 ॥

1. નખ: નહોરવાળાં વાધ વગેરે પ્રાણીઓનો વિશ્વાસ ન કરવો.

પરમેશ્વરે ત્રણ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ રચ્યાં છે: 1. નહોરવાળાં જે હિંસક હોય છે; 2. ડાબલાવાળાં જે ગતિશીલ હોય છે, જેમાંથી કેટલાંક સવારીના કામમાં આવે છે, અને 3. જે પંજાવાળાં જેવાં કે વાનર - નર વગેરે, જે બુદ્ધિશાળી હોય છે.

આ ત્રણમાં જે નહોરવાળાં વાધ-સિંહ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ હોય છે તેમનાથી દૂર રહેવું, તેમનો બહુ વિશ્વાસ ન કરવો.

2. નદીનો:

નદીના જળનો વિશ્વાસ ન કરવો. ગમે તેવો તરવૈયો હોય તોપણ તેમાં આવતાં વમળો, વગેરે દુબાડી ઢેતાં હોય છે. તેથી ધસમસતી અજાણી નદીથી દૂર રહેવું.

3. શૃંગારણાં:

અર્થાત્ શૃંગારણાં આખલા-પાડા વગેરે જાનવરોનો બહુ વિશ્વાસ ન કરવો. તેમનાથી દૂર રહેવું. ક્યારે શૃંગારું હુલાવી દે તે કહેવાય નહીં.

4. શાસ્ત્રપાણિનામૃ:

અર્થાત્ જે શાસ્ત્રધારી માણસો હોય તેમનો બહુ વિશ્વાસ ન કરવો. ગુસ્સામાં આવીને ક્યારે ન કરવાનું કરી બેસે તે કહેવાય નહીં. તેમની સાથે વગરજોઈતી જ્ઞાનોદી ન કરવી.

5. સ્વી:

સામાન્ય સ્વીઓ ઉપર બહુ વિશ્વાસ ન કરવો, કારણ કે સ્વીઓના વિચારો રિથર નથી હોતા. બદલ-બદલ કરતા હોવાથી ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. ખાસ કરીને મુગધવસ્થામાં મોહ પામેલી સ્વી ક્યારે મોહ ઉત્તરી જવાથી બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. પણ કેટલીક બહુ અસામાન્ય સ્વીઓ પણ હોય છે, જે પ્રાણ આપી દે પણ વિશ્વાસધાત ન કરે. આવી દુર્લભ સ્વીઓની નીવડ્યે ખબર પડે.

6. રાજકુલેષુ:

રાજનો કે અધિકારીઓનો પણ બહુ વિશ્વાસ ન કરવો, તે બધા ગરજમંદ હોય છે. કામ પતી ગવા પછી સામુંય નથી જોતા હોતા, તેથી સાવધાનીપૂર્વકના સંબંધ રાખવા.. ગળાડૂબ ન થઈ જવું.

*

વ્યક્તિએ ગુણશોધી થવું જોઈએ.

વિષાદઘ્યમૃતં ગ્રાવમમેધ્યાદપિ કાઞ્ચનમ્ ।
નીચાદઘ્યુતમા વિદ્યા સ્વીરતં દુષ્કુલાદપિ ॥ 16 ॥

1. વિષમાંથી પણ અમૃતનું ગ્રહણ કરવું. કેટલાંક વિષ પણ જો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો અમૃતનું કામ કરતાં હોય છે. વિષ સમજને તેમને ત્યજી ન દેવાં, પણ તેમના અમૃતગુણનું મંથન કરીને અમૃત મેળવવું.

2. અમેધ્યાદપિ:

ગમે તેવી ગંદકી હોય તોપણ જો તેમાં સોનું પદ્ધું હોય તો તેનું ગ્રહણ કરી લેવું.

3. નીચાદપિ:

કોઈ નીચ માણસ હોય પણ જો તેને કળા-હુન્નર વગેરે વિદ્યા આવડતી હોય તો તેની પાસેથી શીખી લેવી. વિદ્યા કદી અભડતી નથી.

4. સ્વીરતઃ:

જો કન્યા રત્ન જેવી હોય તો કુળનો વિચાર કર્યા વિના, કદાચ તે હલકા કુળની હોય તોપણ, તેનું ગ્રહણ કરવું.

પહેલાં કુલહીન કન્યા રૂપાળી હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવાનું જણાવ્યું હતું. હવે તેમાં અપવાદ જણાય છે.

જો કન્યા મળતી જ ન હોય તો ઉત્તરતા કુળની પણ રત્ન જેવી કન્યા હોય તો ગ્રહણ કરી લેવી.

સ્વીણાં દ્વિગુણ આહારો બુદ્ધિસ્તાસાં ચતુર્ગુણા ।
સાહસં ષડ્ગુણાં ચૈવ કામોદ્દશગુણ ઉચ્યતે ॥ 17 ॥

પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીઓ બમણું ખાતી હોય છે. ઘરમાં રહેતી હોવાથી અને રસોદું હાથમાં હોવાથી તેઓ આખો દિવસ કટક-બટક ખાખા કરતી હોય છે.

પુરુષોની તુલનામાં તેમની બુદ્ધિ ચાર ગણી હોય છે, અર્થાત્ત તે વધુ ચતુર હોય છે. ચતુર હોવાથી તે ઘણુંબધું છુપાવી શકે છે. તેનાં રહસ્યોનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી. તેટલું ઊંડાણ તેનામાં હોય છે.

પુરુષોની તુલનામાં સ્ત્રીની કામવાસના આઠગણી વધારે હોય છે. કામવાસનાથી કદાચ પુરુષ તો તૃપ્ત થતો હોય છે, પણ સ્ત્રી કદી તૃપ્ત નથી થતી. આ ક્ષેત્રમાં પુરુષ તો થાકે પણ સ્ત્રી ન થાકે. આ ક્ષેત્રમાં કોઈ પુરુષ કદી વિજયી ન થાય, કારણ કે સ્ત્રી કદી હારતી નથી.

કદાચ આ જ કારણસર પુરુષો માટે બ્રહ્મચર્યવત હશે, સ્ત્રીઓ માટે નહીં. સ્ત્રીઓને જેઓ બ્રહ્મચારિણીઓ બનાવે છે તેઓ પ્રકૃતિને સમજતા નથી. તેમને સાચવવી અત્યંત કઠિન થઈ જાય છે. શારીરિક અને માનસિક બંને રીતે તેમની રચના એવી છે તેઓ એકાકી રહી શકતી નથી. તેમની વિજાતીય જંખના પ્રબળ હોય છે. તેમ છતાં કોઈ-કોઈ વિરલ સ્ત્રીઓ પણ થતી હોય છે જે પ્રકૃતિની પારનું જવન જવતી હોય છે. તે વંદનીય કહેવાય.

પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય બીજો

ચાણક્ય પુરુષ છે. તેમને સ્વીસંબંધી જે અનુભવો થયા હશે તેના આધારે તેમના અભિપ્રાયો બંધાયા હશે. લગભગ બધા ધર્મોમાં બધા પુરુષોએ સ્વીઓની મહાનતા સ્વીકારી છે, તેમ છતાં પાત્રભેદથી અને પ્રકૃતિથી તેમના ગુણ-દોષોનું વિવેચન પણ કર્યું છે. ત્યાગમાર્ગ ધર્મોએ સ્વીત્યાગ ઉપર વધુ ભાર મૂક્યો હોવાથી સ્વીવૈરાગ્ય પેદા કરવા કેટલીક વાર અતિરેકભર્યા દોષો પણ બતાવ્યા છે. તેનો હેતુ ગમે તેમ કરીને લોકો સ્વીત્યાગ કરે તે હોવો જોઈએ. અહીં પણ રાજકુમારો સ્વીમોહમાં ગળાડૂબ ન થઈ જાય તે માટે સાવધાન કરવા સ્વીઓના પ્રકૃતિજન્ય દોષો બતાવવાનો વારંવાર પ્રયત્ન થયો છે. તે બધી સ્વીઓ માટે નથી પણ સામાન્ય પ્રકૃતિની સ્વીઓ માટે છે તેમ સમજવાનું છે.

ચાણક્ય કહે છે કે –

અનૃતં સાહસં માયા મૂર્ખત્વમતિલુભ્યતા ।

અશૌચત્વં નિર્દ્યત્વં સ્વીણાં દોષાઃ સ્વભાવજાઃ ॥ ૧ ॥

સ્વીઓમાં સાત દોષો સ્વાભાવિક હોય છે:

1. અસત્ય:

જૂં બોલવું. તેની જીવનશૈલી જ એવી છે કે વારંવાર ભૂલો થાય. સંયુક્ત પરિવારમાં તેની ભૂલો કાઢનારાં ઘણાં હોય અને તેથી ઠપકો આપનારાં પણ ઘણાં હોય. આજો દિવસ ઠપકો સાંભળવાના ત્રાસથી બચવા માટે તે ભૂલ સ્વીકારવાની જગ્યાએ અસત્ય બોલીને ભૂલ કરી જ નથી તેવું પ્રતિપાદિત કરતી રહે તેથી અસત્યવાદી થઈ જાય.

પ્રાચીનકાળમાં સ્વી પાસે આર્થિક ક્ષેત્ર હતું જ નહીં, તેથી પૈસો ચોરવા-છુપાવવાની વૃત્તિ થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે, તેથી તેને અસત્ય બોલવું પડતું.

કામવાસનાના ક્ષેત્રમાં સ્વીની પવિત્રતા એકપક્ષીય સ્થાપિત છે. સ્વી કુલય હોય; પુરુષ માટે કુલયનો કોઈ પર્યાય નથી. સ્વી પતિપ્રતા હોય; પુરુષો માટે તેવું જરૂરી નથી. તે બહુ પત્નીઓ કરી શકતો અને રખાતો પણ રાખી શકતો. તેની પવિત્રતાને કોઈ આંચ આવતી નહીં; તેથી કામવાસનાના માન્ય-અમાન્ય સંબંધો વિશે સ્વીને ઘણું છુપાવતું પડતું. તેથી તેને અસત્ય બોલવું પડતું. આને સ્વીની લાચારી કહેવાય.

2. સાહસે:

સાહસનો અર્થ છે, વગર વિચાર્ય ગમે તેવો કૂદકો મારી દેવો. સ્વી લાગણીપ્રધાન હોય છે અને લાગણીને આંખ નથી હોતી, તેથી કેટલીક વાર બુદ્ધિવિરોધી ન કરવાનું પણ કરી બેસાય. ખાસ કરીને મુગધાવસ્થામાં તે ભાનભૂલી થઈ જતી હોય છે, તેથી કેટલીક વાર ખોટું સાહસ પણ કરી બેસતી હોય છે. તેથી તેને વડીલોના નિયંત્રણમાં રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

3. માયા:

મોહ પમાડે તેને માયા કહેવાય. સ્વી પોતાનું ધાર્યું કરવા માટે પુરુષ કે પુરુષોને મોહ પમાડનાંસું રૂપ બતાવતી રહે છે. તે નવાનવા શાશગાર સજે છે અને હાવભાવ દ્વારા મોહ પમાડે છે. આ તેનું શસ્ત્ર છે અને પુરુષની કમજોરી છે.

4. મૂર્ખતા:

પોતાનું હિત ન દેખાય અને હઠ કરીને દુઃખી થવાના ધંધા કરે તેને મૂર્ખતા કહેવાય. ઘણી વાર નાદાન સ્વીઓ નાદાનીવશ દુઃખ વહોરી લેતી હોય છે. તેમની મૂર્ખતાથી તેઓ પોતે દુઃખી થાય અને તેમના હિતેછુઓને પણ દુઃખી કરે છે.

5. અતિલુભ્યતા:

આસક્ત થઈ જવું તેને લુભ્યતા કહેવાય છે. સ્વી અનાસક્ત નથી રહી શકતી. આસક્તિ દ્વિમુખી હોય છે: એક તરફ પ્રબળ આસક્તિ તો બીજી તરફ પ્રબળ દ્વેષ થઈ જતો હોય છે. દ્વેષ વિનાનો રાગ હોતો નથી; તેથી જ્યાં પણ આસક્ત થાય ત્યાં અતિરેક કરી બેસે; તટસ્થતા કે સંતુલન રાખી શકે નહીં.

6. અશૌચત્વ:

એટે સ્વચ્છતાનો અભાવ. તેની શરીરરચના એવી છે કે બહુ પ્રયત્ન કરો તો જ સ્વચ્છ રહે, નહીં તો અસ્વચ્છ થઈ જાય. લાંબા વાળની પૂરી માવજત ન કરવામાં આવે તો તેમાં લીજો-જૂઝો વગરે પડે. પહેલાં પૂરતી પાણીની વ્યવસ્થા ન હતી તેથી સ્નાનાંદ પૂરતાં ન થઈ શકતાં. તેથી શરીર, વસ્ત્રો વગરે વધુ અસ્વચ્છ રહેતાં. હવે સ્વીઓ ટ્યુક વાળ રાખતી થઈ ગઈ છે, એટે લાંબા વાળની ઝંઝટી મુક્ત થઈ ગઈ છે અને પાણી-સાબુ-શેમ્પૂ વગરે ખૂબ પ્રમાણમાં મળતા થયાં છે તેથી હવે પહેલાં જેવી રિસ્થિત રહી નથી.

7. નિર્દ્યત્વ:

સ્વીઓમાં દ્યા વિશેષ હોય છે. પણ તે સાપેક્ષ હોય છે. રાગ હોય ત્યાં દ્યા હોય, પણ દ્વેષ હોય ત્યાં કદેરતા પણ હોય. સાવકાં બાળકો પ્રત્યે પ્રબળ દ્વેષ હોવાથી તે તેમને બહુ

સત્તાવતી રહે છે. આવું જ જેના-જેના પ્રત્યે દ્વેષ થઈ જાય તેના પ્રત્યે તીવ્ર અણગમો થઈ જવાથી નિર્દ્યતા બતાવે. બધી સ્ત્રીઓમાં આવું નથી હોતું, તેમાં અપવાદ પણ હોય છે. ઘણી સ્ત્રીઓ ઘણી મહાન હોય છે.

ભોજનશક્તિશ્ર રતિશક્તિરક્ષણા । વિભવો દાનશક્તિશ્ર નાડત્પસ્ય તપસઃ ફલમ् ॥ 2 ॥

માણસે ઘણાં તપ કર્યા હોય અથવા પુણ્ય કર્યા હોય ત્યારે તેને આટલું મળે.

1. ભોજનપદાર્થાંની બહુલતા અને તેને ભોગવવા-પચાવવાની ક્ષમતા એકસાથે રહેવી બહુ દુર્લભ કહેવાય.

કોઈ માણસ પાસે ધી, દૂધ, મીકાઈ વગેરે ઉત્તમ ભોજન પદાર્થો તો ઘણા હોય છે, પણ તેમને પચાવવાની ક્ષમતા નથી હોતી. લિવર ખરાબ હોવાથી, ડાયાબિટીસ હોવાથી કે અન્ય કોઈ રોગ હોવાથી તે હોવા છતાં બધું ખાઈ શકતો નથી અને પચાવી શકતો નથી, તેથી તે ખાખરો અને મગનું પાણી પીને જીવે છે. બહુ થોડા માણસો એવા હોય છે કે તેમની પાસે ઘણા ભોજનપદાર્થો પણ હોય છે અને પૂરતી પાચનકિયા પણ હોય છે. તેઓ ભાગ્યશાળી કહેવાય.

પાચનકિયાની શક્તિ આરોગ્યનું મૂળ અને સુખનું પણ મૂળ છે. તે પરમેશ્વરની બહુ મોદી કૃપા કહેવાય.

2. રતિશક્તિ: વરાંગના:

જેવી ભોગશક્તિ તેવી જ કામશક્તિ પણ કહેવાય છે. જેની પાસે પ્રચુર કામપૌરુષ હોય અને વરાંગના સ્ત્રી પણ હોય તે બહુ ભાગ્યશાળી કહેવાય. પણ આવું બહુ ઓછી જગ્યાએ હોય છે.

મોટા ભાગે એવું બનતું હોય છે કે પ્રચુર કામશક્તિ તો હોય, પણ વ્યક્તિને પત્ની જ ન હોય. અથવા કામશક્તિ હોય જ નહીં અને રૂપરૂપનો અંબાર અને જોબનથી છલકતી પત્ની હોય. આવી વ્યક્તિ બહુ દુઃખી હોય. જો પત્ની ધર્મિક અને જાતવાન ન હોય તો આડા માર્ગ વળી જતી હોય છે. આવો પુરુષ જાણવા છતાં મન મારીને દબાયેલું જવન જવતો થઈ જાય છે. પુરુષનો પત્ની આગળનો પ્રથમ પ્રભાવ તેનું પૌરુષ છે. તે જ ન હોય તો તે પ્રભાવહીન થઈ જાય.

ચાણક્ય કહે છે કે ભરપૂર પૌરુષ અને સુંદર સ્ત્રીની એકસાથે પ્રાપ્તિ એ દેવદુર્લભ કહેવાય.

3. વિભવ::

વ્યક્તિ પાસે ખૂબ વૈભવ હોય પણ સાથે-સાથે ખૂબ દાન કરવાની ઉદારતા પણ હોય. આ દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય. કેટલીક વાર ધન તો ઘણું હોય પણ દાનની ઉદારતા ન હોય. તેવું ધન કે તેવો વૈભવ યશસ્વી નથી હોતો, નિંદિત હોય છે. બધા માણસો ધનવાન નથી થઈ શકતા અને બધા ધનવાનો ઉદાર નથી થઈ શકતા. ઉદારતા વિનાની ધનાભ્યતા નિંદા અને સંતાપકારિણી થઈ જાય છે.

ઉદારતા ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. પોતાનાં સુખ-સગવડ માટે તો ઉદાર, પણ બીજા માટે કૃપણ. 2. બીજાનાં સુખસગવડ માટે ઉદાર, પણ પોતાના માટે કૃપણ. 3. પોતાના અને લોકોના એમ બંને માટે ઉદારતા - આ દુર્લભ ઉદારતા કહેવાય.

કોઈ મહાપુણ્ય કર્યા હોય અથવા તપ કર્યું હોય ત્યારે આવો યોગ મળે.

*

કોના ઘરમાં અહીં જ સ્વર્ગ ઉિતરી આવું હોય છે, તેનો ચાણક્ય જવાબ આપે છે:

યસ્ય પુત્રો વશીભૂતો ભાર્યા ઇન્દાનુગમ્ભીની ।

વિભવે યશ સન્તુષ્ટસ્ય સ્વર્ગ ઈહૈવ હિ ॥ 3 ॥

1. જેમનાં પુત્રાદિ સંતાનો આશાંકિત હોય અર્થાત્ માતા-પિતાનો પડ્યો બોલ ઉપાડનારાં હોય, કદી સામું ન બોલતાં હોય, માતા-પિતાની બધી ઈચ્છાઓ પ્રમાણે જવન જવતાં હોય તેના ઘરમાં સ્વર્ગ ઉિતરી આવતું હોય છે.

જેમનાં સંતાનો પિતૃદોહી હોય, સામું બોલતાં હોય, પિતાથી વિરુદ્ધ જવન જવતાં હોય, માતા-પિતાનું વારેવાર અપમાન કરતાં હોય તેવાં સ્વમાની માતા-પિતા માટે અહીં જ નક્ક ઉિતરી આવતું હોય છે.

2. જેમની પત્ની પતિની ઈચ્છા ગ્રમાણે જવન જવતી હોય, પતિની હા એ હા અને ના એ ના કરતી હોય, આશાંકિત હોય, તેમનાં ઘરમાં સ્વર્ગ ઉિતરી આવતું હોય છે.

જેમની પત્ની મનમુખી હોય, સ્વચ્છંદી હોય, પોતાનું જ ધર્યું કરનારી હોય, પતિનો તિરસ્કાર કરનારી હોય, સામું બોલતી હોય, કક્ષા હોય, જઘડાળું હોય તેમના ઘરમાં અહીં જ નક્ક ઉિતરી આવતું હોય છે.

3. જેમને પર્યાપ્ત વૈભવ પ્રાપ્ત થયો હોય અને જે વૈભવ હોય તેમાં પૂરેપૂરો સંતોષ હોય, તેમના ઘરમાં જ સ્વર્ગ ઉિતરી આવતું હોય છે.

આ ત્રણ તત્ત્વો એકસાથે જેને પ્રાપ્ત થયાં હોય તેમને મર્યાદ પદ્ધી સ્વર્ગમાં જવાની જરૂર નથી. તેમને તો અહીં ઘરમાં જ સ્વર્ગ છે.

તे पुत्रा યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા યસ્તુ પોષકः ।
તમિત્રં યસ્વ વિશ્વાસઃ સા ભાર્યા યત્ નિર્વિતિઃ ॥ 4 ॥

1. તે પુત્રોને ધન્ય છે જે પિતાના ભક્ત હોય છે, અર્થાત્ પિતાની આજાનું પાલન કરનારા હોય છે.
2. તે પિતા ધન્ય છે જે પુત્રાદિના પોષક બને છે, અર્થાત્ દેવું કરીને પણ જે પુત્રોને ભણાવે છે અને કામ-ધંધે લગાવે છે. પરણાવે છે અને સુસંસ્કાર આપે છે. તેવા પિતા ધન્ય કહેવાય.
3. તે મિત્રને ધન્ય છે, જેનામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાય છે, જે કદી વિશ્વાસધાત નથી કરતો, જે કદી આગળ વખાણ અને પાછળ નિંદા નથી કરતો. તે હંમેશાં પૂરેપૂરો વજાદાર રહે છે. તે ધન્ય છે.
4. તે પત્ની ધન્ય કહેવાય જ્યાં પતિને નિવૃત્તિ મળે અર્થાત્ શાંતિ મળે.

પક્ષીને જેમ પોતાના માળામાં શાંતિ મળે, બાળકને જેમ માતાના ખોળામાં શાંતિ મળે, તેમ પતિને પણ પત્નીના સાંનિધ્યમાં શાંતિ – હળવાશ મળે તો તે પત્નીને ધન્યધન્ય થઈ કહેવાય.

પ્રવૃત્તિશીલ પુરુષ બાબ્ય પ્રવૃત્તિઓથી થાકી જતો હોય છે, પણ ઘરે આવતાં જ જો તેની પત્ની તેનો બધો થાક ઉતારી દે તો પતિ ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય. તેથી પત્નીનાં અનેક વિશેષજ્ઞોમાંનું એક વિશેષજ્ઞ ‘વિશ્રાંતિ’ છે. તે થાક ઉતારવાની જગ્યા છે. તેવી પત્ની ધન્ય કહેવાય.

પણ જો પત્ની કર્કશા હોય, થાકેલા પતિને જગડા કરીને વધુ થકવી નાખતી હોય તો ઘરમાં જ સ્મશાન આવી ગયું કહેવાય. આવો પતિ કદી સુખી ન હોય.

*

કેવા મિત્રનો ત્યાગ કરી દેવો? ચાણક્ય બતાવે છે:

પરોક્ષે કાર્યહન્તારં પ્રત્યક્ષે પ્રિયવાદિનમ् ।
વજ્યેતાદશં મિત્રં વિષકુમભં પયોમુખમ् ॥ 5 ॥

જે મિત્ર પાછળ નિંદા કરે અને કાર્યને બગાડતો રહે, પણ પ્રત્યક્ષમાં ખૂબ ખુશામત કરે – આવા ખોટા મિત્રને વિષભરેલા ઘડાની માફક ત્યાગી દેવો જોઈએ. આવા ઘડાના મુખમાં તો અમૃત હોય, પણ નીચે અંદર હળાહળ ઝેર ભર્યું હોય.

ન વિશ્વસેત્ત કુમિત્રે ય મિત્રે ચાડપિ ન વિશ્વસેત્ત ।
કદાચિત્ત કુપિતં મિત્રં સર્વ ગુહ્યં પ્રકાશયેત્ત ॥ 6 ॥

ચાણક્ય બહુ જ મહત્ત્વની વાત સમજાવે છે:

જે કુમિત્ર હોય તેનો વિશ્વાસ ન કરવો. પણ જે સુમિત્ર હોય તેનો પણ વધુપડતો વિશ્વાસ ન કરવો, કારણ કે સુમિત્ર સાથે પણ સંબંધ બગડે અને તે જે કુમિત્ર થઈ જાય તો જેટલી ગુપ્ત વાતો કરી હોય તે બધી પ્રગટ કરી દે.

વિશ્વાસથી વિશ્વ ચાલે છે. વિશ્વાસ વિના જીવી શકાય નહીં. વિશ્વાસ ત્રિસ્તરીય હોય છે: 1. વિશ્વાસથી ધનની લેવડ-દેવડ, 2. વિશ્વાસથી વચનપાલન અને 3. વિશ્વાસથી ગુપ્ત રહસ્યપૂર્ણ વાતોની લેવડ-દેવડ.

આ ત્રણમાં જે ધનની લેવડ-દેવડ છે તેમાં વ્યક્તિ ફરી જાય તો નુકસાન થાય, પણ બહુ નહીં. જે વચનબંગ કરે છે તેનો વિશ્વાસબંગ બહુ નુકસાન કરે. પણ જે ગુપ્ત વાતોની લેવડ-દેવડ કરીને પછી વિશ્વાસબંગ કરે તે તો માથું કપાવવા જેવું કે ઈજ્જત-આબરૂ ગુમાવવા જેવું નુકસાન કરે. તેથી ચાણક્ય સાવધાન કરે છે કે સુમિત્ર હોય તોપણ તેનો બહુ વિશ્વાસ ન કરવો, કારણ કે સંબંધનો ભરોસો ન હોય. ગાઢ સંબંધો પણ કયારે શત્રુતામાં બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. વ્યક્તિના જ્યારે ગાઢ સંબંધ હોય ત્યારે મન ખોલીને પોતાની બધી ગુપ્ત વાતો કરી દીધી હોય, પણ પછી સંબંધ બગડતાં જ મિત્રમાંથી શત્રુ બનેલો માણસ બધી ગુપ્ત વાતોને પ્રગટ કરવા લાગે તો બેઈજ્જત થઈને મરવા જેવું થાય. તેથી સુમિત્રને પણ અતિગુપ્ત વાતો કરવી નહીં. તે તો પોતાના મનમાં જ રાખવી.

સંબંધ બગડ્યા પછી પણ જે ગુપ્ત વાતોને ગુપ્ત જ રાખે છે, કોઈની આગળ પ્રગટ કરતો નથી, તે સાચો ખાનદાન કહેવાય. તેને દાનો

દુર્શમન કહેવાય. પણ તે દુર્લભ હોય છે.

મનસા ચિન્તાં કાર્ય વાચા નૈવ પ્રકાશયેત્તુ /
મન્ત્રેષ રક્ષયેદ્ ગૂઢં કાર્યે ચાડપિ નિયોજયેત્તુ || 7 ||

મનથી વિચારેલા કાર્યને, કાર્ય થતાં પહેલાં વાણીથી વારંવાર બોલ્યા ન કરે. ‘હું આમ કરીશ અને તેમ કરીશ’ તેવી ડંફાસ હંકયા ન કરે. પણ મનથી વિચારેલા કાર્યને ગંભીરતાથી અમલમાં મૂકીને કાર્ય કરી બતાવે. પછી તો કાર્ય જ બોલશો. પોતે બોલવાની જરૂર નહીં રહે.

કષ્ટં ચ ખલુ મૂર્ખતવં કષ્ટં ચ ખલુ યૌવનમ् /
કષ્ટાત્કષ્ટતરં ચૈવ પરગેહનિવાસનમ् || 8 ||

1. મૂર્ખતા દુઃખદાયી હોય છે, કારણ કે મૂર્ખ પોતે જ પોતાના પગ ઉપર કુહાડો મારે છે.

2. યુવાવસ્થા દુઃખદાયી હોય છે, કારણ કે યુવાવસ્થાને મદ ચઢતો હોય છે. મદથી વિવેક ચૂકી જવાય છે, તેથી અનર્થ થઈ જાય છે.

જેની યુવાવસ્થા વડીલરક્ષિત હોય છે, તે ધ્યાન અનર્થોથી બચ્ચી જતો હોય છે. અનુભવી વડીલો બીજા અનુભવી યુવાનોને ખોટાં – આત્મધારી પગલાં ભરતાં અટકાવે છે. ખાસ કરીને યુવાવસ્થામાં યુવક-યુવતીઓ કામાવેગથી ખોટાં સંબંધ બાંધી બેસતાં હોય છે, પછી જીવનભર પસ્તાતાં હોય છે, તેથી સ્વર્ણદી યુવાવસ્થા દુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે.

3. પણ આ બધા કરતાં સૌથી વધુ દુઃખદાયી તો પારકે ઘરે રહેવાનું છે. જે વ્યક્તિ પરાશ્રિત જીવન જીવે છે તે આચાર-વિચારમાં સ્વતંત્ર નથી રહેતી, એક પ્રકારની ગુલામીમાં તે જીવન જીવે છે. પારકું ઘર ભલે સોનાનો રાજમહેલ હોય તોપણ તે પારકું કહેવાય. પોતાનું ઘર ઝૂપડા જેવું હોય તોપણ તે પોતાનું કહેવાય. તેમાં ઘોર અગવડો હોય તોપણ વ્યક્તિ બાદશાહ થઈને રહે અને જીવે. સૌથી મોટું દુઃખ ગુંગળાવાનું છે. પારકું ઘર ગુંગળામણ પેદા કરે છે, તેથી ચાણક્ય તેને સૌથી વધુ દુઃખદાયી માને છે.

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌકિતકં ન ગજે ગજે /
સાધવો ન હિ સર્વત્ર ચન્દનં ન વને વને || 9 ||

1. બધા પર્વતો ઉપર રત્નો નથી હોતાં.

2. બધા હાથીઓનાં ગંડસ્થળમાંથી મોતી નથી નીકળતાં.

3. સાધુ-સજ્જન બધે હોતા નથી.

4. અને બધાં વનોમાં ચંદનવૃક્ષો થતાં નથી.

આ ચારે તત્ત્વો કયાંક-કયાંક જ થતાં હોય છે, તેથી દુર્લભ કહેવાય.

પુત્રાશ્ વિવિધે: શીલૈનિર્યોજ્યા: સતતં બુધે: /
નીતિજ્ઞા: શીલસમ્પન્ના ભવન્તિ કુલપુજિતા: || 10 ||

બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પોતાનાં દીકરા તથા દીકરીઓને હંમેશાં સારા ગુણોથી યુક્ત બનાવવાં જોઈએ તેમ જ નીતિનું શાન આપવું જોઈએ. તેમને શીલસંપન્ન બનાવવાં જોઈએ. જો દીકરા-દીકરીઓ ગુણથી યુક્ત હશે તો તેઓ કુળને ધન્ય બનાવશો.

બધી સંપત્તિઓમાં સંતાન-સંપત્તિ પણ એક મહત્ત્વની સંપત્તિ ગણાય છે, પણ સંતાન-સંપત્તિ ત્યારે જ સંપત્તિ થાય જ્યારે તે સદ્ગુણી હોય. જો સંતાનો દુર્ગુણી હોય તો તે સંપત્તિ ન કહેવાય. તે દુભાડનાર પથરા કહેવાય. તેથી સંતાનને સારા સંસ્કાર અને સારા ગુણોથી સભર કરવાં જોઈએ.

માતા શત્રુ: પિતા વેરી યેન બાલો ન પાઠિતા: /
ન શોભતે સભામધ્યે હંસમધ્યે બકો યથા || 11 ||

જે માતા-પિતા પોતાનાં બાળકને ભણાવતાં નથી તે શત્રુ બરાબર છે. ભણ્યા વિનાનાં મૂર્ખ બાળકો વિદ્વાનોની સભામાં જરાય શોભતાં નથી, જેમ હંસોની સભામાં બગલો નથી શોભતો તેમ. માટે માતા-પિતાએ બાળકોને ખૂબ ભણાવવાં તથા ખૂબ સંસ્કારી બનાવવાં જોઈએ.

લાલનાદુ બહવો દોષાસ્તાડનાદુ બહવો ગુણાઃ ।
તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં ચ તાડયેન તુ લાલયેતુ ॥ 12 ॥

બહુ લાડ લડાવવાથી ઘણા દોષ પેદા થાય છે અને તાડન કરવાથી ઘણા ગુણો પેદા થાય છે. માટે પુત્ર અને શિષ્યને યથાચિત તાડન કરે, બહુ લાડ ન લડાવે.

માતા-પિતા માટે બાળઉછેર બહુ જ મહત્વનું કર્તવ્ય છે. જેને બાળઉછેર કરતાં ન આવડે તે માતા-પિતા થવા લાયક નથી. બાળઉછેરમાં એક તરફ લાડ લડાવવાં જરૂરી છે. બાળક માતા-પિતાનાં લાડનાં હકદાર છે, તેથી તેમને ભરપૂર લાડ આપવાં જોઈએ. પણ લાડ એવાં ન હોય જે તેમના દુર્ગુણોને વધારી નાખે. બાળકને કુસંસ્કાર અને દુર્ગુણોથી બચાવવા માટે સમય-સમય ઉપર તેમને ધમકાવવાં પણ જરૂરી છે. માતા-પિતા ભયપૂર્વકનાં લાડ લડાવે જેથી તેઓ દુર્ગુણોથી બચી શકે.

અનિન વિના શરીરને બાળનારાં છ તત્ત્વો છે:

**શ્લોકેન વા તદર્થીન પાદેનૈકાક્ષરેણ વા ।
અબન્ધયં દિવસં કુર્યાદ્દ દાનાધ્યયનકર્મભિ: ॥ 13 ॥**

ધાર્યા માણસોએ કદી પણ કોઈ દિવસે આટલાં કર્મોમાંથી એક પણ કર્યા વિના વાંઝિયો દિવસ કાઢવો જોઈએ નહીં.

બને તો રોજ એક ઉત્તમ શ્લોકને કંઠસ્થ કરવો જોઈએ. અથવા અર્ધો શ્લોક કે પા ભાગનો શ્લોક પણ યાદ કરવો જોઈએ. તેટલું પણ ન થાય તો શ્લોકનો કોઈ એક અક્ષર યાદ કરવો જોઈએ.

આખા દિવસમાં બને એટલું શક્તિ પ્રમાણે દાન કરવું જોઈએ. દાન વિનાનો દિવસ ખાલી ન જાય તેની ચિંતા કરવી જોઈએ.

આખા દિવસમાં થોડાકમાં થોડોક ભાગ તો અધ્યયન કરવામાં વિતાવવો જોઈએ. અધ્યયન વિનાનો દિવસ એ જ્ઞાન વિનાનો વાંઝિયો દિવસ કહેવાય, તેનાથી બચવું જોઈએ.

**કાન્તાવિયોગ: સ્વજનાપમાન: ઋણસ્ય શેષ: કુપણસ્ય સેવા ।
દરિદ્રભાવો વિષમા સભા ચ વિનાનિનૈતે પ્રદહન્તિ કાયમ્ ॥ 14 ॥**

(1) કાન્તાવિયોગ:

પત્નીઓના અનેક પ્રકાર હોય છે. બધી પત્નીઓ કાન્તા નથી હોતી. કેટલીક કર્કશા અને કુલટા પણ હોય છે. બહુ ભાગશાળીને કાન્તા પત્ની મળતી હોય છે. કાન્તા એટલે વહાલી લાગનારી પત્ની. પત્ની વહાલી લાગે ગુણોથી – 1. વજાદારીથી, 2. આજ્ઞાપાલનથી, 3. પ્રેમથી, 4. ડહાપણથી અને 5. સહનશક્તિથી.

1. વજાદારી એટલે જે પત્ની પરપુરુષની સામે આંખ ઉપાડીને વિકારી ભાવથી ન જુએ, પોતાના પતિમાં જ જેને પૂર્ણ સંતોષ હોય તે.
 2. જે પત્ની પતિનું ધાર્યું કરવા તૈયાર રહે, જે આજ્ઞાપાલક હોય, જે પોતાનું ધાર્યું કરાવવાની હકીલી ન હોય.
 3. જે સ્વભાવથી પતિપ્રેમી હોય, તીવ્ર લાગણીશીલ હોય, લાગણીહીન ન હોય.
 4. જે ડાહી હોય. ડાહી પત્ની જ ઘર સાચવી શકે. જે પત્ની ઘર સાચવે તે પતિનો ભાર હળવો કરી દે. જે કજિયા-કંકાસ કરીને ઘર બગાડે તે પતિ માટે ટેન્શનરૂપ બની જાય.
 5. જે પત્ની પતિ અને ઘરનાં બીજાં માણસોના કુવ્યવહારને સહન કરી લે તે જ કુળવધૂ થાય. જે ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપવાનો પ્રયત્ન કરે તેનામાં સહનશક્તિ ન હોય.
- આ પાંચ તત્ત્વો એકિસાથે જેનામાં ભેગા થયાં હોય તેને કાન્તા કહેવાય. આવી વહાલી પત્નીનો વિયોગ થાય તો તેને યાદ કરી-કરીને તેનો પતિ મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરે.

(2) સ્વજનાપમાન:

અપમાનથી મોટું કોઈ ઝેર નથી અને માનથી મોટું કોઈ અમૃત નથી. અપમાનોમાં પણ પોતાનાં સગાં-સંબંધી – સ્વજનો દ્વારા થયેલું અપમાન વ્યક્તિને અનિન વિના બાળ્યા કરતું હોય છે. અપમાન ભુલાતું નથી અને જ્યારે-જ્યારે અપમાન યાદ આવે ત્યારે-ત્યારે તનને બાળ્યા કરે. સાચી સમજજણ અને સત્તસંગથી આ ઝેરને હળવું કરી શકાય.

(3) ઋણસ્ય શેષ: -

સજ્જન માટે માથે દેવું રહી જતું, તે અનિન વિના તનને બાળ્યા કરે. બધી માણસો સજ્જન પ્રકૃતિના નથી હોતા. કેટલાક દેવું લે પણ પાછું આપે નહીં, ન આપવાનું ગૌરવ લે. આવા

હીન માણસો માટે આવો નિયમ નથી. પણ કેટલાક જાતવાન સજ્જન પ્રકૃતિના હોય છે. તેઓ દેવાદાર થઈ જાય અને દેવું ન ચૂકવી શકે તો મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરે. તેમને ઉંઘને ન આવે.

(4) કૃપણસ્ય સેવા -

કોઈ કૃપણ વ્યક્તિની નોકરી-ચાકરી કરવી પડે તો તે પણ તન-મનને બાળ્યા કરે. કૃપણ કદરદાન નથી હોતો. જે કદરદાન ન હોય એ નોકર પાસે ગધા-વૈતરું તો કરાવે, પણ કંઠ્યો પણ ન આપે. આવા કૃપણની નોકરી તન-મનને અખિન વિના બાળનારી થઈ જતી હોય છે.

(5) દરિદ્રભાવ: -

ધોર દરિદ્રતા અને તે પણ સતત રહેનારી હોય તો વ્યક્તિનાં તન-મનને બાળ્યા કરતી હોય છે.

જીવનની કરોડરક્ષુ પૈસો છે. પૈસો જ ન હોય અને પરિવાર ઘણો મોટો હોય તો ધોર દરિદ્રતાથી વ્યક્તિના તન-મન બાળ્યા કરે.

(6) વિષમા સત્ત્વા -

ભરીસભામાં પરાજિત થવું, અપમાનિત થવું, દુષ્ટ લોકો વચ્ચે જીવન જવવું – આવી દિથતિ કોઈ સજ્જનની થાય તો અખિન વિના જ તેનાં તન-મન બાળ્યા કરે.

નદીતીરે ચ યે વૃક્ષાઃ પરગેહેષુ કામિની ।

મન્ત્રીહીનાશ રાજનઃ શીદં નશયન્ત્યસંશયમ્ ॥ 15 ॥

1. નદીતીરે ઊભેલાં વૃક્ષો રેલ આવવાથી જલદી નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે. જ્યારે ચોમાસામાં પ્રચંડ રેલ આવે તો નદી પોતાના કિનારાઓ જ ધોઈ નાખતી હોય છે, તેથી તેના ઉપર ઊભેલાં વૃક્ષો પણ ધોવાઈને નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે.

2. પરગેહેષુ કામિની:

કામ વિના આખો દિવસ પારકાં ઘરોમાં રખડતી-ભટકતી રહેનારી સ્ત્રી નષ્ટ થઈ જતી હોય છે, અર્થાત્ તેનું ચારિત્ર નષ્ટ થઈ જતું હોય છે. શીલવતી સ્ત્રી કામ વિના, ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં રખડતી-ફરતી નથી. દુકાનદાર જેમ દુકાન સાચવીને બેસે, તેમ ગૃહિણી પોતાનું ઘર સાચવીને બેસી રહે. સાધુની પવાંદી પૂજાય છે, અર્થાત્ તે આસન વાળીને એક જગ્યાએ બેસે છે તો પૂજાય છે. વગર કામે રખડતો-ભટકતો સાધુ પૂજાતો નથી તેમ શીલવતી સ્ત્રીએ પણ કામ વિના ગમે તેના ઘરમાં આંંદો મારવા ન જોઈએ.

3. મંત્રીહીનાશ રાજનઃ -

જે રાજાઓને મુત્સદી અને વક્ષાદાર મંત્રીઓ નથી હોતા તે રાજાઓ નષ્ટ થઈ જતા હોય છે. રાજશાસન મુત્સદીગીરીથી ચલાવતું હોય છે. અનાડી માણસો રાજશાસન ન ચલાવી શકે. તેઓ પોતે નષ્ટ થાય અને રાજ્યને નષ્ટ કરી બેસે. તેથી કુશળ કારભારી રાખવો જરૂરી છે.

બલ વિદ્યા ચ વિપ્રાણાં રાજાં સૈન્યં બલં તથા ।

બલ વિતં ચ વૈશ્વાનાં શૂદ્રાણાં પરિચર્યકમ્ ॥ 16 ॥

1. બ્રાહ્મણોનું બળ વિદ્યા છે. વિદ્યા વિનાનો બ્રાહ્મણ દુર્બળ કહેવાય.

2. રાજાનું બળ અનુશાસિત સેના છે. અનુશાસિત સેના વિના રાજા દુર્બળ કહેવાય. કોરી અહિંસાથી રાજ ન ચલાવી શકાય, ન રક્ષી શકાય.

3. વૈશ્વોનું બળ ધન છે. વ્યાપાર-ઉદ્યોગ દ્વારા ધનનો સંચય કર્યો હોય તેવો શેદ બળવાન કહેવાય.

4. શૂદ્રોનું બળ સેવા છે, અર્થાત્ શ્રમ છે. આ ચારે પોત-પોતાના બળથી જીવન જવતા હોય છે.

*

કોણ કોને ત્યજી દેતું હોય છે?

નિર્ધનં પુરુષં વેશ્યા પ્રજા ભગં નૃપં ત્યજેત્ ।

ખગા વીતફલં વૃક્ષં ભુક્તવા ચાડભ્યાગતા ગૃહમ્ ॥ 17 ॥

1. વેશ્યા ધન વિનાના પુરુષોને ત્યજી દેતી હોય છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી પૈસો હોય ત્યાં સુધી જ તે સગી થતી હોય છે. પછી ધીમાં પડેલી માખીની માફક તેના યારને ત્યજી દેતી હોય છે.

2. હારેલા રાજાને પ્રજા ત્યજી દેતી હોય છે, અર્થાત્ બીજા રાજાને – ખાસ કરીને વિજથી રાજાને સ્વીકારી લેતી હોય છે.

3. જે વૃક્ષ ઉપરથી ફળ પૂરાં થઈ જાય તે વૃક્ષને પક્ષીઓ ત્યજી દેતાં હોય છે.

4. બિભારી બિક્ષા લઈને ઘરને છોરી દેતા હોય છે.

ગૃહીત્વા દક્ષિણાં વિપ્રાસ્ત્યજન્તિ યજમાનકમ્ ।

પ્રાપ્તવિદ્યા ગુરું શિષ્યા દગ્ધાડરણં મૃગાસ્તથા ॥ 18 ॥

1. બ્રાહ્મણો દક્ષિણા લઈને યજમાનને ત્યજી દેતા હોય છે.
2. વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા પછી શિષ્યો ગુરુને છોરી દેતા હોય છે.
3. મૃગ વગેરે વન્ય પશુઓ બળી ચૂકેલા અરણ્યને ત્યજી દેતાં હોય છે.

કુરાચારી કુદ્દિકુરાડ કવાસી ચ હુજ્જનઃ ।
યન્મૈત્રી કિયતે પુંભિર્નરઃ શીદં વિનશ્યયિ ॥ 19 ॥

કુરાચારી – ચારિશ્ચહીન, કુદ્દિકુવાળો, ઝૂંપડપદ્મીમાં રહેનારો ગંદો માણસ અને હુજ્જન – આટલા લોકો સાથે જે મૈત્રી કરે છે તેનો નાશ થઈ જાય છે, અર્થાત્ આટલા માણસોની મૈત્રી કરવી નહીં.

સમાને શોભતે પ્રીતિ: રાશિ સેવા ચ શોભતે ।
વાણિજ્યં બ્યવહારેષુ દિવ્યા સ્ત્રી શોભતે ગૃહે ॥ 20 ॥

1. બધી રીતે સમાનતા હોય તેમની પ્રીતિ શોભાસ્યદ બનતી હોય છે.
2. નોકરી કરવી તો સરકારની કરવી.
3. ધનવાન થવું હોય તો વ્યાપાર કરવો.
4. જે દિવ્ય સ્ત્રી હોય છે તે પોતાના ઘરમાં બેઠેલી શોભતી હોય છે, અર્થાત્ તે વગર કારણે રખડતી-ભટકતી નથી.

બીજો અધ્યાય સુમાપ્ત

અધ્યાય ત્રીજો

કસ્ય દોષः કુલે નાસ્તિ વ્યાવિના કો ન પીડિતઃ ।
વ્યસનં કેન ન પ્રાપ્તં કસ્ય સૌખ્યં નિરન્તરમ् ॥ 1 ॥

1. કોનું કુળ કલંકિત નથી થયું? અર્થાતું બધાનું થયું છે.

કુળગૌરવ અને કુળઘમંડ બે અલગ-અલગ વસ્તુઓ છે. કુલીનતાના મહાન આદર્શોથી કુળવાન લોકો ગૌરવ અનુભવે તે ખોટું નથી. આવા ગૌરવથી તેઓ મહાનતા સાચવતા હોય છે અને અધમતાથી બચી જતા હોય છે. પણ કુળઘમંડ મહાદોષ કહેવાય. ઘમંડ બીજાને નીચા બતાવવા થતો હોય છે. બીજાને નીચા બતાવીને પોતાને ઊંચા બતાવવાની પ્રક્રિયા ઘમંડ કહેવાય. આવા કુળઘમંડી માણસોના કુળમાં વહેલુંમોકું જરૂર કલંક લાગતું હોય છે. જ્યારે કલંક લાગે ત્યારે તેમનો ઘમંડ ચકનાચૂર થઈ જતો હોય છે. એટલે કુળગૌરવ તો ઉત્તમ વસ્તુ કહેવાય, પણ કુળઘમંડ અધમ કહેવાય. તેનાથી બચવું જોઈએ.

2. વ્યાવિના -

કોણ એવો માણસ છે જેને વ્યાવિએ પીડા ન પહોંચાડી હોય? સંપૂર્ણ નીરોળી કોઈ નથી હોતું. નાના-મોદ્ય રોગો અવારનવાર સૌને થતા હોય છે. રોગો બે પ્રકારના હોય છે: 1. સાધ્ય અને 2. અસાધ્ય. લાંબા ગાળાના અસાધ્ય રોગો બહુ કષ્ટકર હોય છે, જેમાં કેટલાક તો જીવન બરબાદ કરી નાખનારા પણ હોય છે.

3. વ્યસનમ્ -

વ્યસન એટલે દુઃખ - વિપત્તિ. એવો કયો માણસ છે જેના ઉપર નાની-મોટી વિપત્તિ ન આવી હોય? બધાને વિપત્તિ આવતી જ હોય છે.

4. કસ્ય સૌખ્યમ્ -

એવો કયો માણસ છે જે સદા-સર્વદા સુખી રહ્યો હોય? કોઈ નહીં. સુખ-દુઃખ દ્રાદ્ધ છે. એક હોય એટલે બીજું હોય જ. કોઈ વધારે સુખી હોય તો કોઈ વધારે દુઃખી હોય, પણ સુખ-દુઃખ બંને હોય જ.

આચાર: કુલમાખ્યાતિ દેશમાખ્યાતિ ભાષણમ् ।

સમુદ્રમ: સ્નેહમાખ્યાતિ વપુરાખ્યાતિ ભોજનમ् ॥ 2 ॥

1. કોઈનાં આચાર-વિચાર, સંસ્કાર-સભ્યતા જોઈને તેના કુળનું અનુમાન કરી શકાય. કુળવાન વ્યક્તિ સંસ્કારી હોય, તેનું આવતું-જવું બધું સભ્યતાપૂર્વકનું હોય. તેના વ્યવહારથી તેના કુળનું માપ કાઢી શકાય.

2. વ્યક્તિનાં ભાષા-ઉચ્ચારણ ઉપરથી તે કયા દેશનો છે તેનું અનુમાન થઈ શકે. પરગણાવાર ભાષાનાં ઉચ્ચારણો જુદાં-જુદાં હોય છે. જ્ઞાની પુરુષ તેનાં ઉચ્ચારણો ઉપરથી તે કયા પરગણાનો છે તેનું અનુમાન કાઢી શકે છે.

3. વ્યક્તિનાં હાવભાવ, ઉત્સુકતા, આકર્ષણ વગેરે દ્વારા તેના પ્રેમનું માપ કાઢી શકાય. પ્રેમ ત્રણ રીતે વ્યક્ત થતો હોય છે: 1. શરીરસ્પર્શથી, 2. વાણીથી અને 3. હાવભાવથી.

શરીરસ્પર્શથી જે પ્રેમ વ્યક્ત થાય તે સ્થૂલ કહેવાય. નજીક બેસવું, ચોંટીને બેસવું, વગેરે પ્રેમનાં લક્ષણ કહેવાય. મીઠી-મીઠી વાતો કરવી એ મધ્યમ કહેવાય. કશું બોલ્યા વિના માત્ર હાવભાવ દ્વારા પણ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ થતી હોય છે. શરીરના રોમ-રોમથી પ્રેમનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે. તેમાં ચહેરો અને આંખ તો ખાસ સંદેશો મોકલતાં હોય છે. આ બધું કોઈ અનુભવી વ્યક્તિ જોઈને નક્કી કરી શકે કે કોનો કયાં પ્રેમ છે.

4. વપુઃ

શરીરની દઢતા-મજબૂતાઈ, કદાવરતા વગેરે જોઈને નક્કી થાય કે આ વ્યક્તિનો આહાર કેટલો હશે!

**સુકુલે યોજ્યેતકન્યાં પુત્રં વિદ્યાસુ યોજ્યેત્ર ।
વ્યસને યોજ્યેચ્છતું ભિત્રં ધર્મ નિયોજ્યેત્ર ॥ 3 ॥**

1. કન્યાને કોઈ સારા કુળમાં પરણાવી દેવો.

2. પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં લગાડી દેવો.

3. શત્રુને વ્યસન ઉપર ચઢાવી દેવો..

4. અને ભિત્રને ધર્મમાં યોજિત કરી દેવો..

અહીં શત્રુને સીધો જ મારવા કરવા કરતાં તેને પૈસા ખર્ચની પણ કોઈ વ્યસનમાં ફસાવી દેવો સારો. તલવારનો મારેલો શત્રુ કદાચ

બચી જાય, પણ દારુ, દ્રગ વગેરેના વ્યસનમાં ચઢેલો શત્રુ આપોઆપ મરી જાય. અહીં ‘વ્યસન’ શબ્દનો અર્થ દુઃખ પણ થાય છે. અર્થાતું તેને દુઃખમાં જોડી દેવો – તેવો ભાવ પણ થાય છે.

દુર્જનસ્ય ચ સર્પસ્ય વરં સર્પો ન દુર્જનઃ ।
સર્પો દંશાતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે ॥ 4 ॥

સર્પના કરતાં દુર્જન વધુ ભયંકર કહેવાય. સર્પ તો કદાચ કોઈ સમયે ઉપર પગ પડવાથી કરડે, પણ દુર્જન તો પદેપદે ઊંખ માર્યા જ કરતો હોય છે.

એતદર્થ કુલીનાનાં નૃપાઃ કુર્વન્તિ સંગ્રહમ् ।
આદિમધ્યાડવસાનેષુ ન ત્વજન્તિ ચ તે નૃપમ્ ॥ 5 ॥

રાજા-મહારાજાઓ એટલા માટે કુલીન બ્યક્તિઓનો સંગ્રહ કરે છે કે તેઓ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કદી પણ સંબંધ તોડતા નથી. તેઓ હંમેશાં સાથે ને સાથે રહે છે, જ્યારે નીચ પુરુષો ગમે ત્યારે દગ્ગો દઈને સંબંધ બગાડી નાખતા હોય છે અને વિરોધી થઈ જતા હોય છે.

પ્રલયે ભિન્નમર્યાદા ભવન્તિ કિલ સાગરાઃ ।
સાગરા ભેદમિશ્રન્તિ પ્રલયેઽપિ ન સાધવઃ ॥ 6 ॥

પ્રલયકાળમાં સમુદ્રો પણ મર્યાદા તોડીને ગમે ત્યાં ધર્સી જતા હોય છે, પણ સજ્જનો સમુદ્ર કરતાં પણ વધુ મર્યાદાશીલ હોય છે. તેઓ ગમે તેવા વિપત્તિકાળમાં પણ સંબંધ બગાડતા નથી અને બરાબર સાથ આપતા રહે છે.

મૂર્ખસ્તુ પરિહર્તવ્ય: પ્રત્યક્ષો દ્વિપદ: પશુ: ।
ભિન્તિ વાક્શલ્યેન અદષ્ટ: કણ્ઠકો યથા ॥ 7 ॥

દુર્જન તો પ્રત્યક્ષ બે પગવાળો પશુ કહેવાય. તેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. જેમ ધૂળમાં છુપાયેલો કાંટો ઓચિંતો પગમાં પેસી જઈને પ્રહાર કરે છે, તેમ તે પણ પ્રહાર કરતો રહે છે.

રૂપયૌવનસમ્પન્ના: વિશાલકુલસમ્ભવા: ।
વિદ્યાહીના ન શોભન્તે નિર્ગંધા ઈવ કિંશુકા: ॥ 8 ॥

માણસ રૂપાળો હોય, યુવાન હોય, ઉચ્ચ કુળનો હોય તોપણ જો તે વિદ્યાહીન હોય તો તે શોભતો નથી. જેમ કેસૂડાનું ફૂલ બધી રીતે સુંદર હોવા છતાં સુગંધ વિનાનું હોવાથી શોભતું નથી.

કોકિલાનાં સ્વરો રૂપં સ્ત્રીણાં રૂપં પતિવ્રતમ્ ।
વિદ્યા રૂપં કુરૂપાળાં ક્ષમા રૂપં તપસ્તિવનામ્ ॥ 9 ॥

- કોકિલનું રૂપ તેનો મીકે કંઠ છે.
- સ્ત્રીનું રૂપ તેનું પતિવ્રત છે.
- કુરૂપ બ્યક્તિનું રૂપ તેની વિદ્યા છે.
- તપસ્તિનું રૂપ ક્ષમાવૃત્તિ છે.

ત્રજીદેકં કુલસ્યાડર્થે ગ્રામસ્યાડર્થે કુલં ત્વજેત્ ।
ગ્રામં જનપદસ્યાડર્થે આત્માડર્થે પૃથિવીં ત્વજેત્ ॥ 10 ॥

જો આખા પરિવારનું ભલું થતું હોય તો એક માણસનો ત્યાગ કરી દેવો, અર્થાતું એકના કારણો આખો પરિવાર ડૂબતો હોય તો એકનું

બલિદાન આપી હેવું.

પણ જો કુળને (પરિવારને) છોડવાથી આખા ગામનું ભલું થતું હોય તો પરિવારનો ત્યાગ કરી દેવો.

પણ જો ગામને છોડવાથી જનપદ એટલે કે આખા પરગણાનું ભલું થતું હોય તો ગામનો ત્યાગ કરી દેવો.

પણ પૂરી પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવાથી પોતાનું – આત્માનું ભલું થતું હોય તો પૂરી પૃથ્વી ત્યજ દેવી.

અહીં થોડું ત્યાગીને મોટાને બરબાદ થતું અટકાવવાની વાત છે, પણ સત્યવાદી – સિદ્ધાંતનિષ્ઠ માણસે ન્યાયને જ મહત્વ આપવું જોઈએ. જે પક્ષમાં ન્યાય અને સત્ય હોય તેની રક્ષા માટે પોતાનું બલિદાન આપવું પડે તો પણ આપવું, પોતાના રક્ષણ કરતાં સત્ય અને ન્યાયના રક્ષણને વધુ મહત્વ આપવું જોઈએ.

**ઉદ્ઘોગો નાસ્તિ દારિદ્ર્યયં જપતો નાસ્તિ પાતક્યુ ।
મૌને ચ કલહો નાસ્તિ નાસ્તિ જાગરિતે ભયમ્ય ॥ 11 ॥**

1. સમજશપૂર્વકનો પુરુષાર્થ કરનાર કદી ભૂખે મરતો નથી, અર્થાત્તુ તે દરિદ્રતા ભોગવતો નથી.
2. જે માણસ શ્રદ્ધાભક્તિથી ભગવાનનું નામસ્મરણ કરે છે તે ઘાતકી નથી થતો. જપ કરવાથી બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ પાપમાં પ્રવૃત્ત ન થાય. મલિન બુદ્ધિ જ પાપ કરાવે. તેથી શુદ્ધ જીવન જવવા દીઘથતા માણસે વધુમાં વધુ હરિનામસ્મરણ – જપ કરવા જોઈએ.
3. જે બંકિત મૌન સેવે છે, તેને કલહ થતો નથી. કલહ બોલવાથી થાય છે. કલહનાં ત્રણ મૂળ છે: (1) અપમાન જનક વાણી, (2) નિંદા અને (3) ચાડી-ચુગલી. મૌન સેવનાર આ ત્રણે દોષોથી બચ્ચી જાય છે, તેથી તેને કલહ થતો નથી. કલહ ન થવાથી શાંતિ રહે. તેથી શાંતિની ચાહનાવાળા માણસે મૌન સેવવું અથવા ઓછામાં ઓછું બોલવું અને સંતુલિત બોલવું.
4. જે માણસ ભયરસ્થાનોમાં જાગતો રહે છે તેને ભય રહેતો નથી. ચોરાઈ દુષ્ટો ઊંઘતા કે ગફલતમાં રહેલા માણસોને લૂંટતા હોય છે. જાગતો માણસ સુરક્ષિત રહેતો હોય છે.

અતિરૂપેણ વૈ સીતા અતિગર્વેણ રાવણઃ ।

અતિદાનાત્ત બલિર્બદ્ધો અતિ સર્વત્ર વજ્યેત્ત ॥ 12 ॥

જીવન મધ્યમમાર્ગ હોવું જોઈએ. મધ્યમમાર્ગ એટલે આ છેડે કે પેલા છેડે નહીં જીવવાનું, મધ્યમાં જીવવાનું. ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે:

1. સીતાજી અતિ રૂપાળાં હતાં તેથી તેમનું હરણ થયું. અતિ રૂપ આપત્તિકારક થઈ જતું હોય છે. તેથી બહુ બનીઠણીને, ખૂબ શુંગાર કરીને લટક-મટક ગમે ત્યાં ફરતી ઝીઓ પોતાને માટે આપત્તિ સર્જ શકે છે.
2. અત્યંત ઘમંડથી જીવનારો રાવણ માર્યો ગયો.
3. અતિ દાન કરવાથી બલિરાજ બદ્ધ થયો. દાન કરવું, પણ બહુ પ્રસિદ્ધિનો મોહ રાખ્યા વિના કરવું, અતિરેક ન કરવો.
4. જીવનમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં અતિરેક કરવો નહીં, મધ્યમમાર્ગ થવું.

કો છિ ભાર: સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ય ।

કો વિદેશા: સવિદ્યાનાં ક: પર: પ્રિયવાહિનામ્ય ॥ 13 ॥

1. જે સમર્થ હોય છે તેના માટે કોઈ વસ્તુ ભારરૂપ નથી, અર્થાત્તુ તે ગમે તેવો ભાર ઉપાડી શકે છે, ગમે તેવું કાર્ય કરી શકે છે.
2. જેણે વ્યાપાર કરવો હોય તેના માટે કશું દૂર નથી, અર્થાત્તુ ગમે તેટલે દૂર જઈને તે વ્યાપાર કરી શકે છે.
3. કોઈ વિદ્યાન વ્યક્તિ માટે કોઈ દેશ વિદેશ નથી, અર્થાત્તુ તે ગમે ત્યાં પૂજ્ય થતો હોય છે.
4. જે પ્રિયવાદી હોય છે તેના માટે કોઈ પરાયું નથી. બધાંની સાથે તે આત્મીયતાથી રહી શકે છે.

એકેનાઽપિ સુવૃક્ષોણ પુણિતેન સુગંધિના ।

વાસિતાં તદ્વનં સર્વ સુપુત્રેણ કુલં તથા ॥ 14 ॥

જેમ એક સુગંધિત વૃક્ષ આખા વનને સુગંધમય બનાવી દે છે તેમ કુળમાં એક પુત્ર પણ જો સુપુત્ર થયો હોય તો આખા કુળને

સુગંધિત કરી મૂકે છે. યશ અને કીર્તિ જ ખરાં સુગંધી દ્વયો છે. જેનાં યશ અને કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તેનું જીવન સુગંધી જીવન થઈ જાય છે.

*

હવે ઉલટું કહે છે.

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દ્વામાનેન વહિના ।
દ્વાતે તદ્વાં સર્વ કુપુત્રેણ કુલં તથા ॥ 15 ॥

વનમાં એક સૂકું વૃક્ષ જો અધિનથી બળતું હોય તો તે આખા વનને બાળી મૂકે છે. આવી જ રીતે કુળમાં પણ જો એક કુપુત્ર પેદા થયો હોય તો તે આખા કુળને બાળી મૂકે છે. બજેલા માણસનાં ચાર લક્ષણો હોય છે:

1. પેટ-બળ્યો: આ નર્યો સ્વાથી માણસ હોય છે. પોતાના સ્વાર્થ માટે તે બધાને બાળી મૂકતો હોય છે.
 2. દિલ-બળ્યો: મનથી બજેલો માણસ આખી દુનિયાને ઘૃણાથી જોતો હોય છે. તેને કશું સાંદુ દેખાતું જ નથી.
 3. દાનત-બળ્યો: આવો માણસ દાનતથી બજેલો હોવાથી દાનતબ્રાષ્ટ હોય છે.
 4. આંખ-બળ્યો: આવો માણસ જ્યારે જુઓ ત્યારે વિકારી આંખથી જ બધાંને જોયા કરતો હોય છે. તેના માટે કોઈ પણ સ્વી મા-બહેન કે દીકરી હોતી નથી. તે આંખ-બળ્યો છે.
- આમાંનું એક પણ લક્ષણ જે પુત્રમાં હોય તે આખા કુળને બાળી મૂકતો હોય છે.

એકેનાઽપિ સુપુત્રેણ વિદ્યાયુક્તેન સાધુના ।
આદ્વાદિતં કુલં સર્વ યથા ચન્દ્રેણ શર્વરી ॥ 16 ॥

જેમ એક પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર આખી રાત્રીને ઊજળી કરી નાખે છે, તેમ કુળમાં ભલે એક જ પુત્ર હોય, પણ જો તે વિદ્યાયુક્ત હોય અને સજ્જન હોય તો આખા કુળને ઊજજવળ કરી નાખે છે.

કિં આતૈર્બહુભિ: પુત્રૈ: શોકસન્તાપકારકૈ:
વરમેક: કુલાઽભલમભી યત્ર વિશ્રામ્યતે કુલમ् ॥ 17 ॥

ઘણા પુત્રો હોવાથી શો લાભ, જે માતા-પિતાને શોક અને સંતાપ દેનારા જ હોય? તેવા પુત્રો કરતાં એક જ પુત્ર સારો, જે કુળનું ગૌરવ વધારનારો હોય.

લાલયેત્ પશ્વવર્ણાંશિ દશવર્ણાંશિ તાડયેત્ ।
પ્રાપ્તે તુ ખોડરો વર્ષે પુત્રં મિત્રવદાયરેત્ ॥ 18 ॥

પાંચ વર્ષ સુધીના બાળકને લાડ લડાવવાં જોઈએ. તે પછી દસ વર્ષ સુધી અર્થાત્ પંદર વર્ષ સુધીના કિશોરને વહાલ અને દંડ એટલે કે કઠોર વલાણ રાખીને દુર્ગુણોથી બચાવવો જોઈએ. બાળકને બગડવાની આ જ ઉંમર છે. કુટેવો, કુસંસ્કારો અને કુમાર્ગથી બચાવવા માટે આ ઉંમરમાં સાવધાનીપૂર્વક તેના ઉપર નિયંત્રણ રાખવું જોઈએ.

પણ સોળ વર્ષનો કિશોર જ્યારે યુવાન થઈ જાય ત્યારે તેને મિત્ર જેવો સમજીને માનસન્માનપૂર્વક વ્યવહાર કરવો જોઈએ. પછી તેને ઠપકો આવ્યા ન કરવો જોઈએ.

ઉપસર્ગોઽન્યયકે ચ દુર્ભિક્ષે ચ ભયાવહે ।
અસાધુજનસમ્પર્કે ય: પલાયતિ સ જીવતિ ॥ 19 ॥

પાંચ કારણો ઊભાં થાય ત્યારે જે ભાગી છૂટે તે જ જીવિત રહી શકે છે. “યઃ પતાયતિ સ જીવતિ” આ સૂક્તિ કહેવાય. બધા પ્રસંગે ભાગી છુટાય નહીં. કેટલાક પ્રસંગે અડીખમ ઊભા રહેવું જોઈએ. પણ આ પાંચ પ્રસંગે તો ભાગી છૂટવું જ હિતાવહ કહેવાય:

1. ઉપસર્જો –

જ્યારે પ્રાકૃતિક આપત્તિઓ આએ. જેમ કે સુનામી, રેલ, ધરતીકંપ વગેરે કારણો હોય ત્યારે ભાગી છૂટવું હિતાવહ કહેવાય.

2. અન્યચકે –

હુલ્લાં થાય, મારામારી થાય, ચેપી રોગ ફેલાઈ જાય ત્યારે ભાગી છૂટવું હિતાવહ કહેવાય.

3. દુર્લિક્ષે –

જ્યારે દુષ્કાળ પડે, અન્નજળ ન મળે ત્યારે જ્યાં રોજ-જીવન હોય ત્યાં ભાગી છૂટવું હિતાવહ કહેવાય.

4. ભયાવહે –

યુદ્ધ થાય, બળાં થાય, મારામારી અને કાપાકાપી થાય ત્યારે સ્થળાંતર કરી લેવું હિતાવહ કહેવાય.

5. કોઈ નીચ, દુર્જન વ્યક્તિ કે સમૂહના ચક્કરમાં પડી જવાય ત્યારે તેમાંથી બચવા ભાગી છૂટવું હિતાવહ કહેવાય.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્તૈકોઽપિ ન વિદ્યતે ।

અજાગલસ્તનસ્તૈવ તસ્� જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ 20 ॥

બકરાના ગળામાં લટકતા બે આંચળ જેમ વર્થ છે, તેમ જે વ્યક્તિ ધર્મ, અર્થ કામ કે મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોમાંથી એક પણ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી તેનો જન્મ પણ વર્થ જ કહેવાય.

મૂર્ખાં યત્ર ન પૂજયન્તે ધાન્યં યત્ર સુસંપ્રિતમ્ ।

દામ્પત્યે: કલહો નાદસિત તત્ત્વ શ્રીઃ સ્વયમાગતા ॥ 21 ॥

1. જ્યાં મૂર્ખ, ધૂર્ત, પાંચંડીઓની પૂજા થતી નથી, પણ જ્ઞાની વિદ્વાનોની પૂજા થાય છે.

2. જ્યાં ધન-ધાન્યના ભંડાર સાચવીને રખાયા હોય છે.

3. જ્યાં દામ્પત્યમાં કે પરિવારમાં કલહ નથી હોતા ત્યાં આપોઆપ લક્ષ્મીજ આવીને વસે છે.

ત્રીજો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય ચોથો

આયુઃ કર્મ ચ વિત્તં ચ વિવાનિધનમેવ ચ ।

પશ્ચૈતાનિ હિ સુજ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ ॥ 1 ॥

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રારબ્ધ - નસીબ એક મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આપણું જીવન પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થનું મિશ્રણ છે. જીવનમાં કેટલીક ઘટનાઓ પ્રારબ્ધવશ થતી હોય છે, તો કેટલીક પુરુષાર્થથી થતી હોય છે. ચાણક્યના મત પ્રમાણે પાંચ તત્ત્વો પ્રારબ્ધથી થતાં હોય છે. બાળક જ્યારે ગર્ભસ્થામાં હોય છે ત્યારે જ વિધિના લેખ લખાઈ જતા હોય છે.

તે પાંચ આ પ્રમાણે છે:

1. આયુઃ માનવનું જ નહીં, પ્રાણીમાત્રનું આયુષ્ય નિર્ધારિત છે. જેમ કે હાથી, ઘોડો, કૂતરો, સાપ, ગાય-બેંસ વગેરે પ્રાણીઓની આયુષ્ય સીમા નિર્ધારિત હોય છે. લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ કૂતરાને સો વર્ષ જિવાડી શકાય નહીં. 12-15 વર્ષમાં તેનું મૃત્યુ થઈ જતું હોય છે. આંદું જ મચ્છર, કિરી, બોક્ટેરિયા, વગેરે બધાં પ્રાણીઓ અને બધાં જંતુઓનું આયુષ્ય પ્રાકૃતિક રીતે નિર્ધારિત હોય છે. જે નિર્ધારિત છે તેમાં થોડો-ઘણો ફેરફાર કરવામાં આવે તે પુરુષાર્થ છે, અર્થાત્ કૂતરો કે ઘોડો વગેરેની સારી માવજત કરવામાં આવે તો બે-ચાર વર્ષ વધુ જીવે. ખોટી રીતે જિવાડવામાં આવે તો વહેલાં મરી જાય. આંદું બને. આ થયું પુરુષાર્થનું ક્ષેત્ર.

આવી જ રીતે સ્વરથ માણસનું આયુષ્ય એકસો વર્ષ મનાયું છે. તેને બે-પાંચ હજાર વર્ષ ન કરી શકાય. પણ જો માણસ યથાયોગ્ય આહાર-વિહાર, સંયમ-નિયમથી જીવન જીવે તો તેમાં પાંચ-પચીસ વર્ષ આંદ્યાં-પાંદ્યાં કરી શકે. આ તેનો પુરુષાર્થ છે. આંદું થઈ શકે છે. કુદરતને અનુકૂળ જેઓ વધુમાં વધુ કુદરતી જીવન જીવતા હોય છે તેઓ લાંબું જીવન જીવતા હોય છે. પણ જેઓ કુદરતવિરોધી જીવન જીવતા હોય છે, બલે તેઓ પોતાને યોગી કે તપસ્વી કહેવાયે, તોપણ બીમાર થઈને ટંકું જીવન જીવતા થઈ જતા હોય છે.

‘આયુઃ’નો બીજો અર્થ એવો કરાય છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિને કેવડી ઉમરે, કઈ તારીખે, ક્યાં મરવું તે નિશ્ચિત હોય છે. તેમાં કશો ફેરફાર થઈ શકે નહીં. આ વાત બરાબર લાગતી નથી. ઘણા અક્ષમતાઓને રોકી શકાય છે. ઘણા રોગોને પણ રોકી શકાય છે. જેમ કે ખેલ, કોલેગ, ટી.બી. વગેરે અનેક રોગોથી લાખો માણસો મરી જતાં તે હવે નથી મરતાં. આ પુરુષાર્થ કહેવાય. પહેલાં કરતાં હવે માણસ લાંબું જીવન જીવતો થયો છે. તે પુરુષાર્થ કહેવાય.

2. કર્મ: કર્મ એટલે કાર્મિક ક્ષમતા. વ્યક્તિની ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. બધાંની ક્ષમતા એકસરખી નથી હોતી. કોઈ કાલિદાસ કે શેક્સપિયર થાય તો કોઈ વજ્ઝૂર્ઝ થાય, તે જન્મજાત ક્ષમતા-અક્ષમતાને આધીન હોય છે.

ક્ષમતા બે પ્રકારની હોય છે: 1. આનુવંશિક અને 2. વૈયક્તિક.

આલ્ફેસ્થિયન કૂતરો, કેસર કેરી, બાસમતી ચોખા, ગીર-ગાય વગેરેમાં જે ક્ષમતા હોય છે તે આનુવંશિક હોય છે અને તે વંશપરંપરામાં ઉત્તરી આવે છે. જે ક્ષમતા માણકી ઘોડીમાં હોય તે યયડામાં ન હોય. આંદું જ માણસમાં પણ છે.

ક્ષમતા કે અક્ષમતાવાળા પ્રાણીને કે મનુષ્યને જો શિક્ષણની તક આપવામાં આવે, તો તેમાં થોડી વધ-ઘટ થઈ શકે. તક મળવી અને શિક્ષણ મળવું એ પુરુષાર્થ કહેવાય. પણ ગમે તેટલી તક કે શિક્ષણ આપવામાં આવે, પણ જો જન્મજાત ક્ષમતા જ ન હોય તો કંઈ થઈ ન શકે. તેથી જન્મજાત ક્ષમતા બહુ મહત્વની છે. તે પ્રારબ્ધ છે.

3. વિત્તઃ વિત્ત એટલે ધન કર્માવાની ક્ષમતા. આ પણ બધામાં એકસરખી નથી હોતી. આ પણ આનુવંશિક અને વૈયક્તિક એમ બંને પ્રકારની હોય છે. પ્રારબ્ધથી અબજોપતિ થઈ શકાય. પુરુષાર્થથી પેટ ભરી શકાય, સામાન્ય જીવન જીવી શકાય. માત્ર પુરુષાર્થથી અબજોપતિ ન થઈ શકાય.

4. વિદ્યા: વિદ્યાનું પણ આંદું જ કહેવાય. કેટલુંક સામર્થ્ય જન્મજાત હોય છે, તો કેટલુંક વૈયક્તિક પુરુષાર્થથી હોય છે.

5. નિધનમ્ભ: આયુ અને નિધન બંને એકબીજાનાં પર્યાય જેવાં છે, તોપણ બે વાર પ્રયોગ થયો છે, એટલે જુદો અર્થ કરવો ટીક રહેશે. આયુ એટલે જીવનું અને નિધન એટલે મરી જીવું તે પણ પ્રારબ્ધને આધીન છે, અર્થાત્ નિશ્ચિત છે.

આ પાંચ તત્ત્વોનું નિર્માણ બાળકની ગર્ભસ્થામાં જ નક્કી થઈ જતું હોય છે તેવું ચાણક્ય કહે છે.

સાધુભ્યસ્તે નિવર્તને પુત્રા મિત્રાણિ બાન્ધવા: ।

યે ચ તૈ: સહ ગન્તારસ્તાદ્રમાત્સુકૃતં કુલમ્ ॥ 2 ॥

પુત્રો, મિત્રો, બાંધવો, સગાં-સંબંધી વગેરે સમય આવ્યે અર્થાત્ મૃત્યુ આવે ત્યારે બધા દૂર થઈ જાય છે, અર્થાત્ કોઈ સાથે આવતું નથી, પણ જે લોકો ધર્મચરણ કરીને મરે છે તેમની સાથે અંતે ધર્મ જ આવે છે.

દર્શનધ્યાનસંસ્પર્શોર્મત્સી કૂર્મા ચ પક્ષિણી ।

શિશું પાલયતે નિત્યં તથા સજ્જનસંગતિ: ॥ 3 ॥

ચાણક્ય ત્રણ ઉદાહરણો આપે છે:

1. માદા માધળી પોતાનાં બચ્ચાને જોઈને ઉછેરે છે,
2. જે પ્રમાણે માદા કાચબી ધ્યાનથી ઉછેરે છે,
3. જે પ્રમાણે પક્ષીઓ સ્પર્શથી ઠંડાને સેવીને ઉછેરે છે,

તે રીતે સાધુપુરુષો પણ પોતાના સત્તંગીઓને દર્શનથી, ધ્યાનથી અને સ્પર્શથી ઉછેરી તેમનું પાલન કરતા હોય છે, અર્થાત્ સાધુપુરુષોનું સેવન કરનારા સુરક્ષિત રીતે સારું જીવન જીવતા હોય છે.

યાવત્સ્વસ્થો વ્યાં દેહો યાવન્મૃત્યુશ્ચ દૂરતઃ ।
તાવદાત્મહિતં કુર્યાત્ પ્રાણાન્તે કિં કરિષ્યતિ ॥ 4 ॥

જ્યાં સુધી આ દેહ સ્વસ્થ અને નીરોગી છે અને જ્યાં સુધી મૃત્યુ દૂર છે ત્યાં સુધીમાં બને તેટલું આત્માનું કલ્યાણ કરી લો; પછી જ્યારે પ્રાણાન્તનો સમય આવશે ત્યારે કંઈ થઈ શકશે નહીં. માટે અત્યારે જ આત્મકલ્યાણમાં લાગી જાઓ.

કામધેનુગુણા વિદ્યા હ્યકાલે ફલદાયિની ।
પ્રવાસે માતૃસંદર્શી વિદ્યા ગુપ્તં ધનં સ્મૃતમ् ॥ 5 ॥

વિદ્યામાં કામધેનુ જેવા ગુણો રહેતા હોય છે. જેમ કામધેનુ જ્યારે માગો ત્યારે ઈચ્છિત ફળ આપે છે, તેમ વિદ્યા પણ વિપરીત સમયમાં પણ ફળ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વિદ્યાન માણસ જો વિદેશમાં પ્રવાસ કરતો હોય તો તેવા સમયમાં વિદ્યા તેનું માતાની સમાન રક્ષા કરે છે, કારણ કે વિદ્યા ગુપ્ત ધન કહેવાય છે. માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ બને તેટલું વિદ્યાધન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

વરમેકો ગુણી પુત્રો નિર્ગુણૈશ શતેરપિ ।
એકશન્દ્રસ્તમો હન્તિ ન ચ તારાં સહસ્રશ: ॥ 6 ॥

ગુણવાન પુત્ર હોય તો એક પણ ઘણો થઈ જાય. પણ જો નિર્ગુણી કે દુર્ગુણી સો પુત્રો હોય તો તે કશા કામના ન કહેવાય, બધા દુઃખદાયી થઈ જાય. જેમ કે એકલો ચંદ્ર હોય છે તે રાત્રિના અંધારાને દૂર કરી નાખે છે, પણ ચંદ્ર વિનાના હજારો તારાઓ અંધકારને દૂર કરી શકતા નથી. માટે ચંદ્ર જેવો એક પુત્ર પણ બહુ થઈ જાય.

મૂર્ખશ્રિરાયુર્જતોઽપિ તસ્માજાતમૃતો વરઃ ।
મૃતઃ સ ચાદલ્યદૃભાય યાવજ્જીવં જડો દહેત્ર ॥ 7 ॥

મૂર્ખ પુત્ર હોય અને લાંબું જીવન જીવે તેના કરતાં તો મરેલો પુત્ર જન્મે એ જ સારું.

મૃત જન્મેલો પુત્ર થોડુંક જ દુઃખ આપે, પણ મૂર્ખ પુત્ર તો જીવે ત્યાં સુધી દુઃખ આપતો રહે.

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા કુલોજનં કોધમુખી ચ ભાર્યા ।
પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા વિનાઽભિના ષટ્ પ્રદહન્તિ કાયમ् ॥ 8 ॥

ફરી પાછું બતાવે છે કે છ તત્ત્વો અહિન વિના જ શરીરને બાળ્યા કરતાં હોય છે. આ છ તત્ત્વો આવાં છે:

1. કુગ્રામવાસઃ -

કુગ્રામ એટલે પાપી ગામ. જ્યાં ખટપટે થયા કરતી હોય, કુચકો રચાતાં હોય, ધર્મભાવના ન હોય, પ્રામાણિકતા ન હોય, ન્યાયપ્રિયતા ન હોય, અધમ કર્મો થતાં હોય, નિંદા, ચાડી-ચુગલી, લડાઈ-ઝડા થયા કરતા હોય તેવા ગામમાં જો કોઈ સજ્જનને રહેવાનું થાય તો તેનું શરીર અહિન વિના જ બણ્યા કરે, કારણ કે તેનાથી દુષ્કૃત્યો જોઈ ન શકાય અને તેમને રોકી પણ ન શકાય, તેથી મનમાં ને મનમાં તે બણ્યા કરે.

2. કુલહીનસેવા -

નીચ પ્રકૃતિના માણસને કુલહીન કહેવાય. આવા પ્રકૃતિથી નીચ માણસને ત્યાં નોકરી કરનારનું શરીર અહિન વિના જ બણ્યા કરે. કારણ કે નીચ પ્રકૃતિનો માણસ વારંવાર અપમાન

કરે, તોછડાઈથી વર્તો, કદર ન કરે, શોષણ કરે. આવાં અપકૃત્યો સતત ભોગવાં પડતાં હોવાથી શરીર બળ્યા કરે.

પગાર થોડો લેવો, પણ સજ્જનની નોકરી કરવી..

3. કુભોજનમ્ -

જે ભોજનને જોવાથી, સુંઘવાથી, ચાવવાથી અને પચાવવાથી આનંદ આવે તે સુભોજન કહેવાય. સુભોજનથી તૃપ્તિ થાય, સંતોષ થાય અને શાંતિ મળે.

પણ જે ભોજન જોવાથી, સુંઘવાથી, ચાવવાથી કે પચાવવાથી દુઃખ થાય, ઉબકા આવે તે કુભોજન કહેવાય.

જે વ્યક્તિને રોઝેરોજ કુભોજન કરવું પડે તેનું શરીર વિના અધિનાય બળ્યા કરે, તેથી રુચિપૂર્વકનું સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમવું.

4. કોધમુખી -

પત્નીના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. ચંદ્રમુખી, 2. સૂર્યમુખી અને 3. જવાળામુખી.

(1) ચંદ્રમુખી ભાર્યા તેને કહેવાય જેને જોવાથી શીતળતા મળે, શાંતિ મળે અને સુખ મળે. પત્ની તેના સફ્ટગુણોથી, ચારિત્ર અને સેવાસમર્પણની ભાવનાથી કદરૂપી હોય તોપણ ચંદ્રમુખી લાગે.

(2) સૂર્યમુખી ભાર્યા તેને કહેવાય જેનો તાપ વિશેષ હોય, પતિ કરતાં તેનું વ્યક્તિત્વ ઘણું ચઢિયાતું હોય, તેને જોતાં જ પતિ દબાઈ જાય, ડઘાઈ જાય. આવી પ્રતાપી પત્નીને સૂર્યમુખી કહેવાય. તે શીતળતા તો ન આપે, પણ પ્રતાપથી ઉષ્ણતા આપે.

(3) જવાળામુખી ભાર્યા તેને કહેવાય જે જ્યારે જુઓ ત્યારે કોધનો લાવા ઓક્કા કરતી હોય, જેના રોમરોમથી ધગધગતો લાવા નીકળ્યા કરતો હોય તેને જવાળામુખી અથવા કોધમુખી ભાર્યા કહેવાય.

જેને આવી કોધમુખી ભાર્યા મળી હોય. તે અધિન. વિના જ મનમાં ને મનમાં બળ્યા કરતો હોય છે.

5. પુત્રશ્રી મૂર્ખ: -

પુત્ર હોય પણ મૂર્ખ હોય, પિતા અને કુળ વિક્રાનોનું હોય તેમાં કુલક્ષણો. પુત્ર પેદા થાય તો માતા-પિતાનું શરીર અધિન. વિના જ બળ્યા કરતું હોય છે.

6. વિધવા ચ કન્યા -

જીવાન કન્યા હોય અને વિધવા થાય તો તેવી કન્યાને જોઈ-જોઈને માતા-પિતા બળ્યા કરે, કારણ કે તેનાં પુનર્વર્ગન થતાં ન હોય, તેથી તેની સૌભાગ્ય વિનાની દીન-હીન-કરુણ મૂર્તિ જોઈને અધિન. વિના માબાપનાં જ શરીર બળ્યા કરે.

કિં તયા કિયતે ધેન્વા યા ન દોગ્ધી ન ગર્ભિણી ।

કોઽર્થઃ પુત્રેષ જાતેન યો ન વિક્રાન્ ન ભક્તિમાન્ ॥ 9 ॥

એવી ગાયથી શો લાભ, જે ન તો કદી ગર્ભ ધારણ કરે કે ન દૂધ આપે. આવી જ રીતે જે પુત્ર નથી તો વિક્રાન કે નથી ભક્તિમાન, તેવા પુત્રથી પણ શો લાભ? અર્થાત્ જેમ વરોલ ગાય વ્યર્થ છે, તેમ વિદ્યા કે ભક્તિ વિનાનો પુત્ર પણ વ્યર્થ જ છે.

સંસારતાપદંધાનાં ત્રયો વિશ્રાન્તિહેતવઃ ।

અપત્યં ચ કલત્રં ચ સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ 10 ॥

સંસાર બળબળતો નીંભાડો છે. તેમાં તપી રહેલા લોકો માટે ઠરવાનાં ત્રણ સ્થાનો છે: 1. સંતાન, 2. પત્ની અને 3. સંતોની સંગતિ.

આ બળતા સંસારમાં ઉત્તમ સંતાન હોય તો તેનાથી માતા-પિતાને યાઢક વળે છે, શાંતિ થાય છે.

આ બળબળતા સંસારમાં ઠરવાનું બીજું સ્થાન પતિત્રતા, વફાદાર, પ્રેમાળ પત્ની છે. તેના સહવાસથી વ્યક્તિને શાંતિ મળે છે.

આ ધગધગતા સંસારમાં ઠરવાની ત્રીજી જગ્યા સંતોનો સંગ છે. સાચા સંતો મળવા દુર્લભ છે. પણ જો મળી જાય તો તેમના સહવાસથી ગમે તેવી સાંસારિક બળતરા હોય તે ઠંડી પડી જાય છે.

સકૃદ્ધલ્યન્તિ રાજાનઃ સકૃદ્ધલ્યન્તિ પદિંતાઃ ।

સકૃત્દ્ર કન્યાઃ પ્રદીપન્તે ત્રીણ્યેતાનિ સકૃતસકૃત ॥ 11 ॥

રાજા એકવચની હોય છે અને જ્ઞાની પુરુષો પણ એક વાર બોલીને પાળી બતાવે. કન્યાદાન એકવાર જ હેવાય, વારંવાર નહીં. આ ત્રણે

વસ્તુઓ એક-એક વાર જ થતી હોય છે.

એકાંકિના તપો દ્વાર્મયાં પઠનં ગાયનં ત્રિભિ: ।
ચતુર્ભિર્ગમનં ક્ષેત્રં પદ્મબિર્ભુનિર્રણઃ: ॥ 12 ॥

- જો તપસ્યા કરવી હોય તો એકલા રહેવું. એકલા રહીને જ ભજન-સાધન-ભજન થાય. દેળામાં વિક્ષેપ થાય, ધોંઘાટ થાય. ભજન ન થાય, દેખાવ થાય.
- જો પઠન-પાઠન કરવું હોય તો બે જણાએ સાથે રહેવું. પ્રશ્નોત્તરથી પઠન સાંસું થાય.
- ગાયન કરવું હોય તો ત્રણ જણાએ મળીને ગાવું જોઈએ. તલબાં વગેરે સાથે વગાડનારા સાંજિંદા અને ગાયન જીલનારા ગવૈયા જોઈએ.
- યાત્રા-પ્રવાસ કરવો હોય તો ચાર માણસો સાથે પ્રવાસ કરો. કદી પણ એકલાએ પ્રવાસ કરવો નહીં.
- ખેતી કરવી હોય તો પાંચ જણાએ ભેગા મળીને ખેતી કરવી.
- અને યુદ્ધ કરવું હોય તો ધણા લોકોએ મળીને યુદ્ધ કરવું. જેટલા માણસો વધારે તેટલો વિજય વધુ શક્ય બને.

સા ભાર્યા યા શુચિર્દક્ષા સા ભાર્યા યા પતિવ્રતા ।
સા ભાર્યા યા પતિપ્રીતા સા ભાર્યા સત્યવાદિની ॥ 13 ॥

- તેને જ સાચી પત્ની કહેવાય જે સ્વચ્છ રહેતી હોય અને વ્યવહારકુશળ હોય. જે ગંધાતી અને ડેલા જેવી મૂર્જ હોય તે સુખદાયી પત્ની ન કહેવાય.
- જે પત્ની પૂરેપૂરી પતિવ્રતા હોય તે જ સાચી પત્ની કહેવાય. જે વ્યભિચારિકી હોય તેવી પત્ની કદી પતિને સુખ આપનારી ન હોય.
- જે પત્ની પ્રેમાળ સ્વભાવની હોય તે જ પતિને સુખ આપનારી થઈ શકે. જે કક્ષા હોય તે કદી પતિને સુખ આપનારી ન થઈ શકે.
- જે પત્ની પતિ આગળ હેમેશાં સાચેસાચું બોલનારી હોય તે જ પત્ની સુખ આપનારી હોય. જે વારંવાર જુહું બોલીને, સ્વીચરિત્ર કરીને પતિને છેતરવાની જ પેરવી કરવી હોય તે કદી પતિને સુખી કરી શકે નહીં.

અપુત્રસ્ય ગૃહં શૂન્યં દિશઃ શૂન્યાસ્તવબાન્ધવા: ।
મૂર્જસ્ય હૃદયં શૂન્યં સર્વશૂન્યા દરિદ્રતા ॥ 14 ॥

જીવનનાં બે રૂપો હોય છે: એક જીવન ભરેલું-ભરેલું લાગે અને બીજું જીવન ખાલી-ખાલી લાગે. ખાલીપો એ શૂન્યતા છે. ખાલીપો એટલે વેક્યુમ. વેક્યુમ જીવનને મારી નાખે. ચાણક્ય આવી શૂન્યતાનાં ચાર કારણો બતાવે છે.

1. અપુત્રસ્ય -

જેને સંતાન નથી હોતું તે વાંકિયા માણસનું ઘર ગમે તેટલું મોટું-આલીશાન, રંગ-રંગીલું હોય તોપણ તે સૂનું-સૂનું લાગે છે. બાળકોનાં કિલકિલાટ અને દોડાદોડીથી ઘર ભરેલું લાગે છે. સંતાનો જીવનના ત્રણ હેતુઓ સિદ્ધ કરાવે છે. એક તો વહાલ ઢોળવાની જગ્યા આપે છે. વહાલ પામવું એ જેટલું જરૂરી છે, તેથી પણ વધારે વહાલ ઢોળવું જરૂરી છે. જેઓ નથી તો વહાલ પામતા કે નથી ઢોળતા તેઓ સૂકા ટૂંક જેવું લુખું જીવન જીવતા હોય છે. બીજો હેતુ વારસદાર મેળવવાનો છે. વારસદાર વિનાની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વૃદ્ધાવસ્થામાં અને મરણકાળમાં મહાબ્યથા ઉપાજવતી હોય છે. અને ત્રીજો હેતુ આંધળાની લાકરી મેળવવાનો છે. ભીમ જેવાં દીકરા-દીકરાઓ સાથે ઊભાં હોય તો જબરદસ્ત આત્મબળ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. સંતાન વિનાની વ્યક્તિ માટે આમાંનું કશું નથી હોતું. તેથી તેનું ઘર જ નહીં, પૂરું જીવન શૂન્ય થઈ જતું હોય છે.

2. દિશઃ શૂન્યઃ -

જેને કોઈ બાન્ધવ નથી હોતો તેની દિશા શૂન્ય થઈ જાય છે. બાંધવ એટલે સાચી સલાહ આપનાર, હિભ્રત આપનાર અને વિપત્તિમાં અડીભમ સાથે ઊભો રહેનાર. આવું કોઈ ન હોય તેવા બાંધવ વિનાના માણસને શું કરવું તે સૂઝે નહીં. જેને કશું સૂજે નહીં તેની દિશા સૂની કહેવાય.

3. મૂર્જસ્ય-

અર્થાત્ બુદ્ધિહીન જડ માણસનું હૃદય સૂનું હોય છે. હૃદય લાગણીથી જીવત બનતું હોય છે. લાગણી જીવનની ચેતના છે. લાગણીહીન વ્યક્તિ ગમે તેટલી જીની હોય અરે વીતરાગ હોય તોપણ તે ચેતનાહીન જ કહેવાય. તેથી તેનું હૃદય સૂનું કહેવાય, અર્થાત્ તે જડભરત જેવું જીવન જીવે.

4. સર્વશૂન્યા દરિદ્રતા -

ચાણક્ય કહે છે: પણ જો માણસ ઘોર દરિદ્રતાનો શિકાર બન્યો હોય તો તેથી સર્વશૂન્યત્વ આવી જાય. જીવનનો પ્રાણ પૈસો છે. પૈસો ન હોય અને પરિવાર મોટો હોય તો માણસ સર્વશૂન્ય થઈ જાય.

અનત્યાસે વિષં શાસ્ત્રમજ્ઞાર્થો ભોજનં વિષમ્ ।
દરિદ્રસ્ય વિષં ગોઝી વૃદ્ધસ્ય તરુણી વિષમ્ ॥ 15 ॥

1. શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યા પણી જે વારંવાર તેનો અભ્યાસ નથી કરતો તેના માટે શાસ્ત્ર વિષ થઈ જાય છે, અર્થાત્ ભુલાઈ જાય છે. ખરા સમયે શાસ્ત્ર યાદ આવતું નથી. તેથી ભણેલા શાસ્ત્રનો વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

2. અજીર્ણ -

કૃપથ કરવાથી કે બીજી કોઈ રીતે પાચન થયા વિનાનું ભોજન અજીર્ણ થઈ જાય. આવા અજીર્ણવાળા રોગીને જો ઉપરથી અડદિયા જેવું ભારે ભોજન કરાવવામાં આવે તો તેવું ભોજન વિષ થઈ જાય.

અજીર્ણવાળી વ્યક્તિને ઉપવાસ કરાવવા અને વધુમાં વધુ ચોખ્યાં પાણી પિવડાવવું, તેથી અજીર્ણ દૂર થાય છે.

3. દરિદ્રસ્ય -

કોઈ ઘોર દરિદ્ર વ્યક્તિને ત્રણ દિવસની ભૂખ લાગી હોય, તે અન્ન-અન્ન કરતી હોય તેની પાસે કોઈ ગંભીર જ્ઞાનચર્ચા કરવા માગે તો તેના માટે તેવી ગોઝી વિષ થઈ જાય, અર્થાત્ પહેલાં ભોજન પણ જ્ઞાનચર્ચા હોય.

4. વૃદ્ધસ્ય -

કોઈ વૃદ્ધ પુરુષ હોય, જેનું પૌરુષ આથમી ચૂક્યું હોય તેવા પૌરુષધીન વૃદ્ધને કોઈ થનગનતા યૌવનવાળી તરુણીની સાથે પરણવવામાં આવે તો તે વૃદ્ધ માટે તે તરુણી વિષ થઈ જાય, અર્થાત્ તે વૃદ્ધ તરુણીની કામેચા પૂરી કરી શકે નહીં, જેથી તે બે કોડીનો થઈ જાય.

ત્યજેદ્ધર્મ દયાહીનિં વિદ્યાહીનિં ગુરું ત્યજેત્ |

ત્યજેત્કોધમુખીં ભાર્યાં નિઃસ્નેહાન્ બાન્ધવાંસ્ત્યજેત્ || 16 ||

1. જે ધર્મમાં દ્યા જ ન હોય તે ધર્મનો ત્યાગ કરી દેવો. જેમાં કૂરતા ઘણી હોય, પ્રાણીઓનો વધ ધર્મના નામે કરાતો હોય, માનવતા હોય જ નહીં, માનવતાનું શોષણ કરાતું હોય, બાજ, કાળો નશે વગેરે દ્વારા ગરીબોનું ઘોર શોષણ થતું હોય તેવો ધર્મ ભવ્ય મંદિરો, ભવ્ય દેરાસરો, ભવ્ય કર્મકાંડો વગેરે કરતો હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરવો.

2. વિદ્યાહીન -

જે ગુરુમાં વિદ્યા જ ન હોય, વિદ્યાહીન મૂર્ખ હોય તેવા ગુરુનો ત્યાગ કરી દેવો. સંપ્રદાયપરંપરાના કંદી-ગુરુઓ મોટા ભાગે જ્ઞાન વિનાના, વજ્ઞમૂર્ખ જેવા હોય છે. તેમનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

3. કોધમુખી ભાર્યા -

જે પત્ની સતત કોધમુખી રહીને પતિને બાધ્યા કરતી હોય તેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

4. નિઃસ્નેહાન્

જે સગાં-સંબંધી સ્નેહ-લાગણી વિનાનાં હોય તેમનો ત્યાગ કરી દેવો. આવાં સગાં-બાંધવો કરતાં ન હોય તો સારું. તેઓ મદદરૂપ તો ન થાય પણ નડતરરૂપ થઈ જાય, તેથી તેમનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ.

અધ્વા જરા મનુષ્યાઙ્ગાં વાજિનાં બન્ધાનં જરા |

અમૈથુનં જરા સ્વીક્ષણાં વસ્ત્રાણમાતપો જરા || 17 ||

1. જે સતત પ્રવાસ કરતો રહે છે તે જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય છે. સતત પ્રવાસમાં રહેવાથી આહાર-વિહાર વગેરે વ્યવસ્થિત રહેતા નથી, તેથી શરીર ઉપર પ્રતિકૂળ અસર પડે છે. તેના કારણે માણસ જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય છે.

2. જે ઘોડાને સતત બાંધેલો જ રાખવામાં આવે તે જલદી વૃદ્ધ થઈ જતો હોય છે. ઘોડાને હેરવો-ફેરવવો, દોડાવવો, કુદાવવો – એમ તેને રોજ સંકિય રાખવામાં આવે તો જ તેનું આરોગ્ય સારું રહે છે. બાંધેલો ને બાંધેલો રહેવાથી તે નિષ્કિય થઈને જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય છે.

3. અમૈથુનમ્ -

વહાલ-પ્રેમ-મૈથુન વિનાની સ્વી જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય છે. પ્રેમથી મોટું કોઈ ગેનિક નથી. અને પ્રેમ વિનાની બ્રહ્મચારિણી સ્વી અથવા અનિથાએ પતિ વિનાની રહી ગયેલી સ્વી વહાલ પ્રેમ પામતી નથી – તેથી તે જલદી વૃદ્ધ થઈ જાય છે તેવું ચાણકયનું કહેવું છે. કદાચ આ જ કારણસર સ્વીઓ માટે બ્રહ્મચયનો નિષેધ હશે! જો સ્વીને ભરપૂર વહાલ-પ્રેમ અને કામભોગ મળે તો જ તે લાંબો સમય જુવાન રહી શકે છે.

4. વસ્ત્રાણમ્ -

વસ્ત્રોનું વાર્ધક્ય તડકાથી આવતું હોય છે. ગમે તેવું સારું વસ્ત્ર હોય, પણ જો તેને સતત તડકામાં રાખવામાં આવે તો તે જલદી જારી થઈ જતું હોય છે. સતત તડકામાં રહેનારી મંદિરની ધજાનો રંગ જલદી ઊરી જાય છે અને તે જલદી ઝારી પણ જાય છે.

આમ, ચાર તત્ત્વોનું વૃદ્ધપણું બતાવ્યું.

ક: કાલ: કાનિ મિત્રાણિ કો દેશ: કો વ્યાઙ કગમૌ /
કશ્ચાદહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિન્યં મુહુ મુહુ: // 18 //

ડાખા માણસે આટલી વાતનો વિચાર વારંવાર કરતા રહેવું જોઈએ.

1. દુકાળ -

અત્યારે કેવો કાળ ચાલે છે? પ્રત્યેક વ્યક્તિનો જુદા-જુદા સમયે જુદો-જુદો કાળ ચાલતો હોય છે. બધા દિવસો એકસરખા હોતા નથી. ચઢતી-પડતી, યશ-અપયશ, ઉદ્ઘાર-પતન, શાંતિ-અશાંતિ એમ જુદા-જુદા કાળ ચાલતા રહે છે. ડાખા માણસે પોતે જ પોતાની દશાનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ.

2. હાનિ -

અત્યારે કોણા-કોણા મારા મિત્રો છે, કોણા શત્રુઓ છે તેનો પણ વિચાર કરતા રહેવું જોઈએ. મિત્રોનો સંબંધ સાચવવો અને શત્રુથી સાવધાન રહેવું તે ઉદાહરણ કહેવાય.

3. કો દેશ -

અત્યારે કયા દેશમાં રહું છું, તે કેવો છે વળેરે વિચારતા રહેવું જોઈએ.

4. કો વ્યવાય્ય: -

પોતાની આવક-જાવક કેટલી છે, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

5. કશ્ચાદ -

હું કોણા છું, અર્થાત્ મારી ઓકાત કેટલી છે તે વિચારવું જોઈએ.

6. કા ચ મે શક્તિ: -

મારી શક્તિ કેટલી છે તેનો વિચાર વારંવાર કરતા રહેવું જોઈએ.

જનિતા ચોપનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં પ્રયચ્છતિ /
અનનદાતા ભયવાતા પંચૈતે પિતર: સમૃતા: // 19 //

જન્મ દેનારાં માતા-પિતા, યજોપવીત આપનાર આચાર્ય, વિદ્યા આપનાર ગુરુ, અનનદાતા અર્થાત્ રોજ આપનાર, ભયથી મુક્તિ અપાવનાર આ પાંચ વ્યક્તિઓને પિતૃઓ કહેવાય છે, અર્થાત્ તેઓ પૂજવાને યોગ્ય છે.

રાજ્યપત્ની ગુરો: પત્ની મિત્રપત્ની તથૈવ ચ /
પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પંચૈતા માતર: સમૃતા: // 20 //

1. રાજની રાણી, 2. ગુરુની પત્ની, 3. મિત્રની પત્ની, 4. પોતાની સાસુ અને 5. પોતાની માતા – આ પાંચને માતાઓ કહેવાય છે. તે પૂજય છે.

અભિનર્દ્વો દ્વિજાતીનાં મુનીનાં હંદ દૈવતમ્ /
પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિન: // 21 //

1. બ્રાહ્મણોનો દેવ અભિન છે.

2. મુનિઓનો દેવ હંદયમાં છે.

3. ઓછી બુદ્ધિવાળાનો દેવ પ્રતિમા છે.

4. જે જ્ઞાની પુરુષો સર્વત્ર સમદર્શિ રાખનાર છે તેમનો દેવ સર્વત્ર વ્યાપક છે.

ચોથો અંદ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય પાંચમો

ગુરુરિન્દ્રિજીતીનાં વશીનાં બ્રાહ્મણો ગુરુઃ ।
પતિરેવ ગુરુઃ સ્વીણાં સર્વસ્યાકભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ 1 ॥

હિન્દુ ધર્મમાં ગુરુનું બહુ મહત્વ છે. કેટલાક પંથો – સંપ્રદાયો તો ગુરુને જ ઈશ્વર માનીને પૂજે છે. ગુરુપ્રથાની આટલી બધી પ્રબળતા બીજે કયાંય જોવા નહીં મળે. ગુરુપ્રથાનો અતિરેક થઈ જવાથી ગુરુલોકો વધી ગયા છે. સૌનાં પોતાપોતાનાં ટોળાં બની જતાં હોય છે. ગુરુનો મહિમા તેનાં ટોળાથી મપાતો થઈ ગયો છે. જેનું ટોળું મોટું તેનું પદ મોટું. વળી પાછા આવા ગુરુઓ પ્રજા વચ્ચે વિભાજન પેદા કરે છે. પ્રથમથી જ વિભાજનનો શિકાર બનેલી હિન્દુ પ્રજા વધુ વિભાજિત થઈને એકત્તા વિનાની અને દુર્લભ થઈ છે, એટલું જ નહીં, આવા જથ્થાબંધ ગુરુઓ જ્ઞાની ઓછા અને અજ્ઞાની વધારે હોય છે. એટલે શિષ્યોમાં અજ્ઞાન, ગૂંચવાડો અને ચુસ્તતા ફેલાવે છે. એક રીતે આવી ગુરુપ્રથા અર્થ કરતાં અનર્થ વધુ ફેલાવે છે. આ બાબતમાં ચાણકયનું શું કહેવું છે તે જોઈએ.

1. જે દ્વિજાતિ છે અર્થાત્ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈષ્ણવ તેમના ગુરુ અર્જિન છે.

2. બધા વર્ણોનો ગુરુ બ્રાહ્મણ છે.

3. સ્વીઓનો ગુરુ તેમનો પતિ છે. જો પત્ની પતિ સિવાય કોઈ અન્યને ગુરુ કરે તો ગુરુપ્રથામાં સમર્પણ ઉપર ભાર મૂકવાનો હોય છે. તો પત્નીને બે સમર્પણ કરવાનાં થાય – એક તો પતિને અને બીજું સમર્પણ ગુરુને. આમ બે સમર્પણથી દ્વિધા થાય. કેટલીક વાર અનિષ્ટ પણ થઈ શકે છે. એટલે પત્ની માટે પતિ એ જ ગુરુ કહેવાય. તો એક જ સમર્પણ રહે અને દામ્પત્યમાં બેદ ન થાય. પણ કદાચ ગુરુ કરવા જ હોય તો પતિ-પત્ની બંનેએ મળીને કરવા જેથી ગુરુનિમિત્ત જીવનમાં વિસંવાદ ન થાય. પણ સારું તો એ છે કે આવી જથ્થાબંધ ગુરુપ્રથાથી મુક્ત થવાય. પરમેશ્વર એ જ સૌનો ગુરુ કહેવાય.

4. સર્વસ્ય -

પણ સામાન્ય રીતે સૌનો ગુરુ તો અભ્યાગત કહેવાય. અહીં અભ્યાગત શબ્દનો અર્થ આવનાર વિદ્વાન અતિથિ કહેવાય. પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં પ્રવાસીઓ માટે રહેવા-જમવાની ખાસ વ્યવસ્થા ન હતી. જેમ પશ્ચિમમાં હોટલ, મોટેલ, રેસ્ટોરન્ટ વગેરે છે તેવું અહીં ન હતું. તેથી લોકો સદ્ગૃહસ્થોને ત્યાં જ ઉત્તરતા, રહેતા, જમતા, પણ વિદ્વાન થતા. આવી રીતે વિદ્વાન પ્રવાસીઓને અભ્યાગત-અતિથિ કહેવામાં આવતા.

અથવા ચતુર્થ-આશ્રમી સંન્યાસી ગૃહસ્થને ત્યાં ભિક્ષા લેવા આવતા. પાંચ ઘરની ભિક્ષા લઈને તેઓ જીવનનિર્વાહ કરતા. તેમને અભ્યાગત કે અતિથિ કહેવતા. મોટા ભાગે જેઓ જ્ઞાની વિદ્વાન રહેતા તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું સરળ રહેતું. તેથી ચાણકય કહે છે કે અભ્યાગત સૌનો ગુરુ છે.

આવી રીતે ચાણકય ગુરુવ્યવસ્થા કરે છે. ક્ષાંય કાળ ફૂકાલીને જથ્થાબંધ દીક્ષા લેવાની ગુરુપ્રથા આવતી નથી.

યથા ચતુર્ભિં: કનકં પરીક્ષ્યતે નિધર્ષણાચ્છેદનતાપતાડને: ।

તથા ચતુર્ભિં: પુરુષ: પરીક્ષ્યતે ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ 2 ॥

કસોટી જીવનનો મહત્વનો કાળ કહેવાય. સોનાની કસોટી થાય. જેમ-જેમ વસ્તુ કીમતી થતી જાય તેમ-તેમ તેની કસોટી કરવી પડે. જે વસ્તુઓ સસ્તી-સોંધી અને ધૂળના ભાવે મળતી હોય છે તેની કસોટી થતી નથી, પણ જે વસ્તુઓ અત્યંત મોંધી, દુર્લભ હોય છે તેની કસોટી જરૂર કરવી જોઈએ. સોનું, હીરા, માણોક, મોતી વગેરે તેમાંનાં છે. જે મોંધું અને દુર્લભ હોય તેની બનાવટ થાય, તેથી અસલ અને બનાવટનો બેદ બતાવનારી કસોટી કરવી હિતાવહ કહેવાય. જે લોકો કસોટી નથી કરતા તેઓ ગોળ અને ખોળ બંને એકસરખા ભાવે વેચતા-ખરીદતા હોય છે.

મારી દસ્તિએ સૌથી મોંધો અને દુર્લભ માણસ છે અને સૌથી સોંધો એ જ સરળતાથી પ્રાપ્ત પણ માણસ છે. સોનાની માફક તેની પણ કસોટી થવી જોઈએ. સોનાની કસોટી ઘસવાથી, કાપવાથી, તપાવવાથી અને ટીપવાથી થતી હોય છે. આવી જ રીતે માણસની કસોટી પણ ચાર રીતે થતી હોય છે: 1. ત્યાગ, 2. શીલ, 3. ગુણ અને 4. કર્મથી. જોકે આ ચારથી પરખવા માટે સમય જોઈએ. તેથી માણસની પરખ તો નીવડ્યે જ થાય. નીવડવા માટે સમય જોઈએ.

આ ચાર કસોટીઓમાં સર્વપ્રથમ ત્યાગ છે.

1. ત્યાગ એટલે અચૌર્ય – ‘પ્રામાણિકતા’. માણસ હથનો ચોખ્ખો હોવો જોઈએ. ઘરમાં, દુકાનમાં કે પેઢીમાં ગમે તેવી કીમતી વસ્તુઓ પડી હોય તોપણ દાનત ન બગાડે, કોઈ વસ્તુની ચોરી ન કરે, તો તેને હથનો ચોખ્ખો કહેવાય.

2. શીલ એટલે ચારિશ્ર કહેવાય. ચારિશ્રનું મુખ્ય કેન્દ્ર કામાચાર છે. તેની કસોટી વ્યક્તિની આંખથી થાય, અર્થાત્ માણસ આંખથી ચોખ્ખો હોવો જોઈએ. માણસ ઘરના સ્ત્રીવર્ગ સાથે આંખ તો બગાડતો નથી ને? જેની આંખ મેલી હોય તે ચારિશ્રથી ઉજળો ન હોય. આવા માણસને ઘરમાં નોકર-ચાકર-સેવાદાર કે ભાગીદાર તરીકે રાખી શકાય નહીં. અને કદાચ કોઈ રાખે તો તેનાં ખોટાં પરિણામો આવે.

પણ જો માણસ શીતવાન મળે, અર્થાત્ આંખનો ચોખ્ખો મળે તો હીરાના ભાવે રાખવો પડે તોપણ રાખી લેવો જોઈએ.

3. ગુણઃ ગુણ એટલે સદ્ગુણો. વ્યક્તિમાત્રમાં ગુણ-દુર્ગુણ બંને હોય છે. આ બંનેની ખબર લાંબા સમયે પડતી હોય છે, અર્થાત્ નીવડ્યે જ ખબર પડે. તેથી ગુણવાન વ્યક્તિની પરીક્ષા તેના સ્વભાવગુણોથી થઈ શકે.

4. કર્મણા: વ્યક્તિની કસોટી તેનાં કર્મોથી થતી હોય છે. તેનાં કર્મો કેવાં છે? કર્મો પણ લાંબા ગાળે નીવડવાથી જણાતાં હોય છે.

આમ ચારે પ્રકારે કસોટી કરીને માણસની કિંમત થતી હોય છે.

તાવદુ ભયેષુ ભેતવ્યં યાવદ્યમનાગતમ્ ।
આગતં તુ ભયં દષ્ઠા પ્રહર્તવ્યમશફુંયા ॥ 3 ॥

ભયથી ત્યાં સુધી જ ડરવું જોઈએ, જ્યાં સુધી ભય આવી ન જાય. પણ જ્યારે ભય આવી જ જાય ત્યારે ભયથી ડર્યા વિના પૂરી શક્તિથી તેનો સામનો કરવો જોઈએ.

જીવનમાં અનિવાર્ય દૂષણ ભય છે. કોઈ માણસ કદી પણ સંપૂર્ણ નિર્ભય હોતો જ નથી. ધન, સત્તા, ઈજ્ઝત-આબરૂ કદી પણ નિર્ભય હોતાં નથી. જેમ-જેમ માણસ મોટો થતો જાય તેમ-તેમ તેના માટે ભયનાં કારણો પણ મોટાં થતાં જાય. મોટાઈ અને નિર્ભયતા સાથે ન રહી શકે.

ચાણક્ય કહે છે કે ભયથી ડરીને જીવવું જોઈએ જેથી ખોટી ‘ટસલ’ ન થાય. પણ બચાવ કર્યા પછી પણ જો ભય આવી જ જાય તો પછી ડર્યા વિના પૂરેપૂરી શક્તિથી તેનો સામનો કરવો જોઈએ. ભયનો સામનો કરવો તે પરાક્રમ કહેવાય. સમય આવ્યે પૂરેપૂરું પરાક્રમ બતાવવું જોઈએ.

એકોદરસમુદ્ભૂતા એક નક્ષત્રાત્કા: ।
ન ભવન્તિ સમા: શીલે યથા બદરિકષ્ટકા: ॥ 4 ॥

જેમ એક જ બોરડીમાં ઉત્પન્ન થયેલાં બધાં બોરાં એકસરખાં નથી હોતાં, કેટલાંક બહુ મીઠાં હોય છે તો કેટલાંક બહુ ખાટાં પણ હોય છે, એવી જ રીતે એક જ માતા-પિતાથી જન્મેલા પુરુષો પણ એકસરખા નથી હોતા, ભલે તેમનાં નક્ષત્રો એકસરખાં કેમ ન હોય. સર્ગા બાઈઓમાં પણ કેટલાંક બહુ સજ્જન હોય છે તો કેટલાંક બહુ દુર્જન હોય છે.

નિઃસ્પૃહો નાભવિકારી સ્યાન્નાકામી મણનપ્રિય: ।
નાભવિદ્યઃ પ્રિયં બ્લૂયાત્ સ્ફુટવક્તા ન વંચક: ॥ 5 ॥

માણસને સમજવાનાં ચાર ક્ષેત્રો હોય છે:

1. જે માણસ નિઃસ્પૃહી હોય, અર્થાત્ જેને કશી કોઈ સ્પૃહ ન હોય. સ્પૃહ એટલે ઈચ્છા-અપેક્ષા. આવો માણસ કદી પણ પદલોલુપ કે સત્તાલોલુપ ન હોય. તે કદી પણ સત્તા માટે ફંક્ષન મારતો ન હોય. તે જ અનાસ્કંત જીવન જીવી શકતો હોય છે.

કદાચ કોઈ આગહપૂર્વક કર્તવ્યની દિશિએ પદ સ્વીકારવું પડે તો સ્વીકારે પણ તે ચોટડૂક ન બને. ગમે ત્યારે તેને ત્યાગી દેવામાં વાર ન લગાડે.

2. જે માણસ કામલોલુપ નથી હોતો તે બહુ શુંગારપ્રિય પણ નથી હોતો. સત્તાલોલુપતા, ધનલોલુપતા અને કામલોલુપતા આ ન્રણ લોલુપતાઓ વ્યક્તિને અધમ બનાવી નાખે છે. જે કામલોલુપ - લંપટ હોય તે આખો દિવસ બહુ શાશ્વત સજ્જા કરે. જી હોય કે પુરુષ, આખો દિવસ બહુ વરણાગી થઈને જ ફર્યા કરતાં હોય તેઓ કામલોલુપ હોય જ. શાશ્વત બીજાને બતાવવા માટે હોય છે. બનીઠીને જ જી પુરુષો વચ્ચે ફર્યા કરે અથવા બનીઠીને જ પુરુષ સીઓ વચ્ચે મહાલતો રહે તે કામસંયમી ન હોય, કામલોલુપ હોય. પણ જેને શાશ્વત કશી પડી જ ન હોય, સીધું-સાંદું જીવન જીવતો હોય અને જે વિજાતીય વ્યક્તિઓથી દૂર રહેતો હોય તે કામલોલુપ ન હોય. આમ તો સંપૂર્ણ કામમુક્ત કોઈ જ નથી

હોતું, તોપણ કામલોવુપત્તા કે કામલંપટા મહાદોષ કહેવાય. તેને ઓળખવી જોઈએ.

3. જે માણસ સ્વાર્થી નથી હોતો તે ખુશામતખોર પણ નથી હોતો.

4. જે સ્પષ્ટકતા હોય છે તે કદી લુચ્યો નથી હોતો. છેતરપિંડી કરનારા સ્પષ્ટકતા નથી થઈ શકતા. તેઓ કામ સાધવા માટે મીઠું-મીઠું બોલતા હોય છે. તેમનાથી સાવધાન રહેવું જરૂરી છે.

મૂર્ખીણાં પંડિતા દ્રેષ્યા અધનાનાં મહાધનાઃ ।

વારાંગનાઃ કુલસ્વીણાં સુભગાનાં ચ દુર્ભગાઃ ॥ 6 ॥

રાગ અને દ્રેષ્ય બંને સકારણ હોય છે. જે અનુકૂળ હોય તેના પ્રત્યે રાગ થાય છે અને જે પ્રતિકૂળ હોય તેના પ્રત્યે દ્રેષ્ય થાય છે. પણ આ સિવાય પણ રાગ-દ્રેષ્ય થવાનાં બીજાં કારણો પણ હોય છે. તે ચાણકય બતાવે છે.

1. મૂર્ખીણાં -

બુદ્ધિહીન - જ્ઞાનહીન લોકો બુદ્ધિમાન પંડિતોનો દ્રેષ્ય કરતા હોય છે, કારણ કે પોતાનાથી તેમની ઉચ્ચતા સહન થતી નથી. એક જ વાઈન ઉપર ચાલનારા જોઓ આગળ નીકળી જતા હોય છે તેઓ પાછળ રહી જનારાનું કશું બગાડતા નથી, તોપણ સ્પર્ધામાં આગળ નીકળી જવાથી તેમની શ્રેષ્ઠતા પાછળ રહી જનારાની કનિષ્ઠતા સાબિત કરે છે, તેથી તેમના પ્રત્યે દ્રેષ્ય થાય છે. પ્રગતિ કદી પણ ઈઝ્યા અને દ્રેષ્ય વિનાની નથી હોતી.

2. અધનાનાં -

જે લોકો દરિદ્ર હોય છે તેઓ ધનવાનોનો દ્રેષ્ય કરતા રહે છે. પોતે ધનવાન તો થઈ શકતા નથી પણ બીજાને ધનવાન હોવાનું જોઈ શકતા પણ નથી, તેથી ઈઝ્યા અને દ્રેષ્યમાં બજ્યા કરતા હોય છે. દરિદ્રતાને શર્શ બનાવીને રાજનેતાઓ દરિદ્રોને ધનવાનોની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરતા રહે છે, જેથી મત મળી જાય. પણ જો ધનવાનો મૂડીરોકાણ કરતા બંધ થઈ જાય તો દરિદ્રો વધું દરિદ્ર થઈ જાય. રોજાનું મૂળ મૂડી છે, તેથી મૂડી પ્રત્યે દ્રેષ્ય ન કરતાં તેનો આદર કરવો જોઈએ.

3. વારાંગના -

વારાંગના એટલે વેશ્યા, જેને રૂપજીવિની અથવા દેહજીવિની પણ કહેવાય છે. આવી સ્વીઓ કુલસ્વીઓનો દ્રેષ્ય કરતી હોય છે, કારણ કે તેમની આગળ પોતે હલકી સાબિત થાય છે. જો કુલવધૂઓ - પતિપ્રતા સ્વીઓ હોય જ નહીં, બધી જ વારાંગના જેવી હોય તો હલકી સાબિત ન થાય.

4. સુભગા -

જે સૌભાગ્યશાળી સ્વીઓ છે, અર્થાત્ સુહાસિનીઓ છે, તેમનો દ્રેષ્ય વિધવાઓ કે પતિ વિનાની સ્વીઓ કરતી રહે છે. પતિસુખથી વંચિત રહેલી દુર્ભગાઓ સુભગાઓનું પતિસુખ જોઈ શકતી નથી, તેથી દ્રેષ્ય કરતી રહે છે.

આલસ્યોપહતા વિદ્યા પરહસ્તગતાઃ ક્ષિયઃ ।

અલ્યબીજં હતં ક્ષેત્રં હતં સૈન્યમનાયકમ् ॥ 7 ॥

1. આલસ્ય -

આળસુ માણસની વિદ્યા નાણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ રોજ પદ્ધતિપાઠન ન થવાથી વિદ્યા ભુલાઈ જાય છે.

2. પરહસ્ત -

જે સ્વીઓ પોતાના પતિને છોડીને બીજા પુરુષો સાથે રહે છે અથવા ગાઢ સંપર્કમાં આવે છે તે બીજાની થઈ જાય છે. તેથી સ્વીઓને પોતાની સાથે જ રાખવી. પોતાના તરફથી ઉપેક્ષા થાય અને બીજાની સાથે ગાઢ સંપર્ક થાય તો તેવી સ્વી જોઈ બેસવાનો પ્રસંગ થતો હોય છે.

3. અલ્યબીજ -

જે ખેતરમાં હલકું બીજ અથવા અલ્યબીજ વાવવામાં આવતું હોય તે ખેતર નાણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ ઘણું ઓદ્ધું ઉત્પાદન થાય છે.

4. હતમ્ -

જે સેનાનો સેનાપતિ ન હોય તે સેના નાણ થઈ જતી હોય છે. જેમ રબારી વિનાનું ગૌધણ, ભરવાડ વિનાનાં બકરાં નાણ થઈ જતાં હોય છે, તેમ સેનાપતિ વિનાની સેના પણ નાણ થઈ જતી હોય છે, અર્થાત્ નેતા તો જોઈએ જ.

અભ્યાસાદ્વાર્થે વિદ્યા કુલં શીલેન ધાર્થે ।

ગુણેન વ્યાપ્તે ત્વાર્થ: કોપો નત્રેણ ગમ્યતે ॥ 8 ॥

1. રોજ અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યા ધારણ થાય છે. અભ્યાસ વિના વિદ્યા ભુલાઈ જાય છે.

2. કુલં -

કુલીનતા બહુ મોટી મૂડી કહેવાય. પણ કુલીનતા તો શીખથી અર્થાત્ શુદ્ધ સારિએથી ધારણ થતી હોય છે. શીખ વિનાની વ્યક્તિ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મી હોય તોપણ જાંખી થઈ જતી હોય છે.

3. ગુણેન -

કોઈનું આર્થપણું તેના ગુણોથી જાણી શકાય છે. સદ્ગુણોથી સત્કિયા થાય અને સત્કિયાથી આર્થપણું પ્રગટ થાય.

4. કોપો -

વ્યક્તિને કોધ ચઢે તો તે તેનાં નેત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે. કોપથી આંખો લાલ થાય અને ચહેરો ભયંકર થઈ જાય.

વિતેન રક્ષયતે ધર્મો વિદ્યા યોગેન રક્ષયતે ।

મૃદુના રક્ષયતે ભૂપઃ સત્કિયા રક્ષયતે ગૃહમ્ ॥ 9 ॥

1. વિતેન -

ધન દ્વારા ધર્મની રક્ષા થતી હોય છે. ધન પાપ નથી. ધનત્યાગી આડકતરી રીતે ધર્મત્યાગી થઈ જતા હોય છે, કારણ કે સૌથી મોટો ધર્મ પરમાર્થ કહેવાય, જે ધનથી થાય. ધન વિના જીવન લાચાર થઈ જાય. તેથી હકનું ધન પરમેશ્વરની વિભૂતિ જ કહેવાય.

2. વિદ્યા -

વિદ્વાનોના યોગથી વિદ્યાનું રક્ષણ થતું હોય છે. વિદ્વાનો જ્ઞાનચર્ચા કરે, જેથી વિદ્યાનું રક્ષણ થાય.

3. મૃદુના -

મીશાભર્યો વ્યવહાર કરવાથી રાજા અથવા સમર્થ લોકોને સાધી શકાય છે. સત્તાધીશો આગળ કદી પણ તોષાઈભર્યો વ્યવહાર ન કરાય. મૃદુ અને મીશે વ્યવહાર દિલ જીતી લેતો હોય છે.

4. સત્કિયા -

જે ઉત્તમ સ્વીઓ હોય છે તેમના દ્વારા ધરનું રક્ષણ થતું હોય છે. પુરુષ દુકાન, પેઢી, કારખાનાં કે રાજ્યનું રક્ષણ કરી શકે, ધરનું ન કરી શકે. ધરનું રક્ષણ તો કુળસ્તીઓ જ કરતી હોય છે. ધરનું રક્ષણ ત્રણ રીતે થાય: 1. આબરુથી, 2. સંસ્કારોથી અને 3. પરિવારની એકતાથી. આ કામ કુળસ્તીઓ જ કરતી હોય છે. એટલે તેમને ગૃહલક્ષ્મી કહેવાય છે. જે ધરમાં કુલટા સ્વીઓ રહેતી હોય છે તે ધરનાં આબરુ, સંસ્કાર અને પરિવારની એકતાના ધર્માગરા થઈ જતા હોય છે.

અન્યથા વેદપાદિત્યં શાસ્ત્રમાચારમન્યથા ।

અન્યથા કુવચઃ શાન્તાં લોકાઃ ક્રિલશ્યન્તિ ચાન્યથા ॥ 10 ॥

આ શ્લોકને સમજવા માટે થોડી ભૂમિકાની જરૂર છે.

ચાણક્યના સમયમાં ચાર્વાકપ્રભાવ શરૂ થઈ ગયો હતો. આ લોકો ફરી-ફરીને લોકોને સમજાવતા હતા કે આ બધું તમે જે કરો છો તે બધું વર્ણ છે.

1. અન્યથા વેદ પાદિત્યં – વેદશાસ્ત્રાદિનું પાદિત્ય પ્રાપ્ત કરવું એ વર્થ કામ છે, અર્થાત્ તેને છોડી દો.

2. શાસ્ત્રમાચારમ્ – વેદાદિ શાસ્ત્રો પ્રમાણેના જે આચારો છે તે પણ વર્થ છે, અર્થાત્ ખોટા છે. તેમને છોડી દો.

3. ખરેખર તો આવાં કુવચનો જ વર્થ છે, અર્થાત્ ચાર્વાકાદિ નાસ્તિકોએ આવું બોલવું જોઈએ નહીં.

4. આવી નાસ્તિક વાતો બોલનારા જ વર્થ છે અને તેઓ જ વધુ દૃષ્ટિ થતા હોય છે.

અર્થાત્ આવા નાસ્તિકવાદને ત્યજ દેવો.

દારિદ્ર્યનાશનં દાનં શીલં દુર્ગતિનાશનમ્ ।

અશાનનાશિની પ્રજા ભાવના ભયનાશિની ॥ 11 ॥

1. દાનથી દારિદ્ર્યનાશનો નાશ થાય છે. જે આપતો રહે છે તેને ભગવાન પણ આપતો રહે છે. કબીરે કહ્યું છે કે “ધર્મ કિયે ધન ના ઘટે, કહ ગયે દાસ કબીર.”

ચાણક્ય બહુ જ મહત્વની વાત કહે છે: દાનથી ધન ખૂટનું નથી, વધે છે. પણ એક શરત છે કે દાન સાચાં ધર્મકાર્યોમાં અપાવું જોઈએ. ખોટા ધર્માભાસમાં અથવા માત્ર કીર્તિના હેતુ માટે કુપાત્રોમાં, કુકાર્યોમાં જો ધન વાપરવામાં આવે તો તેને ધર્મકાર્ય ન કહેવાય. સાચા માનવતાધર્મમાં, સુપાત્રમાં, સત્કાર્યોમાં જે ધન વપરાય તે જ સાચું દાન કહેવાય. આવું દાન કરવાથી ધન વધે છે, ઘટતું નથી.

2. શીલ -

ઉત્તમ ચારિત્ર્ય દુર્ગતિ એટલે કે પતનને રોકનારું છે. જીવનમાં અનેક ભયોની સાથેસાથે પતનભય પણ હોય છે. ખાસ કરીને જે લોકો ઊરે ચન્દ્રા હોય, જેમની ચારે તરફ જ્યજ્યથી હોય તેવા લોકોને પતનભય બહુ સત્તાવતો હોય છે. જો તેમનું પતન થઈ જાય તો તે જીવનની દુર્ગતિ કહેવાય. આવી દુર્ગતિ રોકનારું તત્ત્વ શીલ કહેવાય છે.

3. અજ્ઞાન -

જ્ઞાન કદી અજ્ઞાન વિનાનું નથી હોયનું. સર્વજ્ઞ તો માત્ર પરમેશ્વર જ છે, બાકી બધા જીવાત્માઓમાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન બંને હોય છે. મોટો વિદ્વાન પણ એક વિષયમાં વિદ્વાન હોય, બાકી બીજા વિષયોમાં અજ્ઞાની હોય. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે જો માણસની પાસે પ્રજ્ઞા હોય અર્થાત્ પ્રચંડ મેધા હોય તો તે જીવનને સ્પર્શત્તા ઘણા અજ્ઞાનને દૂર કરનારી થઈ જતી હોય છે. આવા પુરુષને ગ્રાણપુરુષ કહેવાય છે.

4. ભાવના -

ભાવના એટલે શ્રદ્ધા. સાચી શ્રદ્ધાથી માણસ ભયને તરી જતો હોય છે. જીવનમાં ઘણા પ્રકારના ભય આવતા રહે છે, પણ જેને સાચી ઈશ્વરશ્રદ્ધા હોય તે આવા ભયથી પાર ઉંતરી જતો હોય છે, કારણ કે પરમેશ્વર ભક્તરક્ષક છે.

નાચસ્તિ કામસમો વ્યાધિનીં કસ્તિ મોહસમો રિપુઃ ।

નાચસ્તિ કોપસમો વિનિનીં કસ્તિ જ્ઞાનાત્ પરં સુખમ્ ॥ 12 ॥

1. કામવાસના જેવો કોઈ વ્યાધિ નથી. કામવાસના પ્રાણીમાત્રમાં ભગવાને મૂકી છે. તે એટલી પ્રભળ હોય છે કે જ્યારે તે જાગી ઉઠે ત્યારે ડાઢ્યામાં ડાઢ્યા માણસ પણ ભાન ભૂલી બેસે. અને ન કરવાનું કરી બેસે કામથી થનારા અનર્થો ઘણા ભયંકર હોય છે. તેમને રોકી શકાતા નથી. તેથી પુરુષ માટે સ્વી અને સ્વી માટે પુરુષ ઔષધ પણ કહેવાય છે. જો સંયમપૂર્વક માપસર આ ઔષધનું સેવન કરવામાં આવે તો કામવાસનાના રોગથી મોટા ભાગે છુટકારો મળે છે. પણ જેની પાસે આવું ઔષધ હોય જ નહીં તેવો માણસ આ વ્યાધિથી મહાદુઃખ ભોગવતો રહે છે.

2. મોહ નાસ્તિ: મોહ જેવો કોઈ શત્રુ નથી. મોહનો અર્થ છે, જે બધું બતાવી મોહ પમાડે તેને મોહ કહેવાય. મોહ થવાથી દુઃખમાં સુખ, અજ્ઞાનમાં જ્ઞાન, અસત્યમાં સત્ય એમ બધું ઊંધુંઊંધું જ દેખાય તેથી તેને મહાશત્રુ માનવામાં આવ્યો છે.

3. કોપ નાસ્તિ -

કોપ સમાન કોઈ અધિન નથી. આમ તો કામાદિન પણ અધિન જ છે, પણ કોદ્ધાદિન બંનેને બાળનારો છે, અર્થાત્ જેને કોધ થયો હોય તે પોતાના કોધથી બળતો રહે છે, તો બીજી તરફ જેના ઉપર કોધ થયો હોય તે વ્યક્તિ પણ બળતી રહે છે. કોધ પોતે બળે અને બાળે. તેથી તેને મહાઅધિન કહેવાયો છે.

4. જ્ઞાન નાસ્તિ

જ્ઞાનથી મોહું કોઈ સુખ નથી. જ્ઞાન એટલે સાચી સમજણ. સમ્યગ્ય જ્ઞાન. આવું સમ્યગ્ય જ્ઞાન જેને થાય તે જીવનમાં પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરે તેવું જ્ઞાની લોકો કહે છે.

જન્મમૃત્યુ હિ યાત્યેકો ભુનક્ત્યેક: શુભાદ્શુભમ્ ।

નરકેષુ પત્ત્યેક એકો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ 13 ॥

એકલો જીવાત્માનાં જ જન્મ તથા મૃત્યુ થાય છે.

એકલો જીવાત્મા જ પાપ અને પુણ્યના શુભાશુભને ભોગવતો રહે છે.

એકલો જીવાત્મા જ નરકે પડે છે અને કારમાં દુઃખો ભોગવે છે.

અને એકલો જીવાત્મા જ મોક્ષગતિને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ આ બધું એકલાને જ ભોગવવું પડે છે, બીજું કોઈ સાથ નથી આપતું.

તૃણં બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગસ્તૃણં શૂરસ્ય જીવિતમ્ ।

જિતાદશસ્ય તૃણં નારી નિઃસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ॥ 14 ॥

1. જે બ્રહ્મવેતા હોય છે તેને સ્વર્ગ તણખલા જેવું લાગે છે.

2. જે શૂરવીર પુરુષ હોય છે તેના માટે જીવન તણખલા જેવું હોય છે, અર્થાત્ તે પ્રાણોને મૂકીમાં લઈને ફરતો હોય છે. જે મૃત્યુથી ડરતો-ફફડતો રહે તે શૂરવીર ન હોય.

3. જે જિતેન્દ્રિય વ્યક્તિ હોય તેના માટે સ્વી તણખલા જેવી થઈ જાય. જેને તીવ્ર વૈરાગ્ય થયો હોય તેને સ્વી પ્રત્યેનું આકર્ષણ અપાકર્ષણમાં બદલાઈ જાય, રાગ વિક્કારમાં બદલાઈ જાય. પણ જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય હોય ત્યાં સુધી જ આવું અપાકર્ષણ રહે. વૈરાગ્ય ઉત્તરી જાય તે પણી પાછું આકર્ષણ થઈ શકે છે.

4. જે વ્યક્તિ નિઃસ્પૃહ હોય તેના માટે આખું જગત તણખલા જેવું થઈ જાય, અર્થાત્ તેને જગતના કોઈ પદાર્થમાં મોહ કે રાગ ન થાય.

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ ભાર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ ।
વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મો મિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ 15 ॥

1. જે પ્રવાસ કરનારો છે તેનો મિત્ર વિદ્યા છે, અર્થાત્ તેની વિક્રતા જ્યાં જાય ત્યાં પ્રગટ થાય અને ચાહના ઊભી કરાવે. નીતિકારનું કથન છે કે:

“સ્વદેશો પૂજ્યતે રાજા વિક્રાન્દ સર્વત્ર પૂજ્યતે ।”

અર્થાત્ રાજા તો માત્ર પોતાના દેશમાં જ પૂજાતો હોય છે, પણ વિક્રાન્દ તો આખા વિશ્વમાં પૂજાતો હોય છે.

2. ભાર્યા મિત્રં -

પત્નીનાં એક સ્વરૂપોમાં એક સ્વરૂપ મિત્રનું પણ છે, અર્થાત્ તે મિત્રની માફક સાચી સલાહ આપે, રક્ષણ કરે અને આપત્તિમાં અડીખમ ઊભી રહે. તેવી પત્ની જો સુપત્ની હોય તો જ મિત્ર કહેવાય.

3. વ્યાધિ તસ્ય -

જે રોગિક માણસ હોય તેનું ઔષધ મિત્ર કહેવાય. કેટલાંક કાયમી દર્દોમાં લોકો ઔષધના સહારે જીવતા હોય છે.

4. ધર્મો મિત્રં -

ધર્માચરણ પણ મિત્રતાનું જ કામ કરે છે. મૃત્યુ પછી જીવત્માની સાથે માત્ર ધર્મ જ જાય છે, જેથી ધર્મ જીવત્માની દુર્ગતિ થવા દેતો નથી. આમ સદ્ગતિ કરાવનાર ધર્મ મિત્ર જ કહેવાય.

વૃથા વૃષ્ટિ: સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તેષુ ભોજનમ् ।
વૃથા દાનં ધનાદ્વેષુ વૃથા દીપો દિવાદપિ ચ ॥ 16 ॥

1. સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થાય છે તે વૃથા છે, કારણ કે સમુદ્રને પાણીની જરૂર રહેતી નથી.

કેટલાકનું કહેવું છે કે સમુદ્રમાં ઘણા દીપો હોવાથી દીપ ઉપર વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ વગેરેનું જીવન હોવાથી ત્યાં વૃષ્ટિની જરૂર હોય છે. પણ બધા સમુદ્રમાં તો દીપો હોતા નથી. તેના વિશાળ ભાગમાં માત્ર પાણી જ પાણી હોય છે તેથી ત્યાં વૃષ્ટિ વૃથા કહેવાય.

2. જ લોકો ભોજન કરીને તૃપ્ત થયા છે, તેમને ભોજન કરાવવું વૃથા છે. જેઓ ખરાં ભૂખ્યાં હોય તેમને જ ભોજન કરાવાય.

3. જ ધનાદ્વય લોકો છે તેમને દાન આપવું તે વૃથા છે. ઢગલા ઉપર ઢગલો કરવાનો ન હોય. જ્યાં ખાડો હોય ત્યાં માત્ર નાખવાની હોય, જેથી વાહનોને ઘાંચ ન આવે. જે પ્રજામાં ઘણા ખાડા હોય ત્યાં ઘણી ઘણ્યો આવે. તેમને દાનરૂપી માત્ર નાખીને પૂરવાના હોય જેથી ઘાંચો પુરાઈ જાય.

4. ધોળા દિવસે જ્યાં સૂર્ય પ્રકાશિત થઈ રહ્યો હોય ત્યાં દીવો કરવો એ વૃથા કહેવાય. જ્યાં અંધકાર હોય ત્યાં જ દીવાની જરૂર હોય.

નાડસ્તિ મેઘસમં તોયં નાડસ્તિ ચાત્મસમં બલમ् ।
નાડસ્તિ ચક્ષુઃસમં તેજો નાડસ્તિ ધાન્યસમં પ્રિયમ् ॥ 17 ॥

1. મેઘ જેવું કોઈ જળ નથી.

2. પોતાના જેવું કોઈ બળ નથી. જે પારકા બળો જીવન જીવે તે કોઈ વાર થાપ ખાઈ બેસે. સ્વબળ એ જ ખરું બળ કહેવાય.

3. પોતાનાં ચક્ષુ જેવું કોઈ તેજ નથી. ચક્ષુ જ ન હોય અને હજારો દીવા કરી મૂકો તો તે વ્યર્थ કહેવાય.

4. અને અનાજ (આખાર) જેવું કોઈ પ્રિય તત્ત્વ નથી. ભૂખ બધાંને લાગે છે. ખરેખર તો ભૂખ અને ઊંઘ હોય તો જ જીવન છે. જેને ભૂખ જ ન લાગે અને જેને ઊંઘ જ ન આવે. તે સોનાના ઢગલા ઉપર બેદે હોય તોપણ સુખી ન હોય.

અધના ધનમિચ્છન્તિ વાયં ચૈવ ચતુર્યદા: ।
માનવા: સ્વર્ગમિચ્છન્તિ મોક્ષમિચ્છન્તિ દેવતા: ॥ 18 ॥

1. દરિદ્ર લોકો ધનની અપેક્ષા રાખે છે.

2. ચાર પગવાળાં પશુઓ વાણીની ઈચ્છા રાખે છે, અર્થાત્ તે મુંગાં પશુઓ માણસોની માફક બોલતાં થાય તેવી ઈચ્છા રાખે છે.

3. મનુષ્યો સ્વર્ગની ઈચ્છા રાખે છે.

4. અને દેવતાઓ મોક્ષની ઈચ્છા રાખે છે.

સત્યેન ધાર્યતે પુણ્યી સત્યેન તપ્તે રવિ: ।
સત્યેન વાતિ વાયુશ્ર સર્વ સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ् ॥ 19 ॥

- પૃથ્વી સત્ય દ્વારા ધારણ થઈ રહી છે, અર્થાતું પૂરું બ્રહ્માંડ ટેકા વિનાનું, આધાર વિનાનું અંતરીક્ષમાં ફર્યા કરે છે. કલ્યાણ કરો કે બધા જ તારાઓ, ગ્રહો, ઉપગ્રહો વગેરેને ટેકા-થાંભલા હોત તો કેવું લાગત? પ્રથમ તો આ ટેકાના પણ આધાર જોઈએ. પછી જે આધાર બને તેમને પણ પાછા ટેકા અને આધાર જોઈએ. આમ અનવસ્થા થઈ જય.
- તારાઓ-ગ્રહો વગેરે એકબીજાના ગુરુત્વાકર્ષણથી અંતરીક્ષમાં અધ્યર ફર્યા કરે છે. પણ આ ગુરુત્વાકર્ષણ શું છે? તે કોણે બનાવ્યું છે? અને નિશ્ચિત માત્રામાં નિશ્ચિત દૂરી ઉપર બધું કોણે ગોકર્યું છે? તે સત્ય છે, તેથી તેવા સત્યથી પૃથ્વી ધારણ થઈ રહી છે.
3. વાયુ વહે છે તે સત્યથી વહે છે.
4. સર્વ તત્ત્વો સત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલાં છે.

ચલા લક્ષ્મીશ્રલા: પ્રાણાશ્રલાં જીવિત-યૌવનમ્ /

ચલાચલે ચ સંસારે ધર્મ એકો હિ નિશ્ચલ: // 20 //

1. લક્ષ્મી ચંચળ છે તેથી ચલાયમાન થતી રહે છે. પળવારમાં રાયથી રંક અને રંકથી રાય થઈ જવાય છે. કોઈ સ્થાયી રીતે ધનવાન રહી શકતું નથી.
2. પ્રાણ પણ ચલાયમાન છે. ક્યારે કોના પ્રાણ છૂટી જાય તે કહેવાય નહીં. તેથી જીવંતું પણ ચલાયમાન છે.
3. યૌવન ચલિત છે. થનગનતું યૌવન ક્યારે કંકાલ શરીરમાં બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. એક યૌવનને તો ઉંમર થતાં વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે તો કુદરતી વ્યવસ્થા કહેવાય, પણ એક યૌવન તો ભરપૂર જીવાનીમાં જ કોઈ રોગ લાગુ પડવાથી જોત-જોતાંમાં હાડપિંજર જેવું થઈ જાય છે.
4. આમ સંસારમાં બધું ચલાચલ જ છે, કશું જ સિથર નથી. એકમાત્ર ધર્મ જ નિશ્ચલ છે. તેથી આપણે ધર્મને સનાતન કહીએ છીએ.

નરાણાં નાપિતો ધૂર્ત: પક્ષિણાં ચૈવ વાયસ: /

ચતુર્ઘદાં શૃગાલસ્તુ સ્વીણાં ધૂર્તા ચ માલિની // 21 //

1. નરાણાં -

પુરુષોમાં નાપિત એટલે કે વાળંદ ધૂર્ત કહેવાય છે. ધૂર્ત એટલે લુચ્યો. જે કોઈનાથી છેતરાય નહીં તેને ચતુર કહેવાય, પણ જે બધાને છેતરતો ફરે તેને લુચ્યો – ધૂર્ત કહેવાય.

2. પક્ષિણાં -

પક્ષીઓમાં કાગડો ધુતારો કહેવાય.

3. ચતુર્ઘદાં -

ચાર પગવાળાંઓમાં શિયાળ ધૂર્ત કહેવાય.

4. અને સ્વીઓમાં ધૂર્તા માલણ કહેવાય.

આ બધાં ધૂર્તતા કરીને પોતાનું કામ કઢાવી લેતાં હોય છે.

અધ્યાય પાંચમો સમાપ્ત

અધ્યાય છઠો

શુત્વા ધર્મ વિજનાતિ શુત્વા ત્વજતિ દુર્મતિમ્ ।
શુત્વા જ્ઞાનમવાખોતિ શુત્વા મોક્ષમવાખુયાત્ ॥ 1 ॥

જીવનમાં શ્રવણનું બહુ મહત્ત્વ છે. જે જ્ઞાની વિદ્વાનો પાસેથી ઘણું- ઘણું સાંભળે છે તેને ‘બહુશ્રુત’ કહેવાય છે. ચાણક્ય આવા બહુશ્રુત થવાનું કહે છે.

1. શુત્વા ધર્મ –

જે વ્યક્તિ વિદ્વાન સંતો પાસેથી પ્રવચનો સાંભળે છે તે ધર્મવેત્તા થઈ શકે છે. માણસે પ્રયત્ન કરીને પણ વિદ્વાન સંતો પાસે સત્તસંગ સાંભળવા જરૂર જવું જોઈએ.

2. શુત્વા દુર્મતિમ્ –

જે વ્યક્તિ વિદ્વાન સંતો પાસેથી ઘણું-ઘણું સાંભળે છે તેમની દુર્મતિ દૂર થાય છે. દુલ્બુદ્ધિથી કર્મો થતાં હોય છે. કુકર્મોથી પતન થઈને વિનાશ થતો હોય છે. તેથી સર્વપ્રથમ તો દુર્મતિનો ત્યાગ થવો જોઈએ. પ્રભાવશાળી વિદ્વાન સંતોની વાણી સાંભળવાથી દુલ્બુદ્ધિ નાખ થઈને સુલ્બુદ્ધિનો ઉદ્ય થાય છે. તેથી સત્તસંગ સાંભળવો.

3. શુત્વા જ્ઞાન –

વિદ્વાન સંતો પાસેથી વાણી સાંભળવાથી વ્યક્તિને સહજ રીતે બહુ જ્ઞાન થતું હોય છે.

4. શુત્વા મોક્ષમ્ –

આમ સત્તસંગ સાંભળવાથી અંતે મોક્ષ પણ થાય છે, અર્થાત્ જીવન સુધરે છે અને મૃત્યુ પણ સુધરે છે અને અંતે સદ્ગતિ થાય છે.

**પક્ષિષાં કાકશાણડાલઃ પશૂનાં ચૈવ કુક્કુરઃ ।
મુનીનાં કોપી ચાણડાલઃ સર્વેષાં ચૈવ નિંદકઃ ॥ 2 ॥**

વર્ણવિવરસ્થા પ્રમાણે માનવસમાજ પાઘડીપને ગોઠવાયેલો છે. એક છેઠે પવિત્ર બ્રાહ્મણ છે તો બીજા છેઠે મહા અપવિત્ર ચાંડાલ છે. ચાંડાલ કર્મથી અને જન્મજાત એમ બંને પ્રકારે હોય છે. કયાં-કયાં કર્મો કરવાથી વ્યક્તિ ચાંડાલ થઈ જાય છે તે બતાવ્યું છે. અને પછી ચાંડાલનાં બાળકો ચાંડાલ થતાં રહે. ચાંડાલ શબ્દ અત્યંત ઘૃણવાચી અપમાનજનક છે, તેથી ચાણક્ય તેને તેવા અર્થમાં અહીં પ્રયુક્ત કરે છે.

1. પક્ષિષાં – પક્ષીઓમાં કાગડો ચાંડાલ જેવો છે.

2. પશૂઓમાં કૂતરો ચાંડાલ જેવો છે.

3. મુનિઓમાં કોધી સ્વભાવનો મુનિ ચાંડાલ છે.

4. પણ બધા ચાંડાલોમાં સૌથી ઘોર ચાંડાલ નિંદક છે.

ત્રણ અને ચાર કમમાં ગુણલક્ષી ચાંડાલત્વ બતાવાયું છે.

પ્રથમ અને દ્વિતીય ભાગમાં જન્મજાત ચાંડાલત્વ બતાવાયું છે. કાગડો અને કૂતરો જન્મજાત ચાંડાલ કહેવાય છે. લોકોમાં કાગડો ઘૃણિત પક્ષી છે. પણ તે શું ઘૃણિત કામ કરે છે તે નક્કી થતું નથી. માનો કે તે કફ વગેરે ગંદકી ખાય છે. પણ તેથી તો તે આપણી ગંદકીને સાફ કરે છે, આ તેનો દોષ નહીં પણ ગુણ કહેવાય. માનો કે તેની વાણી કડવી હોય છે. પણ તેમાં તેનો શો વાંક? રચનારે જ એવી રચના કરી છે. બાકી તેના ઘણા ગુણો છે. સૌથી મોટો ગુણ તો એ છે કે તે એકલો ખાતો નથી, કાંવ-કાંવ કરીને જાતિભાઈઓને બોલાવીને પછી ખાય છે.

અને કૂતરા જેવી વજાદારી તો દુર્લભ કહેવાય. તેથી તો લોકો તેને પાળે છે અને જે પાળે છે તેનું તે રક્ષણ કરે છે. તેમ છતાં તેને જન્મજાત ચાંડાલ કહેવાયો છે તે લોકરૂઢિ જ કહેવાય.

બાકી કોધ અને નિંદા ગુણવાચી શબ્દો છે તે યોગ્ય જ કહેવાય. તેમાં કોધ વેગ છે, જે ઋષિ-મુનિઓને પણ આવતો હોય છે. અને

નિંદા આવેશ નથી, સ્વભાવદોષ છે. વ્યક્તિને સ્વભાવથી જ આવો દોષ આવી ગયો હોય છે, જે તેને નિંદક બનાવે છે. નિંદાની સાથે ચાડી-ચુગલી-દોષ જોડાયેલો હોય છે. જે વર્ષોજૂના મીઠા સંબંધોને પણ પળવારમાં બગાડી નાખતો હોય છે. અંતે તો નિંદક અને ચુગલખોરને બંને ફેંકાઈ જતા હોય છે. ઘૃણા ફેલાવનાર સ્વયં ઘૃણાને પાત્ર બની જતા હોય છે. તેથી સાચા અર્થમાં તો કોઈ, નિંદક અને ચુગલખોર જ ચાંડાલ કહેવા જોઈએ.

**ભસમના શુદ્ધયતે કંસ્યં તાપ્રમમ્લેન શુદ્ધયતિ ।
રજસા શુદ્ધયતે નારી નદી વેગેન શુદ્ધયતિ ॥ 3 ॥**

1. ભસમના

કંસાનું વાસણ ભસમથી શુદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ રાખ દ્વારા તેને માંજવાથી શુદ્ધ - ચોખ્ખનું થાય છે.

2. તાપ્ર -

તાંબાનું વાસણ ખાતી વરસ્તુ - આમલી વગેરેથી શુદ્ધ થાય છે.

3. રજસા -

સીની શુદ્ધિ રજથી અર્થાત્ રજસ્ત્વાથાથી થાય છે. સીને આવતો માસિકધર્મ તેને અશુદ્ધ નહીં પણ શુદ્ધ કરે છે. તેથી તે ચાર દિવસો જ પવિત્ર પણ કહેવાય છે. એક એવી પણ માન્યતા છે કે સીની સાથે કોઈ કુકર્મ થયું હોય તો તેની શુદ્ધિ રજેદર્શનથી થઈ જતી હોય છે.

4. નદી -

નદીનું જળ વેગપૂર્વકના પ્રવાહથી શુદ્ધ થઈ જતું હોય છે. નંધિયાર નદી ગંધાતી થઈ જાય. તેથી તેને સતત વહેતી રાખવી હિતાવહ કહેવાય.

**ભ્રમન્ સમ્પૂર્જયતે રાજા ભ્રમન્ સમ્પૂર્જયતે દ્વિજઃ ।
ભ્રમન્ સમ્પૂર્જયતે યોગી સ્વી ભ્રમની વિનશ્યતિ ॥ 4 ॥**

1. ભ્રમણશીલ રાજા પૂજાય છે, અર્થાત્ જે રાજા પોતાના રાજ્યમાં સમય-સમય ઉપર ભ્રમણ કરતો રહે છે તે જનસંપર્કમાં આવતો રહેતો હોવાથી લોકોનાં સુખ-દુઃખ જાણતો રહે છે. તેથી તે લોકોનાં દુઃખો દૂર કરતો રહે છે. પરિણામે તેનાં માન-પ્રતિષ્ઠા વધતાં રહે છે.

2. જે દ્વિજ એટલે કે વિક્રાન પુરુષ ભ્રમણ કરતો રહે છે તે પૂજાય છે, અર્થાત્ તેની વિક્રાનો લોકો માટે ઉપયોગ થતો રહેવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ વધતી રહે છે. જે વિક્રાન પોતાના ઘરના ખૂણામાં જ બેસી રહે છે તે લોકસંપર્ક વિનાનો થઈને પોતાની મહત્વાની પ્રસિદ્ધ કરી શકતો નથી. તેથી વિક્રાન દ્વિજે યોગ્ય સ્થળે ભ્રમણ કરતા રહેવું જોઈએ.

3. જે યોગી એટલે કે સાધુ-સંન્યાસી ભ્રમણ કરતા રહે છે તેઓ પૂજાય છે, કારણ કે ભ્રમણથી જનસંપર્ક વધે છે, તેથી ઉપયોગિતા વધે છે અને સ્થાનિક દૂષણોથી મુક્તિ મળે છે. તેથી સાધુ-સંન્યાસીએ ભ્રમણ કરતા રહેવું હિતાવહ કહેવાય.

4. પણ જો સ્વી ભ્રમણ કરતી થઈ જાય તો તેનો નાશ થઈ જાય છે. અહીં સ્વી માટે ‘ભ્રમણ’ શબ્દનો અર્થ ‘રખડવું’ કરવું જોઈએ. મહત્વના કામ વિના જ જે સ્વી ગમે ત્યારે એકલી રખડતી હોય છે તે સુરક્ષિત નથી રહી શકતી, તેથી લુંયાઈ જવાનો ભય રહે છે. ચાણક્ય કહે છે કે સ્વીએ એકાકી રખડતાં-ભટકતાં ન રહેવું જોઈએ. સ્વીઓના સમૂહમાં કે પુરુષોના રક્ષણમાં સ્વી ભ્રમણ કરી શકે છે. આ તો થઈ ભારતની વાત. પદ્ધતિમાં સ્વી એકલી ભ્રમણ કરવા નીકળી પડે છે. તે ગમે તેના વાહનની લિફ્ટ લઈ શકે છે અને ગમે તે હોટલ વગેરેમાં રહી શકે છે. તેને કશો વાંધો નથી આવતો. આનું શ્રેય ત્યાંના પુરુષોને આપી શકાય. જ્યાં પુરુષો લંપટ ન હોય અને જ્યાંની સમાજવ્યવસ્થા ઉદાર હોય ત્યાં સ્વી ભ્રમણ કરી શકતી હોય છે, પણ જો એવું ન હોય તો એકાકી ભ્રમણ કરતી સ્વી સુરક્ષિત રહેતી નથી.

**તાદશી જાયતે બુદ્ધિવ્યવસાયોઽપિ તાદશઃ ।
સહાયાસ્તાદશા એવ યાદશી ભવિતવ્યતા ॥ 5 ॥**

ભવિતવ્યતા એટલે જે અચૂક થવાનું હોય તેને ભવિતવ્યતા કહેવાય. જીવનમાં બે પ્રવાહધારાઓ વહેતી હોય છે: 1. પ્રારબ્ધની અને 2. પુરુષાર્થની. પ્રારબ્ધની પ્રવાહધારાને અચૂક ભવિતવ્યતા કહેવાય, અર્થાત્ તેને મિથ્યા ન કરી શકાય. પણ જે પુરુષાર્થની પ્રવાહધારા વહે છે તેમાં વ્યક્તિ પોતે પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે આઘું-પાછું કરી શકે. જેમ કે ધસમસતી નદીના પ્રવાહમાં વ્યક્તિ તણાતી હોય તો નદીનો પ્રવાહ તેને તાણો છે, તેનું કશું ચાલતું નથી, પણ એ પ્રવાહમાં પોતાનો પુરુષાર્થ કરીને સામા કિનારે નીકળવાની પ્રવૃત્તિ તે કરી શકે છે, જેમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા મળી શકે છે.

ચાણક્ય કહે છે જેવી ભવિતવ્યતા હોય તેવી જ વ્યક્તિની બુદ્ધિ થાય છે, તેવો જ પ્રયત્ન થાય છે, તેવા જ તેને સહાયકો મળે છે, જેથી ભવિતવ્યતા ઘટિત થઈને રહે.

કાલ: પચતિ ભૂતાનિ કાલ: સંહરતે પ્રજા: /
કાલ: સુપોષુ આગતિ કાલો હિ દુરતિકમ: // 6 //

જેમ ભવિતવ્યતા જીવનમાં પોતાનો ભાગ ભજવતી હોય છે, તેમ જ કાળ પણ ભાગ ભજવતો હોય છે. કાળનો પણ પ્રવાહ હોય છે. એટલે કહેવાયું છે -

સમય સમય બલવાન હૈ, નહીં પુરુષ બલવાન,
કાબે ગોપી લુંટિયાં વહી ધનુષ્ય વહી બાણ!

ચાણકય કહે છે કે -

1. કાલ બધાં પ્રાણીઓને પકાવી નાખે છે, અર્થાત્તુ વૃદ્ધ કરી નાખે છે. કોઈને વૃદ્ધ નથી થશું હોતું, પણ કાળ બધાંને વૃદ્ધ કરી નાખે છે.
2. એ જ કાળ અવધિ પૂરો થતાં યમરાજ થઈને બધાંનો સંહાર કરી નાખે છે.
3. એ જ કાળ આખી દુનિયા સૂઈ ગઈ હોય ત્યારે જગતો રહે છે. કાળ કદી ઉંઘતો નથી. ઘડિયાળના કાંચા કદી બંધ ન પડે.
4. અને આવા મહાકાળને કોઈ પહોંચી શકતું નથી. કાળ આગળ બધાં લાચાર થઈ જતાં હોય છે.

ન પશ્યતિ ચ જન્માન્ધઃ કામાન્ધો નેવ પશ્યતિ ।

ન પશ્યતિ મદોન્મતો વ્યથા દોષાન્દ ન પશ્યતિ // 7 //

1. જે જન્મથી આંધળો હોય છે તેને કશું દેખાતું નથી.
2. જે કામાન્ધ થઈ જાય છે તેને પણ કશું દેખાતું નથી. કામના પ્રચંડ આવેગમાં વ્યક્તિ ભાનભૂલી થઈને ન કરવાનું કરી બેસતી હોય છે.
3. જેને મદ ચઢ્યો હોય અર્થાત્તુ જે મદોન્મત થયો હોય તે ભાન ભૂલીને આંધળો થઈ જાય. મદોન્મત બે રીતે થઈ જવાય. એક તો દારૂ વગેરે વ્યસન કરવાથી અને બે, ધન-સત્તા-રૂપ-યૌવન વગેરેની પ્રાપ્તિથી. આવી રિથતિ ન થાય તે માટે વ્યક્તિએ વ્યસનમુક્ત રહેવું જોઈએ અને ધન-સત્તા-રૂપ-યૌવન-પ્રાપ્તિના પ્રસંગમાં પ્રભુની ભક્તિ કરીને તેને આધીન રહેવું જોઈએ. તો બચી શકાય.
4. જે યાચક હોય છે તે દોષોને જોતો નથી, અર્થાત્તુ સામાવાળાની કેવી સ્થિતિ છે તે બધું જોતો નથી. તે એક જ વાત કરતો રહે છે: આપો જ આપો, બીજી વાત નહીં.

સ્વયં કર્મ કરોત્યાત્મા સ્વયં તત્કલમશ્વરતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદ્વિમુચ્યતે // 8 //

દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં એક બહુ મોટો વિવાદ છે: આત્મા કર્તાભોક્તા છે કે નહીં? આ વિષયમાં જુદા-જુદા મત છે. એક માને છે કે આત્મા કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. બીજા માને છે કે આત્મા કર્તા નથી પણ ભોક્તા છે. ત્રીજા માને છે કે આત્મા કર્તા પણ છે અને ભોક્તા પણ છે. ચાણકય ત્રીજા મનનું સમર્થન કરે છે, તેથી કહે છે કે -

1. સ્વયં કર્મ -

આત્મા પોતે દેહેન્દ્રિયો વગેરે દ્વારા સ્વયં કર્મ કરે છે, અર્થાત્તુ તે કર્મનો કર્તા છે.

2. સ્વયં તત્કલ -

તે પોતે જ કરેલાં કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે, અર્થાત્તુ તે ભોક્તા પણ છે.

3. સ્વયં વિમુચ્યતે

અને તે પોતે જ સાધના કરીને સંસારનાં બંધનોથી મુક્ત થાય છે. અર્થાત્તુ મુક્તિ પણ તેની જ થાય છે.

આત્માનાં કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ, બંધન અને મુક્તિ વિશે ચાણકયે પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો છે.

રાજા રાષ્ટ્રકૃતં ભુક્તે રાજા: પાપં પુરોહિતઃ ।

ભર્તા ચ સ્વીકૃતં પાપં શિષ્યપાપં ગુરુસ્તથા // 9 //

માણસ માત્ર પોતાનાં જ કર્મો નથી ભોગવતો. તેણે બીજાનાં કર્મો પણ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. જેમ કે -

1. રાજા -

રાષ્ટ્રમાં જે પાપ થાય તે રાજાને પણ ભોગવવાં પડે છે, કારણ કે પ્રજાનું ઘડતર રાજા કરે છે. ઘડાયેલી અને અણાઘડ પ્રજા જે કંઈ કરે તેમાંથી રાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ નિશ્ચિત થતું હોય છે અને તેના યશ-અપયશ રાજાને મળતા હોય છે. જેમ કે સેના લડતી હોય છે, પણ જ્યાં-પરાજ્ય સેનાપતિને મળતા હોય છે. ફેફટરી કે પેઢી ચાલતી હોય છે, પણ સફળતા-નિષ્ફળતાની જવાબદારી મેને જરને મળતી હોય છે. તેમ સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રનું વ્યક્તિત્વ નિર્મિત થઈને રાજાને પરિણામ આપતું હોય છે.

2. રાણી -

રાજાનું પાપ પુરોહિત એટલે પ્રધાનમંત્રીને ભોગવવું પડે છે. અત્યારે પુરોહિત શબ્દ કર્મકાંડ, વિધિ-વિધાન કરાવનાર બ્રાહ્મણ માટે વપરાય છે. પણ પ્રાચીનકાળમાં ‘પુરોહિત’ શબ્દ રાષ્ટ્રના પ્રધાનમંત્રી માટે વપરાતો હતો. જેમ કે વસ્તિષ્ઠ, વામદેવ વગેરે પુરોહિત હતા. ચાણક્ય કહે છે કે રાજાનું ઘડતર અથવા વલણ બંધવનાર પુરોહિત હોય છે. વલણમાંથી વિચારો બનતા હોય છે અને વિચારોમાંથી આચારો બનતા હોય છે. તેથી રાજ્યના આચારોની અમુક જવાબદારી પુરોહિતની પણ રહે છે.

3. ભર્તી -

પતિ પત્નીનાં પાપની જવાબદારી ભોગવે છે. લગ્ન થયા પછી પતિ પત્નીની બધી જવાબદારી સ્વીકારે છે તે ભાવને બતાવવા બે વિધિઓ થાય છે: એક તો કન્યા પોતાનો હાથ પતિના હાથમાં મૂકે છે, જેને હસ્તમેળાપ કહેવાય છે, અર્થાત્ કન્યા પત્ની બનીને પતિને સમર્પિત થઈ ગઈ.

બીજી વિધિ લગ્નમંડપમાં અરિની પ્રદક્ષિણા કરતી વખતે પતિ આગળ અને પત્ની પાછળ-પાછળ એમ ચાર ફેરા ફરે છે. બંનેને જોડનારું એક વસ્ત્ર હોય છે, જેની ગાંઠ બાંધી હોય છે. તેને છેડાછેડી કહેવાય છે. આ વિધિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પત્ની અનુગામિની બની છે, અર્થાત્ પતિના પગલે-પગલે ચાતવાનું વ્રત લીધું છે.

હવે પત્ની જો પાપ કરે તો તેનું ફળ પતિને પણ ભોગવવું પડે – પણ આવું પાપ પતિની સંમતિથી થાય તો જ. જો પતિની સંમતિ વિના ચોરી-છૂપી કોઈ પાપ કરે તો તેની જવાબદારી પતિની ન રહે.

4. શિષ્ય

જેમ કન્યા પતિને સમર્પિત થતી હોય છે, તેમ શિષ્ય પણ ગુરુને સમર્પિત થતો હોય છે, અર્થાત્ તેણે ગુરુઆશા પ્રમાણે જીવન જીવવાનું હોય છે. તેથી શિષ્યનું પાપ ગુરુ ભોગવતો થઈ જાય છે.

ऋષકર્તા પિતા શત્રુ: માતા ચ વ્યભિચારિણી ।

ભાર્યા રૂપવતી શત્રુ: પુત્ર: શત્રુરપણિતઃ: // 10 //

1. દેવું મૂકીને મરી જાય તે પિતા વારસદાર પુત્રો માટે શત્રુ કહેવાય. પિતાનો વારસો પુત્રો ભોગવે, એ નિયમ પ્રમાણે પિતાના દેવાનો વારસો પણ પુત્રો જ ભોગવે. દેવાદાર પિતા દેવું મૂકીને મરે તો પુત્ર દેવું ભરતો-ભરતો થાકી જાય, તેથી ઋષકર્તા પિતાને શત્રુ કહ્યો છે.

2. માતા ચ:

માતા જો વ્યભિચારિણી હોય તો તે સંતાનો માટે શત્રુ કહેવાય, અર્થાત્ માતાના વ્યભિચારથી બાળકો કલંકિત થાય, જે શત્રુતા કહેવાય.

આ બાબતમાં થોડા અપવાદ સમજવા જેવા છે:

1. કુંવારી માતા વ્યભિચારિણી ન કહેવાય. કુંતી વ્યભિચારિણી નથી, પતિ હોવા છતાં જે પરપુરુષનું સેવન કરે તેને વ્યભિચાર કહેવાય. પતિ હોય જ નહીં અથવા પત્ની હોય જ નહીં અને કુંવારા પુરુષ કે કુંવારી સ્ત્રીનો સંબંધ થઈ જાય તેને વ્યભિચાર ન કહેવાય. તે દોષ તો કહેવાય પણ વ્યભિચાર ન કહેવાય.

કુંવારી કન્યા બળાત્કારનો શિકાર બને કે લોળપણનો શિકાર બને, ગર્ભ ધારણ કરે તો તેને વ્યભિચાર ન કહેવાય. બળાત્કારની કક્ષામાં તે નિર્દોષ છે અને લોળપણની કક્ષામાં તે નાદાન છે, અર્થાત્ દીઘી છે. તેણે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેવાની ઉતાવળ કરી દીઘી એ તેનો દોષ છે.

2. સ્ત્રી વિધવા હોય અને વિધવાવિહાન ન થતા હોય, જબરદસ્તી વૈધવ્ય પાળવાનું હોય અને તેવા સંજોગોમાં જો તેનો પગ લાપસી જાય તો તે વ્યભિચાર ન કહેવાય. તેવું થવામાં સમાજવ્યવસ્થા જવાબદાર કહેવાય. આને સમાજદોષ કહેવાય. આવું જ પુરુષનું પણ કહેવાય. પુરુષ વિધુર હોય અથવા કુંવારો હોય અને સમાજની કુપ્રથાથી તેનાં લગ્ન ન થઈ શકતાં હોય તો તે કુદરતી પ્રચંડ આવેગથી હારી-થાકીને લગ્ન વિના જ સ્ત્રીસેવન કરે તો તે વ્યભિચાર ન કહેવાય. તેને પણ સમાજદોષ કહેવાય. પ્રત્યેક લગ્નનેચૂક પુરુષને પત્ની મળવી જ જોઈએ. ન મળે તો સમાજદોષ કહેવાય.

પણ આવાં પતિ-પત્ની વિનાનાં સ્ત્રી-પુરુષો જો એકસાથે અનેક સ્ત્રી-પુરુષો સાથે સંબંધ રાખે તો તે મહાપાપ કહેવાય, તે દંડનીય કહેવાય.

ત્યારે વ્યભિચાર કોણે કહેવાય? પતિ હોવા છતાં જે સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીના પતિ સાથે સંબંધ બાંધે તો તે વ્યભિચાર કહેવાય. આવી જ રીતે પત્ની હોવા છતાં પણ જે પુરુષ બીજાની પત્ની સાથે સંબંધ બાંધે તો તે વ્યભિચાર કહેવાય; પણ જો પતિ પૌરુષ વિનાનો હોય અને સંતાન પેદા ન કરી શકતો હોય તો તેની સંમતિથી બીજા પુરુષ સાથે સ્ત્રી સંબંધ બાંધે અને સંતાન પ્રાપ્ત કરે તો તે વ્યભિચાર ન કહેવાય, નિયોગ કહેવાય.

લગ્ન થયા પછી, પતિ-પત્નીના શરીર ઉપર એકબીજાનો અધિકાર થઈ જાય છે, અર્થાત્ પત્નીનું શરીર પતિનું અને પતિનું શરીર પત્નીનું થઈ જતું હોય છે. તેથી એકબીજાની ઈચ્છા વિના એ શરીરને અન્યત્ર જોડવું તે વ્યભિચાર કહેવાય. વ્યભિચાર મહાપાપ કહેવાય. જ્યારે પૂરો સમાજ વ્યભિચારી થઈ જાય ત્યારે પ્રજાનું પતન થઈ જાય.

તેથી ચાણક્ય કહે છે કે “માતા ચ વ્યભિચારિણી”, અર્થાત્ વ્યભિચારિણી માતા શત્રુ કહેવાય.

3. ભાર્યા રૂપવતી -

જો પત્ની બહુ રૂપાળી હોય તો તે પણ શત્રનું કામ કરે. બહુ રૂપાળી પત્નીનાં બે રૂપ છે: 1. રૂપ ઘણું હોય પણ પતિક્રતા હોય, કોઈ પરપુરુષની સમાનું પણ ન જોતી હોય તો તેવી પત્ની વંદનીય કહેવાય પણ જો તેનો પતિ બાહુભળવાળો ન હોય, સમાજ અને રાજ્યવ્યવસ્થા પ્રબળ ન હોય તો લંપટ પુરુષો તેને અને તેના પતિને શાંતિથી જીવાન નહીં હે, પાછળ પડી જશે. તેથી પ્રાચીનકાળમાં રૂપને બાંકેલું રાખવામાં આવતું. ઉધારું રૂપ અને ઉધારી લક્ષ્મી લુંઠાઈ જતાં હોય છે. રૂપાળી પત્નીને સાચવવી એ સૌથી અધરું કામ કહેવાય.

પણ જો રૂપાળી પત્ની પતિક્રતા ન હોય અને ચંચળ સ્વભાવની હોય તો-તો તેના પતિનું આવી જ બને. ક્યારે તેનો કંદો નીકળી જાય તે કહેવાય નહીં. એથી બહુ રૂપાળી પત્નીને પરણવા કરતાં મધ્યમ કક્ષાની સારી કહેવાય.

4. પુત્ર: શત્રુ -

જે પુત્ર વિદ્ધાન કુળમાં જન્મીને પણ વિદ્ધાન નથી થયો, મૂર્ખ જ રહી ગયો છે તે શત્રુ કહેવાય. મૂર્ખતાની સાથે જો કુલક્ષણ ભળે તો-તો માતા-પિતાનું આવી જ બને. જેમ કે આત્મદેવનો ધૂંધુલી.

લુબ્ધમર્થેન ગૃહીયાત્ત સ્તબ્ધમં જલિકર્મણા ।
મૂર્ખ છન્દોકનુવૃતેન યથાર્થત્વેન પણિદત્તમ् ॥ 11 ॥

ચાર પ્રકારના માણસોને ચાર રીતે પ્રસન્ન કરવા જોઈએ.

1. જે લોમિયો માણસ હોય તેની પાસેથી કામ કઢવંનું હોય તો તેને ધન આપીને કામ કઢાવી લેવું.
2. જે અહંકારી વ્યક્તિ હોય તેને હથ જોડીને, નભ્રતાથી વ્યવહાર કરીને કામ કઢાવી લેવું જોઈએ. અહંકારી વ્યક્તિ હંમેશાં ખુશામતપ્રેમી હોય છે. આ તેની કમજોરી કહેવાય. તે રાજ થાય તેમ તેની વાહવાહ કરીને કામ કઢાવી લેવું જોઈએ.
3. મૂર્ખ વ્યક્તિની ઠંચા પૂરી કરીને કામ કઢાવી લેવું.
4. પણ શાની પુરુષ મળે તો તેની આગળ સાચી વાત બોલીને કામ કઢવંનું. શાની વ્યક્તિ સત્યપ્રેમી હોય છે, તેથી તેની આગળ કશી ચાલાકી કર્યા વિના જે સાચે-સાચું હોય તે કહીને કામ પતાવવું.

વરં ન રાજ્યં ન કુરાજરાજ્યં વરં ન મિત્રં ન કુમિત્રમિત્રમ् ।
વરં ન શિષ્યો ન કુશિષ્યશિષ્યો વરં ન દારા ન કુદારદારાઃ ॥ 12 ॥

1. કુરાજ્ય કરતાં રાજ્ય ન મળે તે સાંદું. રાજ્ય હોય તો સુરાજ્ય જ હોય.
2. કુમિત્રો બનાવવા તેના કરતાં મિત્ર વિનાના રહેવું સાંદું.
3. કુશિષ્યો કરવા તેના કરતાં શિષ્ય વિનાના રહેવું તે વધુ સાંદું કહેવાય.
4. કુપત્ની કરવી તેના કરતાં પત્ની વિનાના વાંઢા રહેવું સાંદું.

આ ચારે તત્ત્વો જો ખોટાં મળી જાય તો વ્યક્તિ દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય.

કુરાજરાજ્યેન કુતઃ પ્રજાસુખં કુમિત્રમિત્રેણ કુતોકસ્તિ નિર્વૃતિ: ।
કુદારદારૈશ કુતો ગૃહે રતિઃ કુશિષ્યમધ્યાપયતઃ કુતો યશઃ: ॥ 13 ॥

1. જો રાજ કુરાજ હોય તો પ્રજા કદી સુખી ન થઈ શકે. બધાં સુખોમાં એક રાજસુખ પણ હોય છે. જો રાજ પોતે જ પ્રજાપીડક હોય તો પ્રજા બહુ દુઃખી થાય. રાજસુખના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. કાયદાની રિથતિ, 2. રોજની વૃદ્ધિ અને 3. શિક્ષણ અને સમૃદ્ધિ.

1. પ્રજા માટે સૌથી મોટું સુખ કાયદાનું પાલન કહેવાય. કાયદાના પાલનથી ન્યાયની સ્થાપિત થાય છે. ન્યાય એ જ સત્ય છે અને એ જ ધર્મ કહેવાય, અર્થાત્ત પરાકમી રાજ કાયદાની સ્થાપના કરીને પ્રજાને અરાજકતા, ચોરી-લૂંટ, ગુંડાગાઈ વગેરેથી મુક્ત રાખતો હોય છે. આ મોટામાં મોટું રાજસુખ કહેવાય. જો કુરાજ હોય તો અરાજકતા, ચોરી, લૂંટ, બળાત્કાર, ગુંડાગાઈ વગેરે વધી જાય તેથી પ્રજા ત્રાહિ-ત્રાહિ પોકારી ઊઠે.
2. રાજસુખનું બીજું ક્ષેત્ર રોજની વૃદ્ધિ છે. સારો રાજ રોજ પેદા કરે છે, કારણ કે સુરાજ્ય હોવાથી ઉદ્યોગપાતિઓ જેંચાઈ આવે છે. ઘણા ઉદ્યોગ-ધંધા ધમધમતા થાય છે. તેથી પ્રજાને ખૂબ રોજ મળે છે. કોઈ બેકાર નથી રહેતું. આ મોટું બીજું સુખ કહેવાય. કુરાજ હોય તો ધંધા-ઉદ્યોગ ભાંગી જાય છે, નવા આવતા નથી, તેથી બેકારી વધે છે. પ્રજામાં બેકારીનું પ્રમાણ વધી જાય તો પ્રજા ભૂખે મરવા લાગે. તે

મહાદુઃખ કહેવાય.

3. સુરાજ્યમાં શિક્ષણ અને સંસ્કારિતા વધે છે. પ્રજામાં શિક્ષણનો સ્તર ઘણો ઊંચો આવે છે. પ્રજા શિક્ષિત, સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ થાય છે. આ ત્રીજું રાજસુખ કહેવાય.

2. કુમિત્ર -

જો મિત્ર કુમિત્ર હોય તો શાંતિ ન હોય.

કુમિત્રનું એક જ લક્ષણ - વિશ્વાસધાત-ગદારી મિત્ર તેને કહેવાય જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂડી શકાય. જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂડીને જીવન જીવતો હોય તે પોતે જ જો વિશ્વાસધાત કરે તો માણસ વગર મોતે મરી જાય. આ ગદારી કહેવાય. આવી ગદારી કરનાર મિત્રથી કોઈ સુખી ન થાય, દુઃખી જ થાય.

3. કુદારા

દારા એટલે પત્ની, સંસારમાં સૌથી વધુ સુખ પત્નીનું હોય છે. પણ સૌથી વધુ દુઃખ પણ પત્નીનું જ હોય જો પત્ની કુપત્ની હોય. કુપત્નીનાં ત્રણ લક્ષણાં એક તો તે વ્યબિચારિણી હોય, બીજું તે કક્ષણ હોય અને ત્રીજું તે પ્રતિગામિની હોય, અર્થાત્ પતિ વિરુદ્ધ આચરણ કરનારી હોય. આ ત્રણ તત્ત્વો જે પત્નીમાં હોય તે કુપત્ની કહેવાય. આવી પત્ની પતિને દુઃખી-દુઃખી કરી નાબે.

4. કુશિષ્ય -

કુશિષ્યનાં પણ ત્રણ લક્ષણો: 1. અનુશાસનહીનતા, 2. જડતા અને 3. કૃતદ્ધનતા.

1. જે અનુશાસનહીન હોય તે આજ્ઞાંકિત ન હોય. જે આજ્ઞાંકિત ન હોય તે સામું બોલી પ્રતિગામી બને. તેથી ગુરુ દુઃખી થાય.
2. જે શિષ્યમાં પ્રતિભા જ ન હોય, તેમાં જડતા હોય. જડતાથી પઠન-પાઠનમાં રસ ન આવે. ઉદ્ઘેગ વધે. તેથી ગુરુ દુઃખી થાય.
3. કૃતદ્ધનતા. જે શિષ્યમાં કૃતદ્ધનતા ન હોય તેનામાં કૃતદ્ધનતા આવી જાય; તેથી તે ગુરુદ્રોહી થઈ જાય, તેથી ગુરુ દુઃખી થાય.

આમ કુશિષ્યથી કોઈ ગુરુ સુખી ન થાય, દુઃખી જ થાય.

સિંહાદેક બકાદેક શિક્ષેચ્યત્વારિ કુક્કુટાત્ ।
વાયસાત્પંચ શિક્ષેચ્ય ષટ્ શુનસ્ત્રીણિ ગર્દ્ભાત્ ॥ 14 ॥

માણસ ધારે તો પ્રાણીઓ પાસેથી પણ ગુણો ગ્રહણ કરી શકે છે.

સિંહથી એક, બગલાથી એક, કૂકડાથી ચાર, કાગડાથી પાંચ, કૂતરાથી છ અને ગધેડાથી ત્રણ ગુણો ગ્રહણ કરી શકાય. જો વ્યક્તિમાં ગુણગ્રાહ્યતા હોય તો તે બધામાંથી ગુણોનું ગ્રહણ કરી શકે.

*

હવે પ્રત્યેકના ગુણ બતાવે છે.

પ્રભૂતં કાર્યમલ્યં વા યન્નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ।
સર્વારમ્ભેણ તત્કાર્ય સિંહાદેક પ્રયક્ષતે ॥ 15 ॥

કોઈ કાર્ય નાનું હોય કે મોટું હોય, પણ જ્યારે તેની શરૂઆત કરે ત્યારે પૂરા સામર્થ્યથી અને દઢ મક્કમતાથી તે કાર્ય પાર પાડે તે ગુણ સિંહમાંથી ગ્રહણ કરાય.

દઢ મક્કમતા અને પૂર્ણ પરાક્રમ - આ બંને તત્ત્વો હોય તો અધરું કાર્ય પણ પાર પાડી શકાય, તેથી વિરુદ્ધ જો વ્યક્તિ ફ્યુપચુ હોય અને પૂરા મનથી કામ ન કરે તો તે વારંવાર નિષ્ફળ જાય.

દીન્દ્રિયાણિ ચ સંયમ્ય બકવત્ત પણિતો નરઃ ।

હવે બગલામાંથી એક ગુણ ગ્રહણ કરવાનું બતાવે છે. બગલો માછલી પકડવા માટે એકદ્યાન થઈને સ્થિર ઊભો રહે છે. દેશકાળ અને પોતાનું સામર્થ્ય - આ બધાનો વિચાર કરીને જે પંડિત હોય તેણે પણ એકદ્યાન થઈને પોતાનું કાર્ય પાર પાડવું જોઈએ. જે લોકો ચંચળ હોય છે, એકસાથે ઘણા વિકલ્પો કરે છે, દેશકાળ અને પરિસ્થિતિનું સાચું આકલન કરી શકતા નથી તેઓ કાર્ય પાર પાડી શકતા નથી.

પ્રત્યુત્થાનં ચ યુદ્ધં ચ સંવિભાગં ચ બન્ધુષુ ।
સ્વયમાકમ્ય ભુક્તં ચ શિક્ષેચ્યત્વારી કુકુટ્યત્ || 17 ||

કૂકડામાંથી ચાર ગુણ ગ્રહણ કરવા. તે આ પ્રમાણે છે:

1. સમયસર જગ્યાનું અર્થાત્ પરોછિયે જાગી જગ્યાનું અને કાર્યમાં તત્પર થઈ જગ્યાનું. જે લોકો સૂર્યોદય પછી પણ ઊંઘતા રહે છે તેઓ આગસુ હોય છે. તેઓ કાર્યમાં તત્પર નથી હોતા તેથી દુઃખી થાય છે.
2. યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેવું. એનો અર્થ જઘડાઓર થવું તેવો નથી, પણ યુદ્ધનું સામર્થ્ય હંમેશાં રાખવું. વ્યક્તિને નાના-મોટા શત્રુઓ તો રહેવાના જ, તેથી યુદ્ધ-સામર્થ્યને ઢીલું ન થવા દેવું. જરૂર પડે ત્યારે તરત જ સામા પક્ષ ઉપર તૂટી પડવું, કાયર ન થવું, ભાગી ન જગ્યાનું. આ ગુણો કૂકડા પાસેથી શીખવો.
3. પોતાના બંધુઓમાં વહેંચીને ખાવું. કૂકડો જ્યારે પણ ચણવા જાય ત્યારે પોતાના બંધવોને સાથે લઈ જાય. બધાં મળીને ચણ ચણે. તેથી પરિવારપ્રેમ રહે. જે લોકો ભાઈએ કે પરિવારની ઉપેક્ષા કરે છે, તેમને સાથ નથી આપતા તેઓ પરિવારમાંથી ફેંકાઈ જાય છે. તેઓ એકલા પડી જાય છે. તેવું ન કરવું.
4. જ્યાં ભોજ્ય પદાર્થ હોય ત્યાં પોતે જ પહેલો હુમલો કરીને ભોજ્ય પદાર્થોનો કબજો કરી લેવો. આ ચાર ગુણો કૂકડા પાસેથી શીખવા.

ગૂઢમૈથુનચરિત્વં ચ કાલે કાલે ચ સંગ્રહમ્ ।
અપ્રમત્તમવિશ્વાસં પંચ શિક્ષેચ્ય વાયસાત્ || 18 ||

રાજાએ અને મનુષ્યોએ કાગડા પાસેથી પાંચ ગુણો શીખવા.

1. ગૂઢ મૈથુન -
કાગડો કદી મૈથુન કરતો જોવા નહીં મળે. તે ખૂબ એકાંતમાં રોમાન્સ તથા મૈથુન કરતો હોય છે. માણસે પણ ચકલાંની માફક જાહેરમાં ન તો રોમાન્સ કરવો જોઈએ, ન મૈથુન કરવું જોઈએ. આ બંને કિયાઓ જેટલી ગુપ્ત રહે એટલી જ વધુ સુખદાવી થઈ શકે. જે ચકલાં જેવાં ધીછરાં માણસો સરેઆમ આવું કરતાં રહે છે તે પોતાનું સુખ ખોઈ બેસે છે.
2. સમય પ્રમાણે વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો. ઉપયોગી અને જરૂરી વસ્તુઓનો સંગ્રહ જરૂર કરવો જોઈએ, જેથી ખરા સમયે કામ આવે.
3. હંમેશાં સાવધાન રહેવું. કાગડાનો શિકાર જલદી ન થઈ શકે. તે હંમેશાં સાવધાન રહેતો હોય છે. ગફ્ફલતમાં ન રહેવું. ગફ્ફલતમાં રહેવાથી વિનાશ થાય છે. માટે હંમેશાં સાવધાન રહેવું.
4. કોઈના ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો - તેમાં પણ અતિવિશ્વાસ તો ન જ કરવો.
5. મોટો અવાજ કરીને શાત્તિભાઈઓને ભેગા કરી દેવા. આ શાત્તિ-ભાઈઓના સાથ-સહકાર મોટું બળ કહેવાય. શાત્તિભાઈઓનો વિરોધ મોટી હાનિ કહેવાય. આ પાંચ ગુણો કાગડા પાસેથી શીખવા જેવા છે.

*

હવે કૂતરાના છ ગુણો બતાવે છે -

બહ્વાશી સ્વલ્પસન્તુષ્ટ: સુનિન્દ્રો લઘુચેતનઃ ।
સ્વામિભક્તશ્ શૂરશ્ પડેતે ચાનતો ગુણઃ || 19 ||

1. બહ્વાશી - ઘણું ખાનાર.
- જ્યારે ખાવાનું મળે ત્યારે ખૂબ ખાઈ લેવું. કેટલીક વાર કૂતરો એટલું બધું ખાઈ જતો હોય છે કે પાછળથી ઊલટી કરી નાખે. રાજા અને વ્યક્તિએ પણ સ્થિતિ સંઝોગ પ્રમાણે પેટ ભરીને ખાઈ લેવું. વગર જોઈતાં ઉપવાસ-વ્રતો કે કથેર નિયમો ન રાખવા. જે મળે, જ્યારે મળે, જે અનુકૂળ હોય તે બધું સમય પ્રમાણે ભરપેટ ખાઈ લેવું જોઈએ.
2. સ્વલ્પસન્તુષ્ટ - ઓછા ભોજનથી પણ સંતોષ માનવો.

કદાચ હંમેશાં ભરપૂર ભોજન ન મળે અને કોઈ વાર થોડું જ મળે અથવા ન પણ મળે તોપણ સંતુષ્ટ રહેવું. કહેવાય છે કે કૂતુરું કાન જેટલો કટકો રોટલો મળે તોપણ દિવસ કાઢી નાખે, તેમ માણસે પણ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ઓછું મળે તોપણ સંતોષ કરવો, હાયહાય ન કરવી.

3. સુભક્રો -

ખૂબ ઊંઘવું, પૂરતી ઊંઘ લેવી, જેથી આરોગ્ય સાંચું રહે. મોટા ભાગે કૂતરાં નવરાં હોય ત્યારે ઊંઘાય કરતાં હોય છે.

4. લઘુચેતન - ચેતન રહેવું.

કૂતરું ગમે તેટલું ઊંઘમાં હોય, પણ જરા જેટલો ખળભળાટ થાય કે તરત જ જગ્યી જાય. કૂતરાંમાં પૂરતી ઊંઘ અને પૂરતી ચેતના બંને એકસાથે રહે છે. માણસે પણ તેવી ચેતના રાખવી.

5. સ્વામીભક્તા - પૂરેપૂરી વજાદારી.

કૂતરાનો સૌથી મોટો ગુણ વજાદારીનો છે. તે જેનું ખાય તે સ્વામીને પૂરેપૂરો વજાદાર રહે છે, કદી ગદ્વાર નથી થતો. તે વિશ્વાસધાત નથી કરતો. જેનું ખાય તેનું ખોદતો નથી. આવા વજાદારી ગુણના કારણો કૂતરાને લોકો પાળે છે. કૂતરો વજાદારીનો રોટલો ખાય છે.

માણસે પણ જેની નોકરી કરે તેને પૂરેપૂરા વજાદાર રહેવું, વજાદારીનો અંતે વિજય થતો હોય છે. જે લોકો ગદ્વાર કરીને નોકરી કરતા હોય છે તેમનો અંતે તિરસ્કાર થતો હોય છે. તેથી ગદ્વાર તો કદી થવું જ નહીં, પૂરે-પૂરા વજાદાર થવું.

6. શૂરશ્ચ - શૂરવીર થવું.

કૂતરો શૂરવીર હોય છે. માલિકની રક્ષા માટે તે પૂરેપૂરો ઝૂંમતો હોય છે. માલિકના શત્રુ ઉપર તે તૂટી પડે છે. તે પાછી પાની નથી કરતો, જગ્યી નથી જતો.

માણસે પણ શૂરવીર બનવું, કાયર નહીં. પોતાના માલિક માટે પ્રાણ આપી દેવા તૈયાર રહેવું. વિપત્તિમાં શત્રુ સામે ઝૂંમવું અને માલિકની રક્ષા કરવી.

આ ગુણો કૂતરા પાસેથી શીખવા જેવા છે.

**સુશ્રાન્તોઽપि વહેદ્ ભારં શીતોષ્ણં ન ચ પશ્યતિ ।
સન્તુષ્ટશરતે નિત્યં ત્રીણિ શિક્ષેચ્ય ગર્દભાત્ ॥ 20 ॥**

ગધેડા પાસેથી ત્રણ ગુણો શીખવા જેવા છે.

1. તે થાકેલો હોય તોપણ બોજ ઉપાડવા તૈયાર રહે છે. આવી જ રીતે નોકરે પણ થાકેલો હોય તોપણ આવી પડેલા કામને કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. જે કામચોર નોકર હોય તે માલિકની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત ન કરી શકે. તેથી તેને જ હળન થાય.

2. શીતોષ્ણા -

ગધેડો યાઠ-તડકો જોતો નથી, અર્થાત્ સહન કરી લે છે. ગમે તેવી યાઠ હોય કે ગમે તેવો તડકો હોય, પણ ગધેડો કામ કરવાની ના નથી પાડતો. આવી જ રીતે માણસે પણ યાઠ-તડકો જોયા વિના પૂરા ખંતથી માલિકના કામમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ.

3. સંતુષ્ટ -

ગધેડો જે મળે તે ચરીને સંતોષથી રહે છે. આ ખવાય અને આ ન ખવાય તેવા ચાળા કરતો નથી. આવી જ રીતે નોકરે પણ જે સમયે જે મળે તે સંતોષપૂર્વક જમીને માલિકનું કામ કરતા રહેવું જોઈએ.

**ય એતાન્ન વંશિતિગુણાનાચરિષ્યતિ માનવ: ।
કાર્યોક્તવસ્થાસુ સર્વાસુ અજ્યે: સ ભવિષ્યતિ ॥ 21 ॥**

જે માણસ આ વીસ ગુણોને જીવનમાં બરાબર અપનાવે તે બધી પરિસ્થિતિમાં બધાં કાર્યોમાં વિજયી થશે, અર્થાત્ સફળ થશે.

અદ્યાય છણ્ણો સમાપ્ત

અધ્યાય સાતમો

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહે દુશ્ચરિતાનિ ચ ।
વંચનં ચાચપમાનં ચ મતિમાન પ્રકાશયેતુ ॥ 1 ॥

બુદ્ધિમાન પુરુષે નીચે બતાવેલી પાંચ વાતો કદી કોઈની આગળ પ્રગટ કરવી નહીં.

1. અર્થનાશ -

જે પોતાની ધનહાનિ થઈ હોય તો કોઈને કહેવું નહીં, અર્થાતું તમારું ધન ખોવાઈ ગયું હોય, ચોરાઈ ગયું હોય કે ઉછીનું લઈને કોઈએ પાછું ન આપ્યું હોય તો તેવા અર્થનાશની વાત કોઈને કહેવી નહીં. કહેવાથી કોઈ લાવી આપશે નહીં, ઉલયના કેટલાક વિરોધી માણસો રાજુ થશે. તેથી કહેવાથી કોઈ ઝાયદો નહીં થાય. માટે જે ધનહાનિ થઈ હોય તેને મનમાં જ દબાવી રાખવી.

2. મનસ્તાપ -

મનની પીડા એટલે કે માનસિક ચિંતાની વાત પણ કોઈને કરવી નહીં. તમારી માનસિક પીડા સાંભળીને કોઈ ઓછી નહીં કરે, ઉલયના વિરોધીઓ રાજુ થશે. હા, શરીરપીડા કે એવી બીજી પીડા હોય તે વાત કરવી, જેથી કદાચ કોઈ ડેક્ટર-વૈદ્ય સહાયક બને. રહીમ કવિએ કીક જ કદ્યું છે:

રહિમન નિજ મનકી વ્યથા મનહિ રાખીએ ગોય,
સૂની અઠિલૈહેં લોગ સબ બાંટી ન લૈહેં કોય.

3. ગેહે દુશ્ચરિતાનિ ચ -

તમારા ઘરમાં પત્ની કે બીજું કોઈ ચારિત્રહીન હોય તો તેવી વાત કોઈને કરવી નહીં. પત્ની વગેરેનાં દુશ્ચરિતથી આબરૂ ઓછી થાય છે. જેમ-જેમ તમે લોકો આગળ વાતો કરતા જશો તેમ-તેમ તમારી ફજેતી વધતી જશો. તેના કરતાં દુશ્ચરિતને રોકી શકાય તો રોકો. ન રોકી શકાય તો મૌન સેવી સહન કરો. સંયુક્ત પરિવારમાં સહન કરવું જરૂરી હોય છે. તેથી ચૂપ રહો, બડ-બડ ન કરો.

4. વંચનમ્ -

કદાચ કોઈ દ્વારા તમે ઠગાઈ ગયા હો તો તેની વાત કોઈને ન કરો, ચૂપ રહો. જીવનમાં ઠગનારા ઘણા મળતા હોય છે. વિશ્વાસ મૂકવાથી લોકો ઠગતા-ઠગતા હોય છે. અને વિશ્વાસ વિના સંસાર ચાલે જ નહીં. તેથી ઠગાયા તો ઠગાયા, પણ હેચે ચૂપ રહો. ફરી સાવધાન રહેવું.

કબીરા આપ ઠગાઈએ ઔર ન ઠગીએ કોય,
આપ ઠગે સુખ ઉપજે, ઔર ઠગે દુઃખ હોય.

5. અપમાન -

કોઈએ અપમાન કર્યું હોય તો તેને લોકો આગળ કહેતા ન ફરો, ચૂપ રહો. તમારું અપમાન વિરોધીઓને આનંદદાયક બની શકે છે. તેથી તેઓ તમારા અપમાનની વાતો ચારે તરફ કરતા ફરશો અને આ રીતે તમારી ફજેતીનો વાવરો ફરકાવતા રહેશો. તેના કરતાં ચૂપ રહેવું સારું. પણ હા, જો તમારામાં બદલો લેવાની ક્ષમતા હોય અને સામેનો માણસ શાઠ હોય તો તેને બોધપાદ જરૂર ભણાવો, પણ ચૂપચાપ.

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહણેષુ ચ ।
આહારે વ્યવહારે ચ ત્યક્તલઙ્ઘઃ સુખી ભવેતુ ॥ 2 ॥

મૌન સેવવું કે ઓછું બોલવું સારું છે, પણ આટલી બાબતોમાં સંકોચ વિના જે હોય તે બોલવું હિતાવહ છે:

1. ધનધાન્યાદિની લેવડફેડ કરવી હોય કે કરી હોય તેવા પ્રસંગમાં સંકોચ છોડીને ચોખ્ખી વાત કરવી.

2. વિદ્યાગ્રહણકાળમાં પણ ગુરુ આગળ સ્પષ્ટ વાત કરવી હિતાવહ કહેવાય. ન સમજ પડી હોય તો ના કહેવી જેથી ફરી-ફરીને ગુરુ સમજાવે. સમજ ન પડી હોય છતાં હાએ હા કરવાથી નુકસાન થાય. માટે સંકોચ છોડીને ચોખ્ખી જેવી હોય તેવી વાત કરવી.

3. આહારે -

જમવા બેદ હોઈએ ત્યારે સંકોચ રાખીને નાના ન કહેવું અને હાથ ધોઈ નાખવાથી ભૂખ્યા રહેવાય. તેથી તે વખતે સંકોચ છોડીને જરૂરી વાનગીઓ માગીને પણ ખાવી, જેથી તૃપ્તિ થાય. પણ જો રસોઈ થોડી હોય અને જમનારા વધારે હોય તો સંકોચ જરૂર કરવો.

4. વ્યવહારે -

બ્રહ્માની વાતોમાં ચોખવટ કરવી. ખરીદ-વેચાણ કે બીજો કોઈ બ્રહ્માની વાત હોય, વર-કન્યાનો ઈન્ટરવ્યૂ, નોકરીનો ઈન્ટરવ્યૂ, દુકાનની ભાગીદારી વગેરે બધા બ્રહ્માનોમાં બને તેટલી ચોખવટ કરી લેવી. તેમાં સંકોચ ન કરવો.

સંતોષાદમૃત-તૃપ્તાનાં યત્સુખં શાન્તચેતસામૃ ।
ન ચ તદ્દ ધનવુદ્ધાનામિતશૈતશ ધાવતામૃ ॥ 3 ॥

જે લોકોને પ્રાપ્ત ધનથી સંતોષ થાય છે અને આવા સંતોષામૃતથી જેઓ તૃપ્ત થયેલા છે તેવા શાંત ચિત્તવાળા પુરુષોને જે સુખ મળે છે તે ધન માટે હાયહાય કરનારા અને અહીંતહીં ‘હાય પૈસો’ કરીને ભટકનારા ધનલોભીઓને કદી મળતું નથી. તેથી પોતાની ઓકાત પ્રમાણેનો પુરુષાર્થ કરીને જે ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તેમાં સંતોષ રાખવો, હાય-હાય કરવી નહીં.

સંતોષસ્ત્રિષુ કર્તવ્ય: સ્વદારે ભોજને ધને ।
ત્રિષુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને તપદાનયો: ॥ 4 ॥

સંતોષ મહાન સદ્ગુણ છે અને મહાન દુર્ગુણ પણ છે. સંતોષથી શાંતિ મળે, પણ સંતોષથી પ્રગતિ પણ અટકે. અતિ સંતોષી વ્યક્તિ કે પ્રજા બહુ પ્રગતિ ન કરી શકે, તેથી સંતોષના બેદ ચાણક્ય બતાવે છે.

ત્રણ જગ્યાએ સંતોષ કરવો જોઈએ અને ત્રણ જગ્યાએ સંતોષ ન કરવો જોઈએ.

સંતોષની ત્રણ જગ્યાઓ આવી છે:

1. સ્વદારે – પોતાની પત્નીમાં (પોતાના પતિમાં) – પોતાની પત્ની જેવી હોય તેવીમાં સંતોષ કરવાથી પ્રેમ અને તૃપ્તિ મળે છે. આજુબાજુની રૂપાળી સ્ત્રીઓ જોઈને તેમાં મન લલચાવવામાં આવે તો વિનાશ થાય. તેથી પોતાની પત્નીમાં કે પોતાના પતિમાં સંતોષ કરવો.

2. ભોજને –

જે ભોજનપદાર્થો મળ્યા હોય તેમાં સંતોષ કરવો જોઈએ. બીજાના ભોજનપદાર્થોથી લલચાવું ન જોઈએ. પોતાનો સૂકો-લૂઝો રોટલો હોય તો પણ તેમાં સંતોષ કરવાથી તૃપ્તિ મળે છે.

3. ધને –

પૂરો પુરુષાર્થ કર્યા પછી જે ધન પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ કરવો જોઈએ. તમારી ઓકાત પ્રમાણે તમને જે મળ્યું છે તે પર્યાપ્ત કહેવાય. તેમાં સંતોષ કરવાથી તૃપ્તિ અને શાંતિ મળે. પણ કશો પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ દરિદ્રતામાં સંતોષ કરવામાં આવે તો એ તુષ્ટિ કહેવાય. તુષ્ટિ મહાદોષ કહેવાય. તે ન કરાય.

પણ ત્રણ તત્ત્વોમાં કદી સંતોષ ન કરાય:

1. અધ્યયને –

વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં સંતોષ ન હોય. જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી પુરુષાર્થ કરતા રહેવું જોઈએ.

2. જપમાં –

ભગવાનના જપ કરવામાં સંતોષ ન કરવો જોઈએ. બને તેટલા વધુમાં વધુ જપ કરવા જોઈએ.

3. દાન –

દાન દેવામાં સંતોષ ન કરવો જોઈએ. પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વધુમાં વધુ દાન દેતા રહેવું જોઈએ.

વિપ્રયોવિપ્રવક્ષયોઽચ દમ્પત્યો: સ્વામિભૂત્યો: ।

અન્તરેણ ન ગન્તવ્યં હલસ્ય વૃષભસ્ય ચ ॥ 5 ॥

જીવનમાં બને તો કોઈના પણ આડે આવવું નહીં. જે લોકોને આડા પડવાની ટેવ હોય છે તેઓ અળખા થતા હોય છે. લોકોને લોકોની રીતે જીવવા દેવું. જો તેઓ રાષ્ટ્ર કે લોકો માટે હાનિકારક જીવન જીવતા હોય તો જ આડા પડવું, નહીં તો નહીં.

ચાણક્ય કહે છે કે, ઓછામાં ઓછું પાંચ માણસોની વચ્ચે આડા ન પડવું:

1. વિપ્રયો: -

અહીં ‘વિપ્ર’ શબ્દ ‘વિક્રાન’ના અર્થમાં છે. બે વિક્રાનો શાશ્વતચર્ચા કે ગોળી કરી રક્ષા હોય ત્યારે તેમની વચ્ચેથી નીકળવું નહીં. તેમને વિક્રેપ ન થાય. તેમ ધીરે રહીને બાજુમાંથી

નીકળવું.

આ જ વાત કથા-પ્રવચન ચાલતાં હોય ત્યારે વક્તા અને શ્રોતાઓની વચ્ચેથી નીકળવું નહીં. તેથી વિક્ષેપ થાય છે. ચૂપચાપ બાજુથી ખસી જવું.

2. વિપ્રવર્ણનોથ -

વિપ અને વહિ વચ્ચેથી નીકળવું નહીં.

અહીં ‘વહિ’ શબ્દ હોમ-હવન વગેરે કર્મકાંડ નિભિતે છે. કોઈ બ્રાહ્મણ તન્મય થઈને કર્મકાંડ કરતો હોય તો વચ્ચેથી નીકળવું નહીં.

3. દમ્પત્યો: -

કોઈ પતિ-પત્ની તન્મય થઈને રોમાન્સ કરી રહ્યાં હોય ત્યારે તેમની વચ્ચેથી નીકળવું નહીં, અર્થાત્ તેમને વિક્ષેપ કરવો નહીં. તેમને તેમની મસ્તીનો આનંદ લેવા દેવો, નડતરરૂપ ન થવું.

4. સ્વામિ-ભૂત્યયો:

માલિક અને નોકર કાંઈ ચર્ચા કરતા હોય ત્યારે પણ તેમની વચ્ચેથી નીકળવું નહીં.

આ નિયમ માત્ર ચાર તત્ત્વો માટે જ નથી, બીજાં પણ ઘણાં તત્ત્વો છે જેમાં વચ્ચેથી નીકળાય નહીં. જેમ કે કોઈ ઝોટોગ્રાહી કરતો હોય તો વચ્ચેથી નીકળાય નહીં, વગેરે.

5. બળદ અને હળની વચ્ચેથી પણ નીકળાય નહીં.

પાદાભ્યાં ન સ્વૃશોદરિનં ગુરું બ્રાહ્મણમેવ ચ ।

નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ ન વૃદ્ધં ન શિશું તથા ॥ 6 ॥

બને ત્યાં સુધી પગનો સ્પર્શ કોઈને પણ કરવો નહીં. પગસ્પર્શને અપમાનજનક માનવામાં આવે છે, તેથી તેનાથી બચવું જોઈએ. પણ સાત તત્ત્વોને તો પગથી ન જ અડાય:

1. અહિન, 2. ગુરુ, 3. બ્રાહ્મણ, 4. ગાય, 5. કુમારી, 6. વૃદ્ધ (વડીલ) અને 7. શિશુ. આ સાત તત્ત્વોને માન આપવું, જાણીકરીને પગ અડાડીને અપમાન કરવું નહીં. કદાચ ભૂલથી પગ અડી જાય તો ક્ષમા માગી લેવી.

શક્તં પંચહસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનમ્ ।

હસ્તી શતહસ્તેન દેશત્યાગેન દુર્જનમ્ ॥ 7 ॥

1. પંચહસ્તેન -

ગાડાથી-વાહનથી પાંચ હાથ દૂર ચાલવું. જેમ-જેમ વાહન વધુ ગતિમાં હોય તેમતેમ તેનાથી વધુ દૂર રહેવું.

2. દશહસ્તેન -

ઘોડાથી દશ હાથ દૂર રહેવું, કારણ કે જો તોણની ઘોડો હોય અને વીફરે તો નુકસાન કરી બેસે.

3. હસ્તી શતહસ્તેન -

હાથીથી હજાર હાથ દૂર રહેવું. હાથી જો ગાંડો થાય તો અનર્થ કરી શકે છે, તેથી સાવધાની તરીકે દૂર રહેવું.

4. દેશત્યાગેન -

પણ જો કોઈ દુર્જનથી પનારું પડવું હોય તો ગામ કે મહોલ્લો છોડી દેવો અને દૂર થઈ જવું.

અહીં દુર્જન જ મહત્વનું તત્ત્વ છે. દુર્જનથી દૂર રહેવું, કારણ કે સજ્જન તેને પહોંચી નહીં શકે. સજ્જનતા કાયર હોય છે. સજ્જનતાની સૌથી મોટી કમજોરી તેની આબરૂ છે. તે આબરૂની મર્યાદા વટાવી શકતો નથી; જ્યારે દુર્જનને આબરૂ હોતી નથી. તે ગમે તેવું કરી શકે છે, ગમે તેવું બોલી શકે છે. તેને કશી લાજશરમ હોતી નથી. તેથી સજ્જન તેને પહોંચી શકતો નથી. ચાણક્યનું કથન છે કે તેનાથી દૂર રહેવામાં જ ભલાઈ સમજવી.

હસ્તી અંકુશમાત્રેણ વાજી હસ્તેન તાડ્યતે ।

શુંગી લગુડહસ્તેન ખડ્ગહસ્તેન દુર્જનઃ ॥ 8 ॥

જો સજ્જનો કાયર થઈને દુર્જનથી ભાગતા ફરે તો-તો દુર્જન વધુ દુર્જન બને અને લોકોને વધુ સતાવતો ફરે. તેથી ચાણક્ય તેનો

ઉપાય બતાવે છે:

1. અંકુશથી હાથીને વશમાં રાખો.
2. ચાબુકથી - ચોકડાથી- ઘોડાને વશમાં રાખો.
3. પરોષાથી - નાથથી - બળદને વશમાં રાખો.
4. અને દુજ્ઞનને ખડગથી વશમાં રાખો, અર્થાત્ જો દુજ્ઞનો દુજ્ઞનતા ન છોડે અને લોકોને હેરાન-પરેશાન કરતા જ રહે તો ભાગવાની જરૂર નથી. સજ્જનોએ તલવાર ગ્રહણ કરવી જોઈએ અને “વીરતા પરમો ધર્મः” સૂત્ર અપનાવીને તેમની સામે જ્યૂમણું જોઈએ અને ભગવાને જેમ રાક્ષસોનો ભાર હળવો કર્યો હતો તેમ દુજ્ઞનોના ભારથી પૃથ્વીને હળવી કરવી જોઈએ. સજ્જનોએ કાયર થવાની જરૂર નથી, વીર થવાની જરૂર છે. વીરતાથી સામનો કરી દુજ્ઞનમુક્તિ સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

તુલ્યન્તિ ભોજને વિપ્રા મયૂરા ઘનગજિતે ।

સાધવ: પરસમ્પત્તૌ ખવ: પરવિપત્તિષુ ॥ 9 ॥

1. બ્રાહ્મણો ભોજનથી પ્રસન્ન થાય છે, અર્થાત્ ભોજનમાત્રથી બ્રાહ્મણને રાજી કરી શકાય છે. બ્રાહ્મણની મહેચ્છા બહુ ટ્યુક્ટી હોય છે. જો આજના લાડવા મળી જાય તો ભયોભયો.
2. મયૂર -
મોર ઘનગર્જનાથી પ્રસન્ન થઈને ટેંફૂક-ટેંફૂક કરતા હોય છે.
3. સાધવ: -
સજ્જનો કોઈની સંપત્તિ-સમૃદ્ધિ જોઈને રાજી થતા હોય છે.
4. ખવ પુરુષો કોઈને વિપત્તિમાં પડેલો જોઈને રાજી થતા હોય છે.

ખવની ઉપમા જવાસાનો છોડ છે. જ્યારે વરસાદથી બધી વનરાજિ લીલીધમ થઈ જાય ત્યારે જવાસો સુકાઈ જાય, પણ ઉનાળમાં બળબળતી લૂમાં જ્યારે બધું સુકાઈ જાય ત્યારે જવાસો લીલોધમ થઈ જતો હોય છે.

અનુલોમેન બલિનં પ્રતિલોમેન દુજ્ઞનમ્ ।

આત્મતુલ્યબલં શત્રું વિનયેન બલેન વા ॥ 10 ॥

1. જો શત્રુ બળવાન હોય તો તેની સાથે સારો બ્રવહાર કરીને તેને પ્રસન્ન કરવો. શત્રુ બે પ્રકારના હોય છે: 1. પ્રકૃતિદુષ્ટ અને 2. પ્રકૃતિસજ્જન. જો શત્રુ પ્રકૃતિસજ્જન હોય તો તેને સદ્વ્યવહારથી પ્રસન્ન કરી શકાય છે.
2. જો શત્રુ પ્રકૃતિદુષ્ટ હોય અને બળવાન હોય તો તેને પ્રચંડ શક્તિ બેગી કરીને બળથી જીતવો જોઈએ, કારણ કે તે સદ્વ્યવહારને દુર્બળતા સમજતો હોય છે.
3. પણ જો શત્રુ બરાબરીનો હોય તો વિનય અને બળ બંને દ્વારા વશમાં કરવો જોઈએ. સમય પ્રમાણે બળ અને સમય પ્રમાણે વિનય વાપરવો જોઈએ.

બાહુવીર્ય બલં રાશો બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવિદ્ બલી ।

રૂપ્યૌવનમાધુર્ય સ્ત્રીણાં બલમુતમમ્ ॥ 11 ॥

1. રાજાનું બળ તેની સેના છે. પ્રચંડ શક્તિશાળી સેના હોય તો તે બળવાન રાજા કહેવાય.
2. બ્રાહ્મણનું બળ તેની વિક્રતા છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ મહાશાની હોવો જોઈએ.
3. સ્ત્રીઓનું બળ તેનાં રૂપ-યૌવન અને મધુરતા છે. જો આ ત્રણ તત્ત્વો હોય તો તેની પાછળ કેટલાય ભમરાઓ ભમતા થઈ જતા હોય છે.

નાટ્યનાં સરલૈર્ભાવ્ય ગત્વા પણ વનસ્થલીમ્ ।

છિદ્યનાં સરલાસ્તત્ર કુળજાસ્તિષ્ઠન્તિ પાદપા: ॥ 12 ॥

માણસે કદી બહુ સીધા-સરળ ન થવું, કારણ કે દુષ્ટ લોકો સીધા-સાદા-સરળ માણસોને હેરાન કરતા હોય છે.

ચાણકય ઉદાહરણ આપે છે. જુઓ, વનમાં જઈને જુઓ કે જે લાકડાં સીધાંદોર હોય છે તેમને લોકો કાપી નાખે છે, કારણ કે તે કામમાં આવે છે. પણ જે લાકડાં વાંકાં-ચૂકાં હોય છે તેમને કોઈ અડતું પણ નથી, કારણ કે તે કશા કામનાં નથી હોતાં, તેથી તેમને છોરી દેતા હોય છે.

આવી જ રીતે જે સામનો કરનારા વાંકા માણસો હોય છે તેમનાથી લોકો દૂર રહે છે. એક તો તેઓ ઉપયોગી નથી હોતા અને પાછા ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપનારા હોય છે, તેથી તેઓ સુરક્ષિત રહે છે.

યત્રોદકં તત્ત્વ વસન્તિ હંસા: તથૈવ શુષ્ઠકં પરિવજ્યન્તિ ।
ન હંસતુલ્યેન નરેણ ભાવં પુનસ્ત્યજન્તે પુનરાશ્રયન્તે ॥ 13 ॥

માણસે કદી હંસ જેવા ન થવું જોઈએ.

હંસ જ્યાં પાણી હોય ત્યાં આવીને વસે છે, પણ પાણી સુકાઈ જતાં ઊડી જાય છે. ફરી પાછું પાણી આવે ત્યારે હંસ ત્યાં વસે છે અને ફરી સુકાઈ જાય ત્યારે ફરી ઊડી જાય છે.

માણસો પણ આવા હોય છે. કોઈની પાસે ધન-સંપત્તિ-સત્તા હોય છે ત્યારે તો સાથે રહે છે, પણ ધન-સંપત્તિ સત્તા ચાલ્યાં જાય છે ત્યારે ખસી જાય છે. આવા ન થવું જેનો સાથ પકડયો હોય તેની સાથે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં રહેવું જોઈએ.

ઉપાજીર્જિતાનાં વિત્તાનાં ત્યાગ એવ હિ રક્ષણમ્ ।
તડાગોદરસંસ્થાનાં પરીવાહ દીવાડમ્ભસામ્ ॥ 14 ॥

બધાને ધન કમાતાં આવડતું નથી. જે લોકો ખૂબ ધન કમાય છે તેમને તેનું રક્ષણ કરતાં આવડતું નથી. ધનને દાચી દેવું એ તેનું ખરું રક્ષણ નથી. ખરું રક્ષણ તો તેને યોગ્ય કાર્યોમાં વાપરતા રહેવું તે જ છે. કમાયેલું ધન જ્યારે ઉદારતાથી યોગ્ય કાર્યોમાં વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે તે રક્ષાયેલું ધન કહેવાય છે.

ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે: જ્યારે તળાવમાં ચિકાર જળ ભર્યું હોય, પણ તેમાંથી ટીપું પણ વપરાતું ન હોય, તો તે પાણી ગંધાઈ જાય છે. પણ જો તે પાણી પ્રાણીઓની તરસ છિપાવવાના કામમાં વપરાતું રહે તો તેનું રક્ષણ થયું કહેવાય.

યસ્યાડર્થીસ્તસ્ય મિત્રાણિ યસ્યાડર્થીસ્તસ્ય બાન્ધવા: ।
યસ્યાડર્થ: સ પુમાંલ્વોકે યસ્યાડર્થ: સ ચ જીવતિ ॥ 15 ॥

જેની પાસે ધન હોય છે તેના મિત્રો અને સગાં-સ્નેહી પણ ઘણાં હોય છે. જેઓ ધનવાન હોય છે. તેમને જ લોકો શ્રેષ્ઠ પુરુષ માને છે. ધનવાન લોકો જ સારી રીતે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વકનું જીવન જીવતા હોય છે.

સ્વર્ગસ્થિતાનામિહ જીવલોકે ચત્વારિ ચિહ્નાનિ વસન્તિ દેહે ।
દાનપ્રસઙ્ગો મધુરા ચ વાણી દેવાડર્થનાં બ્રાહ્મણતર્પણાં ચ ॥ 16 ॥

જે લોકો સ્વર્ગમાંથી આવ્યા છે કે મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં જવાના છે તેમનાં ચાર લક્ષણો દેખાતાં હોય છે:

1. તેઓ દાતા હોય છે. ઉદાર સ્વભાવ હોવાથી તેઓ આપતા રહે છે.
2. તેમની વાણી મીકી હોય છે. તેઓ કડવું બોલતા નથી.
3. તેઓ દેવાર્થન એટલે કે પ્રભુપ્રાર્થના - ભક્તિ કરતા રહે છે.
4. તેઓ બ્રાહ્મણનું તર્પણ કરે છે, એટલે કે વિદ્વાનોને સંતુષ્ટ રાખે છે.

આ ચાર તત્ત્વો જેમનામાં હોય તેઓ સ્વર્ગના અધિકારી કહેવાય.

અત્યાન્તકોપ: કટુકા ચ વાણી દરિદ્રતા ચ સ્વજનેષુ વૈરમ્ ।
નીચપ્રસઙ્ગ: કુલહીનસેવા ચિહ્નાનિ દેહે નરકસ્થિતાનામ્ ॥ 17 ॥

નરકસ્થિત માણસનાં છ લક્ષણો હોય છે:

1. અત્યંત કોપ:

- તે મહાકોદી સ્વભાવનો હોય છે. તે વગર કારણે જેના-તેના ઉપર કોધ કરતો રહે છે.
- તેની વાણી કડવી હોય છે જે સાંભળીને મર્માંઘાત થાય તેવી કડવી વાણી તે બોલતો રહે છે.
- તે દરિકૃતાથી પીડાતો હોય છે. ઉદ્યમી ન હોવાથી તે દરિકૃતાભર્યું જીવન જીવતો રહે છે.
- તેને પોતાના જ માણસો સાથે વેર બંધાતું હોય છે. સ્વજનો સાથે સારા સંબંધો રાખવાથી સ્વજનમૈની રહે છે. તેનાથી સુરક્ષા અને આનંદ વધે છે.
- તે નીચ માણસોનો મેળાવડો પોતાને ત્યાં કરતો રહે છે. વ્યક્તિના ઘરમાં કેવા-કેવા માણસો મળવા આવે છે તેના ઉપરથી તેના વ્યક્તિત્વને સમજ શકાય છે.
- તે હીન કુળના લોકોની સેવા-ચાકરી કરતો રહે છે.

આ છ લક્ષણો જેનામાં દેખાય તેના માટે નક્કી થાય કે તે નરકમાંથી આવ્યો છે અને નરકમાં જવાનો છે.

ગમ્યતે યદિ મૃગોન્દ-મન્દિરં લભ્યતે કરિકપોલમૌક્તિકમ્ ।

જમ્બુકાદકલયગતે ચ પ્રાપ્યતે વત્સ-પુષ્ટિ-ખર-ચર્મ-ખરુદનમ્ ॥ 18 ॥

જે માણસ જેવી જગ્યાએ જાય ત્યાંથી તેવું તેને મળે. જેમ કે જો કોઈ સિંહની ગુફામાં જાય તો ત્યાંથી હાથીના માથામાં રહેલો મણિ મળી જાય, કારણ કે હાથીનો શિકાર કરીને સિંહ તેનું માથું ગુફામાં લાખ્યો હોય તો તેમાંથી નીકળેલો મણિ ત્યાં પડ્યો હોય.

પણ જો કોઈ માણસ શિયાળની બોડમાં જાય તો ત્યાંથી તેને કોઈ વાછરડાનું પૂછું કે ગધેડાની ચામડીના ટુકડા જ મળે, કારણ કે તે તેમનો શિકાર કરી લાખું હોય અથવા કોઈનો શિકાર-એઠવાડ લઈ આવું હોય તો આવા જ ટુકડા તેની બોડમાં પડ્યા હોય.

આવી જ રીતે માણસ જો મહાન માણસ પાસે જાય તો તેને મોતી જેવી વસ્તુઓ મળે, પણ અધમ માણસ પાસે જાય તો તુચ્છ વસ્તુઓ જ મળે.

શુન: પુષ્ટિમિવ વ્યર્થ જીવિતં વિવયા વિના ।

ન ગુહાગોપને શકતં ન ચ દંશનિવારણે ॥ 19 ॥

વિદ્યા વિનાનું જીવન કૂતરાની પૂંછડી જેવું વ્યર્થ કહેવાય. કૂતરાની પૂંછડી નથી તો ગુપ્તાંગને ઢંકવામાં કામ આવતી કે નથી માખીઓ ઉડાડવાના કામમાં આવતી, અર્થાત્તૂ તે કશા કામમાં નથી આવતી. આવું જ વિદ્યાહીન વ્યક્તિનું જીવન વ્યર્થ સમજવું.

વાય: શૌચં ચ મનસ: શૌચમિન્દ્રયનિગ્રહ: ।

સર્વભૂતે દયા શૌચં એતચ્છૌત્રં પરાકર્થિનામ્ ॥ 20 ॥

જોણે પરહિતમાં જીવન જીવવું હોય તેણે જીવનમાં પાંચ વસ્તુઓ અપનાવવી જોઈએ:

1. વાણીની પવિત્રતા -

વાણીની પવિત્રતા ચાર રીતે થાય છે: 1. સાચું બોલવાથી, 2. શુદ્ધ ઉચ્ચારણથી 3. વ્યાકરણની શુદ્ધિથી, 4. હિતકારી મીકી વાણી બોલવાથી.

વાણીની અશુદ્ધ પણ ચાર રીતે થાય છે: 1. અસભ્ય બોલવાથી, 2. અશુદ્ધ ઉચ્ચારણથી, 3. અશુદ્ધ વ્યાકરણથી અને 4. છળકપટભરી કટુ વાણી બોલવાથી.

2. મનસ: શૌચમ્ -

મનની પવિત્રતા ભાવનાથી થાય છે. અહીં ભાવનાનો અર્થ દાનત કરવાનો છે. જેની દાનત શુદ્ધ હોય તેનું મન શુદ્ધ હોય. જેની દાનત અશુદ્ધ હોય, ખોરા ટોપરા જેવી હોય તેનું મન અશુદ્ધ હોય.

3. ઇન્દ્રિયનિગ્રહ:

ઇન્દ્રિયોને બેજામ થતી અટકાવવી તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કહેવાય. ચોકડા વિનાના ધોડા જેમ બેજામ થઈને સવારને પણાડી દેતા હોય છે, તેમ લગ્નામ વિનાની ઇન્દ્રિયો પણ વ્યક્તિને અનર્થ વિષયો તરફ ખેંચી લઈ જતી હોય છે. અનર્થકારી જે-જે વિષયો હોય તેમાંથી બચવું અત્યંત જરૂરી છે.

4. સર્વભૂતે દયા -

પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી હિતાવહ છે. દયાથી માણસ પવિત્ર થાય છે. નિર્દ્યતા-કૂરતાથી માણસ ભષ થાય છે. માટે દયા રાખવી.

5. પરાથિનામુ -

હંમેશાં પારકાં જનોનું હિત કરવું એ પવિત્રતા કહેવાય. પરહિત એ પવિત્રતા કહેવાય.

આ પાંચ તત્ત્વોને જીવનમાં આચરનાર માણસ પવિત્ર કહેવાય છે.

પુષ્ટે ગન્ધાં તિવે તૈલં કાષ્ટેભિન્પયસિ ઘૃતમ્ ।
ઇક્ષૌ ગુડું તથા દેહે પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ 21 ॥

જોમ પુષ્પમાં ગંધ છે,

જોમ તલમાં તૈલ છે,

જોમ લાકડામાં અહિન છે,

જોમ દૂધમાં ઘી છે,

જોમ શેરડીમાં ગોળ છે,

તેવી જ રીતે શરીરમાં - હૃદયમાં - આત્મા - પરમાત્મા બેઠો છે તેવું વિવેકબુદ્ધિથી જુઓ. આવું દર્શન કરવાથી માણસનું બહાર ભટકવાનું બંધ થઈ જાય છે.

અધ્યાય સાતમો સમાપ્ત

અધ્યાય આઠમો

અધમા ધનમિચ્છન્તિ ધનં માનં ચ મધ્યમાઃ ।

ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ માનો હે મહતં ધનમ् ॥ 1 ॥

બધા પુરુષો એકસરખા નથી હોતા. તેમનામાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ પ્રકાર હોય છે.

1. અધમા: -

જે અધમ કક્ષાના માણસો હોય છે તેઓ માત્ર ધન માટે જ જીવતા હોય છે. ગમે તે ભોગે, ગમે તેમ કરીને ધન મેળવવું જોઈએ. તેમને કોઈ આદર્શ કે સિદ્ધાન્ત નથી હોતો. તેમને બસ પૈસો પૈસો ને પૈસો જ જીવનમાં હોય છે.

2. માનં ધનં ચ -

જે મધ્યમ કક્ષાના માણસો હોય છે, તેઓ ધનની તો ઈચ્છા રાખે છે, પણ માનપૂર્વક મળતું હોય તો, અર્થાત્ ધન અને માન બંને મેળવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા હોય છે. માન-પ્રતિષ્ઠાને આંચ ન આવે એ રીતે ધન મળતું હોય તો તેવા ધન માટે તેઓ પ્રયત્નો કરતા રહે છે.

3. ઉત્તમા: -

જે સર્વોત્તમ પુરુષ હોય છે તેઓ માત્ર માનને જ પ્રાથમિકતા આપતા હોય છે. ધન મળે કે ન મળે, માન-પ્રતિષ્ઠા મળવાં જોઈએ. તેઓ કોઈ પણ ભોગે માન ખોઈને ધન મેળવવા નથી માગતા. આવા લોકો મહાન હોય છે, કારણ કે મહાન માણસ માત્ર ને માત્ર આબરૂ માટે જ જીવતા હોય છે.

ઇક્ષુરાપ: પયો મૂલં તામ્બૂલં ફ્લમૌષધમ् ।

ભક્તયિત્વાઽપि કર્તવ્યઃ સ્નાનદાનાઽકંદિકાઃ કિયાઃ ॥ 2 ॥

ઉપાસનાક્ષેત્રમાં એક મત એવો છે કે પ્રાતઃકાળમાં જે સ્નાન-સંદ્યા આદિ કરવામાં આવે છે તે કાંઈ પણ ખાધાપીધા વિના જ કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ નકોરડે કોઠે જ જ્યુન્તપ વગેરે બધું કરવું જોઈએ. પણ ચાણકય આ બાબતમાં કેટલીક છૂટ આપે છે.

1. શેરડીનો રસ, 2. જળ, 3. દૂધ, 4. કંદમૂળ, 5. પાન, 6. ફળ, 7. ઔષધ – આ સાત વસ્તુઓનો આહાર કર્યા પછી પણ સ્નાનાદિ કરી શકાય છે, અર્થાત્ આ વસ્તુઓનો ઉપયોગ ન કરો તો વધારે સારું, પણ ઉપાસના આદિ લાંબો વખત કરવાનાં હોય અને રહેવાતું ન હોય તો આટલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કર્યા પછી પણ સ્નાનાદિ કરી શકાય છે. વર્તમાન સમયમાં ચા-કોઝી જોડી શકાય. આ બધામાં ઔષધ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. ઔષધ તો ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ લઈ શકાય.

દીપો ભક્તયતે ધ્વાનં કજ્જલં ચ પ્રસૂયતે ।

યદનં ભક્તયેનિત્યં જાયતે તાદશી પ્રજા ॥ 3 ॥

જીવનમાં આહારનું ઘણું મહત્વ હોય છે. કહેવત છે કે જેવું અન્ન તેવું મન, અર્થાત્ તેવા વિચારો. જોકે ચાણકય કહે છે કે જેવું અન્ન તેવી પ્રજા. અહીં ઉદાહરણ આપે છે કે દીવામાંથી ધુમાડો કેમ નીકળે છે? તો કહે છે કે તે અંધકારનું ભક્તાણ કરે છે તેથી તે અંધકાર જ કાળો ધુમાડો થઈને પાછો બહાર નીકળતો હોય છે. તેથી સાતવિક ભોજન ખાવું જોઈએ.

આહાર સાતવિક, રાજસિક અને તામસિક એમ ત્રણ પ્રકારના બતાવાયા છે. તે આ પ્રમાણે કહી શકાય:

1. સાતવિક આહાર તેને કહેવાય જે હક્કનો રોટલો હોય. જેમાં કોઈની હિંસા કરવી પડી ન હોય, જે કોઈનો જૂંટ્વી લેવાયો ન હોય, જે ધર્મ અને નીતિ પ્રમાણે હોય, જે જમાડીને જમાય, જે ભગવાનને ધરાવીને પછી જમાય તે સાતવિક આહાર કહેવાય.

2. રાજસિક આહાર તેને કહેવાય જે આવેગો અને ઉગ્રતા વધારે, બળ-પૌરુષ આપે, મહત્વકંશા જગાડે, તેને રાજસિક આહાર કહેવાય.

3. જે આહાર ચોરી-લૂંટ, લાંચ-રુશવત, છળ-કપટ, વિશાસધાત વગેરે દ્વારા વગર હક્કનો પ્રાપ્ત થયો હોય તે તામસિક કહેવાય.

જે આહારથી આગસ-પ્રમાદ વધે, ઉંઘ વધે, વિચારો વિકારી બને તેને તામસિક આહાર કહેવાય.

આહારની બાબતમાં હક અને વગર હક, નીતિ અને અનીતિને જ વધુ મહત્વ આપવું જોઈએ. જે લોકો લસણ-દુંગળી, રિંગણાં, બટાં, કંદ-મૂળ વગેરેથી સખત ઘૃણા કરતા રહે છે, પણ અનીતિના બધા ધના પણ કરતા રહે છે, તેને સાતવિક ન કહેવાય. આહારના પરિણામ ઉપરથી આહારની કક્ષાનો નિર્ણય કરાય.

વિત્ત દેહ ગુણાન્વિતેષુ મતિમનાન્યત્ર દેહ કવચિત्
પ્રાપ્તં વારિનિધેજીલં ધનમુખે માધુર્યયુક્તં સદા ।
જીવાન્સ્થાવરજ્જુમાંશુ સકલાનું સંજીવ્ય ભૂમજુડલમુ
ભૂય: પશ્ય તદેવ કોટિગુણિતં ગરછન્તમમ્ભોનિધિમુ ॥ 4 ॥

હે મતિમાન પુરુષો, તમારું ધન સુપાત્રને જ દાનમાં આપો, કુપાત્રને કદી ન આપો. સમુદ્રમાં ખારું પાણી હોય છે, પણ તે વાદળોને પોતાના પાણીનું દાન કરે છે. વાદળો તેને મીઠું બનાવીને વિશ્વભરમાં બધા જીવોને- જડ-ચેતનને દાનમાં આપી હે છે અને બધાંને જીવન આપીને વધારાનું પાણી પાછું સમુદ્રમાં ભળી જાય છે. આમ સુપાત્રને આપેલું પાણી અનેકના હિતમાં ઉપયોગી થાય છે. માટે સુપાત્રને જ દાન આપો.

ચાઙડાલાનાં સહસ્રે ચ સૂરિભિસ્તાવદર્શિલિ: ।
એકો હિ યવન: પ્રોક્તાં ચ નીચો યવનાત્ર પર: ॥ 5 ॥

ભારતમાં ઐતિહાસિક કાળથી જ ઉત્તર-પશ્ચિમથી જુદા-જુદા કાળે જુદી-જુદી પ્રજા આવતી રહી છે. તેમના સ્થળાંતરનું મુખ્ય કારણ જીવનની અસહ્યતા અને ભારતમાં જીવનની સરળતા રહી છે. મોય ભાગે જ્યાં જીવન જીવવું બહુ કઠિન હતું, પ્રાકૃતિક સંસાધનો ઓછાં હતાં અને પ્રાકૃતિક વાતાવરણ પ્રતિકૂળ હતું તેથી લોકો વધુ સારા જીવન માટે ભારત આવતા રહ્યા. અહીં પંચનદ્રપ્રદેશમાં જીવન ઘણું ઉન્નત હતું, તેથી અહીં લોકો આવતા રહ્યા.

આવનારી પ્રત્યેક પ્રજા પોતાની સાથે પોતાનાં રહેણી-કરણી, સંસ્કારો અને સભ્યતા લેતી આવતી હોય છે. તે બધાનો જે સામાન્ય અનુભવ અહીં રહેનારી પ્રજાને થયો તેવાં તેમનાં નામ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંથી એક પ્રજા તે યવન પ્રજા. યવન પ્રજા યુનાન(ગ્રીસ)થી આવી હતી. તેની છાપ સારી ન હતી, તેથી ચાણકય તેને નીચો પ્રજા કહે છે.

ચાણકયનું કહેવું છે કે તત્ત્વદર્શી લોકોના મત મુજબ સૌથી નીચો માણસ ચાંડાલ કહેવાય છે, કારણ કે ચાંડાલ કૂતરાનું માંસ ખાય છે. પણ હજાર ચાંડાલો કરતાં પણ યવન નીચો છે. યવનથી વધારે નીચો બીજો કોઈ નથી.

યવનોની નીચતાનાં આટલાં કારણો હોઈ શકે:

1. તેઓ ગંદા રહે છે, નાહતા-ધોતા નથી, તેથી ઘૃણા ઉપજે છે.
2. તેઓ કૂર હોય છે. ધાડાનાં ધાડાં આકમણો કરે છે અને નિર્દોષ લોકોને મારી નાખે છે.
3. તેઓ માલમિલકત વુંટી કે છે અને દાટેલું ધન મેળવવા ભારે કૂર ઉપયો કરે છે.
4. તેઓ પુરુષોને મારી નાખીને સ્વીઓને ગુલામ બનાવી તેમની સાથે સ્વેચ્છાચારી વ્યવહાર કરતા હોય છે.

આવા બધા વ્યવહારોથી ત્રાસીને લોકો તેમને બર્બર - યવન કહેતા હશે. પ્રત્યેક પ્રજાની એક સારી-નરસી જનરલ છાપ પડતી હોય છે, જે તેને ભોગવવી પડતી હોય છે.

**તૈલાદભ્યંગો ચિતાધૂમે મૈથુને ક્ષૌરકર્મણિ ।
તાવદ્ભવતિ ચાઙડાલો યાવત્સનાનાં ન ચાડકચરેત્ ॥ 6 ॥**

આટલાં કર્મો કર્યા પછી માણસ ચાંડાલ જેવો થઈ જાય છે. જ્યારે તે સ્નાન કરી લે ત્યારે જ ચાંડાલપણાથી મુક્ત થાય છે.

1. તૈલમર્દન કરાવ્યા પછી, 2. સ્મશાનયાત્રામાં ગયા પછી, 3. મૈથુન કર્યા પછી, 4. હજામત કરાવ્યા પછી.

આ ચાર કર્મો કર્યા પછી તરત જ સ્નાન કરી લેવું જોઈએ.

અજીર્ણો ભેષજં વારિ જીર્ણ વારિ બલપ્રદમુ ।

ભોજને ચામૃતં વાર્તિ ભોજનાન્તે વિષપ્રદમ્ || 7 ||

ચાર રીતે જળ પીવાથી ચાર પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે:

1. જો અજ્ઞાણ થયું હોય તો વધુમાં વધુ પાણી પીવું (કશું ખાવું નહીં). પાણી પીવાથી જળ ઔષધ બનીને અજ્ઞાણને દૂર કરે છે. અજ્ઞાણમાં જળ સહિતનો ઉપવાસ મહાઔષધ બની જાય છે.
2. ભોજન પચી ગયા પછી જળ પીવાથી તે બળપ્રદાન કરે છે. સ્વસ્થ માણસને ભોજન પચાવતાં અઢી કલાક લાગે છે. આ સમયગાળામાં ભોજન પકવાશયમાં પચતું હોય છે, અર્થાત્ અઢી કલાક પછી જળ પીવાથી પચેલું ભોજન સરળતાથી આગળ વધે છે અને બળપ્રદાન કરે છે.
3. અડવું ભોજન કર્યા પછી જો જળ પીવામાં આવે તો તે અમૃત જેવું ફળ આપે છે. તેને ‘મધજળ’ કહેવાય છે. અડધા ભોજન પછી માપનું જળ પીવાથી ભોજનને પચાવવું સરળ થઈ જાય છે અને અત્યાહારથી બચી જવાય છે.
4. પણ જો ભોજન કર્યા પછી પાણી પીવામાં આવે તો તે વિષ જેવું થઈ જાય છે, કારણ કે ભોજન પછી પકવાશયમાં ગયેલા અન્નનો આથો આવતો હોય છે. પકવાશયમાં ઘડી ખટાશ છે. આ ખટાશ ભોજનમાં ભળવાથી અને પકવાશયની ઉષ્ણતા મળવાથી આહારમાં આથો આવે છે. જેટલો આથો આવે એટલું જ પચે. આથો આવ્યા વિનાનો આહાર કડવો ને કાર્યો મળદ્વારથી નીકળી જાય. લાંબો સમય આવો કાર્યો આહાર નીકળતો રહે તો તેને સંગ્રહણીનો રોગ થઈ જાય. જો આહાર કાર્યો પછી તરત જ લોટો ભરીને પાણી પી લેવામાં આવે તો આથો આવવાની પ્રક્રિયા ઠંડી પડી જાય. તેથી અન્ન બરાબર પચે નહીં. એથી જ ભોજન પછી તરત જ પીધેલા પાણીને લેર બરાબર કર્યું છે.

હતં જ્ઞાન કિયાહીન હતશ્વાકજ્ઞાનાં નરઃ ।

હતં નિર્નાયક સૈન્યં સ્ત્રીયો નષ્ટા વિભર્તુકઃ ॥ 8 ॥

1. જે જ્ઞાન કિયાહીન હોય તે નષ્ટ થયું કહેવાય. કેટલાક લોકો પાસે જ્ઞાન તો ઘણું હોય પણ કિયા કશી ન હોય. કિયા વિનાનું જ્ઞાન નરી વાચાળતા જ કહેવાય. આવું જ્ઞાન નષ્ટ થયું કહેવાય, અર્થાત્ વ્યર્થ કહેવાય.
2. જો મનુષ્ય અજ્ઞાની હોય તો તેનું અજ્ઞાન તેનો નાશ કરી નાને. અજ્ઞાની હોવા છતાં પોતાને જ્ઞાની માની પરમજ્ઞાની કે બ્રહ્મજ્ઞાની હોવાનો દંબ કરે, તો તે નષ્ટ થાય અને બીજાને પણ નષ્ટ કરી નાને. કર્તવ્યબ્ધાર્તા એ જ નષ્ટતા કહેવાય.
3. સૈન્ય ઘણું મોટું અને બળવાન હોય પણ જો તેનો સેનાપતિ ન હોય તો તે નષ્ટ થઈ જતું હોય છે. ઘેયં-બકરં, ગાયો-બેંસો વગેરેનાં ઘણ હોય છે, પણ જો તેમનો ગોવાળ ન હોય તો તે બધાં નષ્ટ થઈ જાય, તેમ સેનાને સેનાપતિ જોઈએ જ, નહીં તો તે નષ્ટ થઈ જાય.
4. સ્વી જીવાન હોય, રૂપાણી હોય, બધી રીતે યોગ્ય હોય, પણ જો તે પતિ વિનાની હોય તો નષ્ટ થઈ જાય. સ્વી વિનાનો એકાકી પુરુષ તો કદાચિત્ત રહી શકે, જીવી શકે, પણ એકલી સ્વી ન રહી શકે ન જીવી શકે. તેને પુરુષનું છન્ત તો જોઈએ જ. જો તે આર્થિક રીતે પગભર હોય તો યુવાવસ્થા તો કદાચ પાર કરી દે, પણ તે સભ્ય સમાજમાં રહેતી હોય તો. જો નીચ સમાજમાં રહેતી હોય તો તેની જીવાની સલામત ન રહે. પણ આવી એકાકી સ્વીની વૃદ્ધાવસ્થા પુરુષની ઓથ કે સાથ વિના બહુ દુષ્કર થઈ જાય. તેથી પુરુષ વિનાની એકાકી સ્વીને નષ્ટ થવાનું કર્યું છે.

વૃદ્ધકાલે મૃતા ભાર્યા બન્ધુહસ્તે ગતં ધનમ્ ।

ભોજનં ચ પરાધીનં તિસ્થ: પુંસા વિડભના: ॥ 9 ॥

જીવનની ત્રણ વિડભના કહેવાય છે:

1. વૃદ્ધાવસ્થામાં પત્નીનું મરી જતું.

સ્વી વિધવા થાય તો તે વૈધબ્ય સહન કરી શકે અને પાર પણ પાડી શકે, પણ જો પુરુષ વિધુર થાય, તે પણ મોટી ઉંમરે વિધુર થાય તો વિધુરતા પાર પાડી શકતો નથી. પત્ની મરતાં જ તે અડધો મરી જતો હોય છે. જો પત્ની આજ્ઞાંકિત, પ્રેમાળ અને ડાહી હોય તોનો વિધુર થયેલા પુરુષને વિધુરતા પાર પાડવી બહુ કર્તિન થઈ જાય. મરનારી પત્નીને યાદ કરી-કરીને તે મરી જાય.

2. જો માણસનાં ધન-સંપત્તિ પારકા હાથમાં ચાલ્યાં ગયાં હોય, ખાસ કરીને ભાઈઓના હાથમાં સૌંપી દીધેલું ધન ભાઈઓ પચાવી પાડતા હોય છે, પાછું આપતા નથી. ધન સમયસર કામ આવતું નથી. ખરેખર તો પારકા હાથમાં ગયેલું ધન પારકું થઈ જતું હોય છે. કોઈ જાતવાન માણસ હોય તો જ તેવું ધન ખરા સમયે કામમાં આવતું હોય છે, બાકી વિડભના જ કહેવાય.

3. જેનું ભોજન પરાધીન હોય તે સુખી ન હોય.

લૂઝો તો લૂઝો પણ પોતાનો જ રોટલો ખાનારો સ્વાભિમાનથી જીવતો હોય છે. પેલો મિદ્યાનભોજી હોય તોપણ પરોપજીવી હોય તો વિડભના જ કહેવાય. સ્વાધીનતા જેવું કોઈ સુખ નથી અને પરાધીનતા જેવી કોઈ વિડભના નથી.

નાનિહોત્રં વિના વેદા ન ચ દાનં વિના કિયા ।

ન ભાવેન વિના સિદ્ધિસ્તરસ્માદ્ભાવો હિ કારણમ્ ॥ 10 ॥

1. અનિહોત્ર વિના વેદાધ્યયન વ્યર્થ છે.

2. યજ્ઞ-યાગાદિકિયાઓ પુરોહિત વગેરેને દાન આપ્યા વિના વ્યર્થ થઈ જાય છે, અર્થાત્ યજ્માને કર્મકંડ કરાવ્યા પછી પુરોહિતને દસ્કિણા જરૂર આપવી જોઈએ.

3. આવી જ રોતે શ્રદ્ધા વિના ઉપાસના સિદ્ધ થતી નથી. ઉપાસનાનો મૂલાધાર જ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા હોય તો જ ઉપાસનાની સિદ્ધ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. માટે શ્રદ્ધાભક્તિ જ મુખ્ય કારણ છે. માણસે કદી પણ શ્રદ્ધા વિનાના ન થવું જોઈએ.

કાષ્ઠપાષાણધાતૂનાં કૃત્વા ભાવેન સેવનમ્ ।

શ્રદ્ધયા ચ તયા સિદ્ધસ્તસ્ય વિષ્ણુ: પ્રસીદતિ ॥ 11 ॥

કાષ્ઠ, પાષાણ કે ધાન વગેરે દ્વારા બનાવેલી પ્રતિમા બનાવીને જો ભાવથી તેની પૂજા કરવામાં આવે તો જરૂર સિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે.

ન દેવો વિદ્યતે કાષ્ઠે ન પાષાણે ન મૃષ્ણમયે ।

ભાવે હિ વિદ્યતે દેવસ્તસ્માદ્ ભાવો હિ કારણમ્ ॥ 12 ॥

એક પ્રશ્ન થાય કે શું પાષાણ વગેરેની પ્રતિમામાં દેવત્વ હોય છે ખરું? ચાણક્ય જવાબ આપે છે:

ના-ના, એવું નથી. દેવત્વ પાષાણમાં નથી હોતું તેમ જ કાષ્ઠ વગેરેમાં પણ નથી હોતું. દેવત્વ તો ભાવના અર્થાત્ શ્રદ્ધામાં જ હોય છે, તેથી ભાવના જ દેવત્વ પ્રગટાવવામાં મુખ્ય કારણ છે.

શાન્તિતુલ્યં તપો નાસ્તિ ન સન્તોષાત્પરં સુખમ્ ।

ન તૃષ્ણાયા: પરો વ્યાર્થિન ચ ધર્મો દ્યાપરઃ ॥ 13 ॥

1. શાન્તિ બરાબર કોઈ તપ નથી. શાન્તિનાં બે રૂપ છે: એક જેમાં દુઃખ, ઉદ્દેગ, વ્યગ્રતા વગેરેથી થનારી અશાંતિ ન હોય, અર્થાત્ અભાવશાન્તિ. અશાન્તિનો અભાવ એ જ શાન્તિ. અશાન્તિ સકારણ હોય છે. કોઈ ને કોઈ કારણથી અશાન્તિ થતી હોય છે. આવું અશાન્તિ પેઢા કરનારું કોઈ કારણ ન હોય અને જે શાન્તિ થાય તે અભાવશાન્તિ કહેવાય.

બીજી શાન્તિ ભાવશાન્તિ હોય તેમાં કોઈ કારણથી પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ વહેવા લાગે. માત્ર શાન્તિ નહીં પણ પ્રસન્નતાપૂર્વકની શાન્તિ રહે તેને પ્રવાહ-ભાવશાન્તિ કહેવાય. જેમ કે ઉપાસના-ધ્યાન-સત્સંગ વગેરે કરવાથી જે પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય તે ભાવશાન્તિ કહેવાય.

આવી કોઈ પણ પ્રકારની શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવી તેના જેવું બીજું કોઈ તપ નથી.

2. સંતોષથી વધુ બીજું કોઈ તપ નથી, અર્થાત્ જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે તે જ વધારે છે તેવી માન્યતાથી જે તૃપ્તિ થાય તે પરમ સુખ કહેવાય.

3. તૃષ્ણાયા મોટે કોઈ રોગ નથી, અર્થાત્ કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટેની તૃષ્ણા જેવો કોઈ રોગ નથી. ખાસ કરીને કામજન્ય તથા લોભ-લાલચજન્ય જે તૃષ્ણા હોય છે તે માણસને વધુમાં વધુ દુઃખ આપતી હોય છે. તેમાં પણ જે પ્રાપ્ત કરી શકાય જ નહીં તેવી તૃષ્ણાઓ તો માણસને પારાવાર દુઃખ આપતી હોય છે. તે મોટે રોગ કહેવાય.

4. અને દ્યાથી વધુ ઉત્તમ કોઈ ધર્મ નથી. દ્યા જ ધર્મનું મૂળ કહેવાય. દ્યાથી જ સત્કર્મો થાય અને ઉદારતા પેઢા થાય. માટે દ્યા જ મોટે ધર્મ કહેવાય.

કોધો વૈવસ્તવતો રાજા તૃષ્ણા વૈતરણી નદી ।

વિદ્યા કામદુધા ધેનુ: સન્તોષો નન્દનં વનમ્ ॥ 14 ॥

કોધ એ સાક્ષાત્ યમરાજ સમાન છે અને તૃષ્ણા એ વૈતરણી નદી છે, જેમાં બધા જીવો દૂબી રહ્યા છે. આવી ઘોર વૈતરણીમાંથી પાર ઉઠારવું હોય તો વિદ્યા એ કામદુધા ગાય છે. તેનું પૂછું પકડીને વ્યક્તિ શાન્તિથી વૈતરણી અર્થાત્ સંસારને પાર ઉઠારી શકે છે, પણ જો સંસારમાં જ આનંદપૂર્વક જીવન જીવું હોય તો જે પ્રાપ્ત હોય તેમાં જ સંતોષ માની લેવાથી અહીં જ આનંદપૂર્વક જીવન જીવી શકાય છે, કારણ કે સંતોષ આનંદવન છે.

ગુણો ભૂષયતે રૂપં શીલં ભૂષયતે કુલમ્ ।

સિદ્ધિભૂષયતે વિદ્યાં ભોગો ભૂષયતે ધનમ્ ॥ 15 ॥

1. રૂપનું ભૂષણ ગુણ છે. રૂપ હોય પણ ગુણ ન હોય તો તેવું રૂપ વેશયરૂપ કહેવાય. રૂપ અને ગુણનો યોગ બહુ જ દુર્લભ હોય.

2. કુળની શોભા શીલ કહેવાય. ઊંચું કુળ હોય પણ જો શીલ ન હોય તો તે કાગળના ફૂલ જેવું લાગે. પણ જો શીલ સહિત ઊંચું કુળ હોય તો માણસ ધન્ય થઈ જાય. શીલ એટે ચારિત્ર અને ચારિત્ર એટે સેક્સ-મોરલ અને મની-મોરલ.

3. વિદ્યાનું ભૂષણ સિદ્ધિ છે. સિદ્ધિ એટે પરિપક્વતા. વિદ્યા પરિપક્વતા આપે તો જ ધન્ય કહેવાય, અર્થાત્ વ્યક્તિ ધીર-ગંભીર બને. ચંચળતા કે ઉછાંછાપણું ન રહે. ધેરલ

માનસવાળો થાય તો વિદ્યાની શોભા કહેવાય.

4. ધનનું ભૂષણ ભોગ છે. અહીં ભોગનો અર્થ ‘વિષયભોગ’ નથી કરવાનો, પણ ભોગનો અર્થ ‘વાપરવું’ એવો કરવાનો છે. ધન હોય અને બરાબર યોગ્ય રીતે ખર્ચ કરે, આહાર-વઞ્ચા-આવાસ-વાહન વગેરેમાં કશો લોભ ન કરે, પૂરેપૂરું વાપરે તો ધનની શોભા વધે.

ધન હોય પણ માણસ વાપરે જ નહીં તો કૃપણ કહેવાય. ધનને ઉડાવવાનું નથી, તેમ જ ધનને વાપરવાનું બિલકુલ બંધ કરી દેવાનું પણ નથી. પણ ધનપ્રમાણ યથાયોગ્ય ભવ્યતાથી રહેવાનું છે. તે ભૂષણ કહેવાય. અતિશય સાદાઈ સારી ન લાગે. ધન ન હોય અને સાદાઈથી રહે તો તે યોગ્ય કહેવાય, પણ પ્રચુર ધન હોવા છતાં બહુ સાદાઈથી રહે તો તે કૃપણતા કહેવાય. તેવું ન કરવું જોઈએ. યથાયોગ્ય મન મૂકીને વાપરવું જોઈએ, જેથી લોકોને રોજ મળે, તે શોભા કહેવાય.

**નિર્ગુણસ્ય હતં રૂપં દુઃશીલસ્ય હતં કુલમૃ ।
અસિદ્ધસ્ય હતા વિદ્યા અભોગેન હતં ધનમૃ ॥ 16 ॥**

ઉપરના શ્લોકનું વિપરીત રૂપ બતાવે છે.

1. ગુણ વિનાનું રૂપ વર્થ કહેવાય.
2. શીલ વિનાનું કુળ વર્થ કહેવાય.
3. ધીર-ગંભીરતા વિનાની વિદ્યા વર્થ કહેવાય. તે છીછરી અને ચંચળ હોય.
4. અને વપરાશ વિનાનું ધન વર્થ કહેવાય, જે ન તો પોતાના કામમાં વપરાય, ન દાન દેવાય, ન મિત્ર-સ્નેહી વગેરેના કામમાં વપરાય, માત્ર પડ્યું જ રહે, તે વર્થ કહેવાય.

**શુચિભૂમિગતં તોયં શુદ્ધા નારી પતિક્રતા ।
શુચિઃ ક્ષેમકરો રાજા સંતોષી બ્રાહ્મણઃ શુચિઃ ॥ 17 ॥**

1. કૂવા વગેરેમાંથી પ્રાપ્ત થનારું જળ પવિત્ર કહેવાય.
2. પતિક્રતા નારી શુદ્ધ કહેવાય. તે સ્નાન ન કરે કે ધોયેલાં વસ્ત્રો ન પહેરે પણ જો પતિક્રતા હોય તો તે શુદ્ધ જ કહેવાય. જે સ્ત્રી પતિક્રતા ન હોય ને ગમે તેટબું સ્નાન કરે, ગમે તેવાં સ્વચ્છ ઊજળાં કપડાં પહેરે તોપણ તે અશુદ્ધ જ કહેવાય. બધી પવિત્રતા કરતાં સ્ત્રીની ગુપ્તાંગ-પવિત્રતા સૌથી ઉત્તમ કહેવાય.
3. જે રાજા પ્રજાની સંપત્તિનું રક્ષણ કરે તે શુદ્ધ કહેવાય. યોગ અને ક્ષેમ એમ બે તત્ત્વો છે. યોગ એટલે જે અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિ થાય તેને યોગ કહેવાય. અને ક્ષેમ એટલે જે પ્રાપ્ત થયું હોય તેનું રક્ષણ થાય.

ભક્ત માટે ભગવાન યોગક્ષેમ કરનારો છે. આવી જ રીતે રાજા પણ યોગક્ષેમ કરનારો હોય તો તે શુદ્ધ કહેવાય, અર્થાત્ ધન્ય કહેવાય.

4. જે બ્રાહ્મણ સંતોષી હોય તે પવિત્ર કહેવાય. જેને સંતોષ ન હોય, ‘લાવો-લાવો’ કરતો હોય, પૈસા માટે ગમે તે કરવા તૈયાર હોય તે પવિત્ર ન કહેવાય, પણ યથાલાભમાં સંતોષ રાજે તો તે પવિત્ર કહેવાય.

**સંતોષાદ્મૃત તૃપ્તાનાં યત્સુખં શાન્ત ચેતસામૃ ।
અસન્તુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સન્તુષ્ટાશ મહીમૃતઃ ।
સલજ્જા ગણિકા નષ્ટા નિર્બજ્જાશ કુલાઙ્જનાઃ ॥ 18 ॥**

સંતોષરૂપી અમૃતથી જેનું ચિત્ત શાન્ત થયું છે, તેને જે સુખ મળે છે તે બ્રહ્મસુખ કરતાં પણ વધારે છે.

1. અસન્તુષ્ટ બ્રાહ્મણ નષ્ટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણ અને સાધુ વગેરે જે બિક્ષાજીવી હોય તેમને જે કાંઈ યદ્યથા પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ કરવાનો હોય. જો તે સંતોષ ન કરે અને ‘લાવો-લાવો’ કરે તો તેનું બ્રાહ્મણત્વ અને સાધુત્વ ખોઈ બેસે.
2. પણ જો બ્રાહ્મણ અને સાધુની માફક રાજા પણ સંતોષી થઈ જાય તો તે નષ્ટ થઈ જાય. રાજા, વ્યાપારી, ઉદ્યોગપતિ અને સાહસિકોએ કદી સંતોષી ન થવું જોઈએ. તેને તો વધુ ને વધુ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાજવાની, જેથી તે ચક્રવર્તી રાજા થઈ શકે. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં જે સંતોષ કરીને અટકી જાય તેનું પતન થઈ જાય, અર્થાત્ અટકીને સ્થિર થવાતું નથી, પણ પતન થતું રહે છે. તેથી અસંતોષ એ રાજાનો ગુણ કહેવાય.
3. જો ગણિકા બહુ શરમાળ હોય તો તેનો નાશ થઈ જાય, અર્થાત્ તેનો ધંધો ચાલે નહીં. ગણિકા તો નિર્બજ્જ હોવી જોઈએ. તે ચેનચાળા-ભાવભાવ કરીને કામી લોકોને પોતાની તરફ જેંચે તો જ તેને સફળતા મળે.
4. પણ જો કોઈ ખાનદાન ઘરની કુળવધૂ હોય તે જો નિર્બજ્જ થઈ જાય, અર્થાત્ ગમે તેમ હાવભાવ-ચેનચાળા કરતી થઈ જાય તો તે નષ્ટ થઈ જાય. અર્થાત્ તેની કુલીનતા નષ્ટ થઈ જાય. તેને તો માન-મર્યાદામાં રહીને લજારૂપી વસ્ત્રો ધારણ કરીને જ જીવવાનું હોય છે.

કિ કુલેન વિશાળેન વિદ્યાહીનેન દેહિનામ્ /
દુજુવીનોડપિ વિદ્ધાંશ દેવૈરપિ સુપૂજ્યતે ॥ 19 ॥

બહુ મોટું કુળ હોય પણ વિદ્યા વિનાનું હોય તો તેથી શું? અર્થાત્ વર્થ કહેવાય. પણ કોઈ માણસ હલકા કુળનો હોય પણ પ્રખર વિદ્ધાન હોય તોપણ તે મહાન કહેવાય. દેવો પણ આવા મહાન માણસની પૂજા કરતા હોય છે. માટે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ જ મહત્તમ કહેવાય.

વિદ્ધાન્ પ્રશસ્યતે લોકે વિદ્ધાન્ ગરચ્છતિ ગૌરવમ્ ।
વિદ્યા લભતે સર્વ વિદ્યા સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥ 20 ॥

સર્વત્ર વિદ્ધાનની પ્રશંસા થાય છે, વિદ્ધાનનું જ સર્વત્ર ગૌરવ થતું રહે છે. વિદ્યાથી બધું પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને વિદ્યાથી જ સર્વત્ર પૂજા થતી હોય છે.

અહીં એક મહત્ત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ: પ્રજાની કક્ષા કેવી છે? જે સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં વિદ્ધાન રહે છે તેની કક્ષા મહત્ત્વનો પાત્ર ભજવતી હોય છે. જો પ્રજા-રાષ્ટ્ર-સમાજ વગેરે વિદ્યાપ્રેમી હોય તો જ વિદ્ધાનની કદર થાય, પણ જો પ્રજા-રાષ્ટ્ર કે સમાજ તુચ્છ હોય તો મોટા-મોટા વિદ્ધાનો અને પ્રખર જ્ઞાનીઓ ઠોકર ખાય. આમાંના કેટલાક ઉપેક્ષિત થઈને વિદેશ ચાલ્યા જાય અને વિદેશીઓ તેમની કદર કરે. ત્યાં તેમનું બહુમાન થાય, પછી મોડે-મોડે પોતાના રાષ્ટ્રમાં તેમનું બહુમાન થાય.

સોનું મહાન છે, પણ જીવેરી હોય તો જ મહાન કહેવાય. જંગલી લોકો માટે તો તે પથરો જ છે, આવી રીતે વિદ્યા, વિદ્ધાન અને વિદ્યાપ્રેમી પ્રજા – આ બધાનો યોગ થવો જરૂરી છે.

માંસભક્તિ: સુરાપાનૈમૂખેશ્વકરવજિતે: ।
પશુભિ: પુરુષાકારૈર્ભારાદ કાન્તા ચ મેદિની ॥ 21 ॥

1. જે લોકો નિર્દોષ પશુઓને મારીને માંસ ભક્ષણ કરે છે,
2. જે લોકો બેણામ દારુ પીને હુલ્લડ મચાવે છે,
3. જે લોકો અકસ્મે ભજ્યા વિના નિરક્ષર થઈને જીવે છે તેઓ પુરુષના આકારમાં પશુઓ જ છે અને તેમના ભારથી પૃથ્વી ભારે મરી રહી છે, અર્થાત્ તેમના જીવવાનો કશો અર્થનથી..

અનંહીનો દહેદ રાષ્ટ્ર મન્ત્રહીનશ ઋત્વિજઃ: ।
યજમાન દાનહીનો નાસ્તિ યજસમો રિપુ: ॥ 22 ॥

1. ભૂખ્યો માણસ રાષ્ટ્રને બાળી નાખે, અર્થાત્ જે દેશની પ્રજા ભૂખે મરતી હોય, જ્યાં રોજ-રોટી ન હોય તેવી પ્રજા રાષ્ટ્રમાં કાન્તિ કરી મૂકી હોય છે અને રાજ્ય-વિખલવ કરી બેસતી હોય છે. એટલે રાષ્ટ્રરક્ષાનું પ્રથમ કાર્ય પ્રજાને રોજ-રોટી આપવાનું કહેવાય.
2. જે ઋત્વિજને શુદ્ધ મંત્રો બોલતા ન આવડે તે ઋત્વિજ યજમાનને બાળી મૂકે છે.
3. પણ જો યજમાન પુરોહિતો-ઋત્વિજો વગેરેને પૂરતી દક્ષિણા ન આપે તો યજ નિષ્ફળ જાય, એટબું જ નહીં, નિષ્ફળ થયેલો યજ વિસુદ્ધ ફળ આપે. એટલે યજ જેવો કોઈ શત્રુનથી જો બધું બરાબર ન થાય તો યજ વિનાશ નોતરી શકે છે, તેથી યજને શત્રુ કહેવાયો છે.

આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત

અધ્યાય નવમો

મુક્તિમિચ્છસિ ચેતાત વિષયાનું વિષવત્તુ ત્યજ /
ક્ષમાદકર્જવં દ્યા શૌયં સત્યં પીયુષવદ્ભ ભજ // 1 //

હે ભાઈ, જો તારે મુક્તિનો ખપ હોય તો વિષયભોગોને વિષ સમજીને તેમનો ત્યાગ કરી દે અને ક્ષમા, સરળતા, દ્યા, પવિત્રતા અને સત્યને અમૃત સમજીને સેવન કર.

દસ ઇન્દ્રિયોના પોત-પોતાના વિષયો હોય છે. આ ઇન્દ્રિયો બળવાન થઈને તેમની તરફ દોડતી રહે છે અને જબરદસ્તીથી જીવાત્માને વિષયોની ખાઈમાં ધકેલી હેતી હોય છે. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે સર્વપ્રથમ ઇન્દ્રિયોને આ વિષયો તરફ ધસમસતી દોડતી બંધ કર અને પછી ક્ષમા-દ્યા-સરળતા વગેરે સદ્ગુણોને અમૃત સમજીને ભરપૂર સેવન કર.

પરસ્પરસ્ય મર્માંણિ યે ભાષન્તે નરાધમાઃ /
ત એવં વિલયં યાન્તિ વલ્મીકોદરસાર્પવત્ત // 2 //

કેટલાક લોકોમાં ચુગલી કરવાનો મહાદોષ હોય છે. પહેલાં મિત્રો બનીને કે પછી સગાં-સ્નેહી બનીને જીવનની નજીક આવે છે, પછી એકબીજાની ગુપ્ત વાતો જાણી લે છે. ગુપ્ત વાતો ગુપ્ત જ રાખવી જોઈએ. ગુપ્ત વાતો પ્રગટ થઈ જાય તો અનર્થ થઈ જાય. પણ આવા ચુગલખોર લોકોને તેવું ભાન હોતું નથી. તેથી ન કરવા જેવી જગ્યાએ તેઓ વાતો કરતા રહે છે, પરિણામે પરસ્પરના સંબંધો બગડે છે. અંતે ખબર પડી જાય છે કે ચુગલખોર કોણ છે. પરિણામે તેઓ બધા તરફથી ફેંકાઈ જાય છે અને સૌની ઘૃણાને પાત્ર થઈ જાય છે. ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે કે જેમ સર્પ હોય અને ઊધઈના રાફડામાં ફસાઈ જાય પછી બધી ઊધઈઓ મળીને તેને ફોલી ખાય, તેમ ચુગલખોર પણ અંતે નાશ પામે છે. માટે કોઈની ચુગલી કરવી નહીં.

ગુંધઃ સુવર્ણો ફલમિક્ષુદષ્ટે, નાડકારિ પુણ્ય ખલુ ચન્દનસ્ય /
વિદ્વાનું ધનાદ્વયશ નૃપશ્ચિરાયુઃ ધાતુઃ પુરા કોડપિ ન બુદ્ધિદોક્ષુત્ત // 3 //

એવું મનાય છે કે વિશ્વની રચના સંપૂર્ણ છે. ક્યાંય કોઈ વસ્તુની ભૂલ કે ખોટ નથી રહી. પરમાણુથી માંડીને સૂર્ય સુધીની બધી વસ્તુઓ પોત-પોતાની જગ્યાએ પૂર્ણ જ છે, તોપણ ચાણક્યને કેટલીક ભૂલો દેખાય છે તેથી તે ભૂલો બતાવે છે.

1. સોનામાં સુગંધ નથી. જો સોનું મધમધતું હોત તો સોનાના દાળના પહેલેવી વ્યક્તિમાંથી મધમધતી સુગંધ આવતી હોત. પણ જો સોનામાં સુગંધ હોત તો ચોર-લૂંટાને તે શોધવું ન પડત. તેને ગમે ત્યાં સંતાઙું હોત તોપણ તે સુગંધથી જહેર થઈ જત. તો તેની રક્ષા કરીન થઈ જત.

2. શેરડીને મીઠે ગ્રાણ્યો રસ આપ્યો, પણ ફળ ન આપ્યું. જો શેરડીને ફળ લાગતાં હોત તો કેટલાં બધાં મીઠાં હોત! આવા મીઠા રસ વિનાનાં વૃક્ષનો મીઠાં ફળ લાગે છે, જેમ કે કેળાં, સંતરાં, દ્રાક્ષ, વગેરે. તો મીઠા રસવાળા શેરડીના સાંદરને જો ફળ લાગ્યું હોત તો કેટલું બધું મીઠું હોત! બ્રહ્માની બીજી ભૂલ થઈ ગઈ.

પણ માનો કે શેરડી ઉપર ફળોની લૂંમો લાગી હોત તો રસ ન હોત, કારણ કે રસ જ ફળ થઈ જત. તો પછી ગોળ-ખાંડ વગેરે પદાર્થોની છૂટ ન હોત. તેથી રસ જ બરાબર છે.

3. ચંદનમાં મધમધતી સુગંધ તો છે, પણ તેને પુષ્પો નથી બેસતાં. જો પુષ્પો બેસતાં હોત તો તેની સુગંધ બધાં પુષ્પો કરતાં પણ વધારે હોત. બ્રહ્માની ભૂલ થઈ ગઈ તેમ ચાણક્ય કહે છે.

પણ એવું લાગે છે કે જો ચંદનના વૃક્ષને ફૂલો બેસતાં હોત તો ચંદનકાઢનું મહત્ત્વ ન હોત. બધી સુગંધ પુષ્પોમાં ચાલી જત. તો ચંદન ઘસીને પૂજન-અર્ચનમાં લગાવવાનું ન હોત. તો ચંદનનું લાકડું એ માત્ર લાકડું જ થઈ જત, બળતણના કામમાં આવત.

4. બ્રહ્માએ સરસ્વતીના ઉપાસક વિદ્વાનોને દરિદ્ર બનાવ્યા, કોઈને ધનાદ્વય ન બનાવ્યા. ખરેખર તો વિદ્વાનોને ધનાદ્વય બનાવવા જોઈતા હતા. જેથી સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એકસાથે રહી શકત.

ચાણક્યની વાત પ્રાચીનકાળ માટે તો સાચી હતી, પણ હવે અત્યારે બધા અંશમાં સાચી ન કહેવાય. હવે વિદ્વાનો, ખાસ કરીને કલમજીવી વિદ્વાનો પહેલાં જેવા ઘોર ગરીબ નથી હોતા. તેમને પુસ્તકો વગેરેની રોયલ્ટી મળે છે અને સારી રીતે જીવન જીવી શકે છે. આ રોયલ્ટીની પ્રથા પણ મની છે. પ્રાચીનકાળમાં આપણે ત્યાં આવી કોઈ પ્રથા ન હતી. ન પ્રકાશકો હતા, ન રોયલ્ટી હતી, તેથી કવિઓ-લેખકો દરિદ્ર રહેતા હતા.

પણ આ દરિદ્રતા અનુભવોનો બંડાર બની જતી, જેમાંથી નિર્મિત થયેલું સાહિત્ય અદ્ભુત બનીને અમર થઈ જતું. ગરીબી વિના જીવનના અનુભવોનો બંડાર મળતો નથી. ધનબંડાર કરતાં અનુભવબંડાર ઘણો મહાન હોય છે. તેમાંથી રચયેલા સાહિત્યને અમર સાહિત્યનું પદ મળે છે.

5. ચાણક્ય બ્રહ્માજીનો પાંચમો દોષ એ બતાવે છે કે તેમણે જે મહાન રાજીવો બનાવ્યા અથવા મહાન મનુષ્યો બનાવ્યા તેમને અલ્પાયુ બનાવ્યા. તે બધા વહેલા મરી જતા હોય છે અને મોટા ભાગે જે દુષ્ટ લોકો બનાવ્યા તે બહુ લાંબું જીવતા હોય છે. આ ભૂલ થઈ ગઈ કહેવાય. પ્રજાપાલક રાજાઓને દીર્ઘજીવી અને ખલ પુરુષોને અલ્પજીવી બનાવવાની જરૂર હતી. તો લોકો વધુ સુખી થાત.

પણ એવું લાગે છે કે તો સજ્જનતાની કે સદ્ગુણોની કદર-કિંમત ન હોત. સજ્જનતા અને સદ્ગુણોની કિંમત-કદર તેમની હૃતીમાં ભાગ્યે જ થતી હોય છે. તેમની ગેરહાજરીમાં લોકોને તેમનો મહિમા સમજાતો હોય છે. લોકોને જે સરળતાથી મળે તેની તેમને કિંમત નથી હોતી, તેથી તેનો અભાવ થાય ત્યારે જ તેની મહત્વા સમજાય છે.

આપણે ત્યાં જીવતા માણસોને બિરુદ્ધ કે ઈલકાબ આપવાનો રિવાજ નહોતો. આ રિવાજ પશ્ચિમથી આવ્યો. પશ્ચિમના લોકો પ્રજાવર્ગ તથા નોકરવર્ગમાંથી જેઓ ઉત્તમ કાર્ય કરતા હોય છે તેમને બિરુદ્ધ આપતા હોય છે. જેમ કે રાયબહાદુર, ખાનબહાદુર, સર, વર્ગેર. હવે આપણે ત્યાં પણ પદ્મશ્રી, પદ્મભૂષણ, પદ્મવિભૂષણ, ભારતરત્ન વર્ગેરે ઈલકાબો અપાય છે. આ સારી વાત કહેવાય, પણ માત્ર યોગ્યતાને આધારે અપાય તો જ.

ચાણક્ય કહે છે કે બ્રહ્માએ આવી ઘણી ભૂલો કરી છે કારણ કે બ્રહ્માએ કોઈ સલાહકાર રાખ્યો નથી. જો કોઈ સારો સલાહકાર મળ્યો હોત તો આ ભૂલો ન થઈ હોત અને તો સૃષ્ટિ વધુ સુંદર થઈ હોત.

સર્વોષધીનામમૃતા પ્રધાના સર્વેષુ સૌષ્યેષ્વશનાં પ્રધાનમ્ ।
સર્વેન્દ્રિયાશાં નયાં પ્રધાનાં સર્વેષુ ગાત્રેષુ શિરઃ પ્રધાનમ્ ॥ 4 ॥

1. બધી ઔષધિઓમાં અમૃતા ઔષધિ પ્રધાન છે. અમૃતા એટલે હરડે હોતી જોઈએ.

2. બધાં સુખોમાં જમવાનું સુખ સર્વોચ્ચ કહેવાય. સુખ અને દુઃખ સવિષયક હોય છે, નિર્વિષયક નથી હોતાં. બધાં સુખોમાં ભોજનનું સુખ સૌથી ઉત્તમ કહેવાય. મનગમતું સ્વાદવાળું પેટ ભરીને ભોજન મળે તે સુખી કહેવાય.

3. બધી ઈન્દ્રિયોમાં નેત્રેન્દ્રિય પ્રધાન છે.

4. અને બધાં અંગોમાં મસ્તક પ્રધાન છે.

દૂતો ન સંચરતિ ખે ન ચલેચ્ય વાતા
પૂર્વ ન જલિપતમિં ન ચ સફ્ઝમોકસ્તિ ।
વ્યોમનિ સ્થિતં રવિશશિગ્રહણં પ્રશસ્તં
જાનાતિ યો દ્વિજવરઃ સ કથં ન વિદ્વાન् ॥ 5 ॥

પ્રાચીનકાળમાં પણ ખગોળશાસ્ત્રની પ્રધાનતા હતી. અનેક ખગોળશાસ્ત્રોનો નક્ષત્રોની ગતિના આધારે કયારે સૂર્યગ્રહણ થશે અને કયારે ચંદ્રગ્રહણ થશે તે પહેલેથી જ કહી દેતા, તેથી તેમને લક્ષીને ચાણક્ય કહે છે કે -

આકાશમાં કોઈ દૂત મોકલી શકતો નથી. ત્યાં કોઈની સાથે વાર્તાલાપ પણ થતો નથી. પહેલાં કોઈએ આવી વાત કરી પણ નથી હોતી, ન તો કોઈનો એવો યોગ હોય છે. તોપણ જે લોકો સૂર્યગ્રહણ અને ચંદ્રગ્રહણની સચોટ ભવિષ્યવાણી કરે છે એવા બ્રાહ્મણને વિદ્વાન ન કહેવાય તો પછી કોને કહેવાય? અર્થાત્ તે જ ખરો વિદ્વાન કહેવાય.

વિદ્યાર્થી સેવક: પાન્થ: કૃધાઽર્તો ભયકાતર: ।
ભાડારી પ્રતિહારી ચ સપ્ત સુપ્તાન્ પ્રબોધયેત ॥ 6 ॥

સાત માણસો ઉંઘી ગયા હોય તો તેમને જગાડી દેવા:

1. વિદ્યાર્થી, 2. ચોકીદાર, 3. પ્રવાસી, 4. ભૂખ્યો માણસ, 5. જેની પાછળ શત્રુ પડ્યો હોય, 6 બંડારી અને 7. દ્વારપાળ.

આ સાત માણસોને જગાડી દેવામાં સાર છે.

પણ આવા સાતને સૂતા જ રહેવા દેવા:

અહિં નૃપં ચ શાર્દૂલં કિંટિં ચ બાલકં તथા ।
પરથાનં ચ મૂર્ખ ચ સપ્ત સુપ્તાનૂ ન બોધયેતૂ ॥ 7 ॥

1. સર્પ, 2. રાજા, 3. સિંહ, 4. મધમાખી, 5. બાળક, 6. બીજાનો કૂતરો અને 7. મૂર્ખ માણસ. આ સાતને સૂતા હોય તો સૂવા દેવા, જગાડવા નહીં, નહીં તો અનર્થ કરી શકે છે.

અર્થાં ધીતાશ વૈર્વદાસ્તથા શૂદ્રાનભોજિનાઃ ।
તે દ્વિજાઃ કિં કરિષ્યન્તિ નિર્વિષા ઈવ પન્ગાઃ ॥ 8 ॥

જે બ્રાહ્મણો ધન કમાવા માટે વેદાંદ શાસ્ત્રો ભાણે છે, અર્થાત્ ઉદરનિર્વાહ કરવા માટે જ શાસ્ત્રાધ્યયન કરે છે, વળી પાછા જેઓ અધમ લોકોનું અન્ન જમે છે, અર્થાત્ જે પાપની કમાણી કરનારા હોય તેમનું પાપાન્ જમે છે, તેવા બ્રાહ્મણો શું કરી શકવાના હતા?

જેમ વિષ વિનાનો સર્પ કશું કરી શકતો નથી, તેમ આવા બ્રાહ્મણો પણ કશું કરી શકતા નથી. તપસ્વી બ્રાહ્મણનાં બે બળ છે: 1. શાપ અને 2. આશીર્વાદ. આ બંને પ્રકારનાં બળ પેલા બ્રાહ્મણમાં નથી હોતાં.

પરિમન્ રુષે ભયં નાસ્તિ તુષે નૈવ ધનાં કગમઃ ।
નિગ્રહોઽનુગ્રહો નાસ્તિ સ તુષ્ટઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ 9 ॥

કુદરતી આવેગોમાંનો એક આવેગ કોધ છે. આ કોધ વિશે ચાણક્ય જણાવે છે કે -

જેના કોધ કરવાથી કોઈને કશો ભય લાગતો નથી અને જેના પ્રસન્ન થવાથી કોઈને કશો ફાયદો થતો નથી, જે નથી તો કોઈનો નિગ્રહ કરી શકતો કે નથી કોઈના ઉપર અનુગ્રહ કરી શકતો - આવો વર્થ માણસ કદાચ કોધિત થાય તોય શું અને પ્રસન્ન થાય તોય શું? અર્થાત્ કોઈ અર્થ નહીં.

બેઠેખર તો પરમેશ્વરે કોધ મૂક્યો છે અન્યાય-અત્યાચારનો પ્રતિકાર કરવા માટે. અન્યાય-અત્યાચાર થતા જોઈને વીર પુરુષને કોધ ચઢે. આવો કોધ ઝનૂન પેદા કરે અને એવા ઝનૂનથી તે પરાક્રમ બતાવતો થઈ જાય, જેથી અન્યાય-અત્યાચારનો અંત આવે. આવો કોધ દૈવી કોધ કહેવાય, જે ગુણ કહેવાય.

પણ કેટલાક માણસો કોધ કરીને પણ પરાક્રમ ન કરી શકે અને પ્રસન્ન થઈને પણ કોઈનું ભલું ન કરી શકે. આવા વર્થ માણસોથી કશું થઈ શકે નહીં.

નિર્વિષેષાંકપિ સર્પેણ કર્તવ્યા મહતી ફણા ।
વિષમસ્તુ ન ચાપ્યસ્તુ ઘયાટોપો ભયફુરઃ ॥ 10 ॥

વિષહીન સાપે પણ અવારનવાર ફેણ ફેલાવીને ફૂફૂડો તો જરૂર મારવો જોઈએ. વિષ હોય કે ન હોય, પણ ફેણ ફેલાવીને ફૂફૂડો મારતા રહેવાથી લોકો ડરે છે અને દૂર રહે છે.

નિર્બળ વ્યક્તિએ પણ અવારનવાર થોડો કોધ કરતા રહેવો જોઈએ, જેથી સામાન્ય લોકો પજવે નહીં. જે લોકો કદી કોધ કરતા જ નથી, તેમને તુચ્છ લોકો પણ પજવતા હોય છે.

પ્રાતર્દૂતપ્રસંગેન મધ્યાહ્ને સ્વીપ્રસફૂતઃ ।
રાત્રૌ ચૌર્યપ્રસંગેન કાલો ગરદ્યાધીમતામ્ ॥ 11 ॥

જે મૂર્ખ માણસો હોય છે તેઓ કીમતી સમયને બરબાદ કરી નાખતા હોય છે. તેઓ સવારનો પવિત્ર સમય જુગાર રમવામાં વિતાવે

છે, બપોરનો સમય સ્વીઓ સાથે મૈથુનાંદિ કરવામાં વિતાવે છે, રાત્રિનો સમય ચોરી આંદ અપરાધ કરવામાં વિતાવે છે, આ રીતે મૂર્ખ લોકો ખોટા સમયે ખોટાં કામ કરીને જીવન વિતાવતા રહે છે.

સ્વહસ્તગ્રથિતા માલા સ્વહસ્તઘૃષ્ણયન્દનમ્ ।

સ્વહસ્તાલિભિતં સ્તોત્રં શકસ્યાપે શ્રિયં હરેત્ ॥ 12 ॥

પોતાના હાથે ગુંધેલી માળા, પોતાના હાથે ઘસેલું ચંદન અને પોતાના હાથે રચેલું ભગવાનનું ભક્તિસ્તોત્ર - આ ત્રણે વડે જો પ્રભુપ્રાર્થના કરવામાં આવે તો ભક્ત ઈન્દ્રની સંપત્તિને પણ વશ કરી શકે છે, અર્થાત્ શુદ્ધ ભાવનાથી પોતાના હાથે જ રચી-રચીને પ્રાર્થના-પૂજન કરવાથી ભગવાન જરૂર પ્રસન્ન થાય છે.

ઇલ્લાદેશાસ્તિલાઃ ક્ષુદ્રાઃ કાન્તા હેમ ચ મેદિની ।

ચન્દનં દધિ તામ્બૂલં મર્દનં ગુણવર્ધનમ્ ॥ 13 ॥

આટલી વસ્તુઓનું જેટલું મર્દન કરો તેટલી જ તે વધુ ગુણકારી થઈ શકે છે.

1. શેરડીના સાંદ્રને જેમ-જેમ ચાવો તેમ-તેમ રસ આપે. સાંદ્રને ચાવ્યા વિના માત્ર મોકામાં મૂકી રાખવાથી રસ ન આવે.

2. તલને ઘાણીમાં જેટલા પીવો તેટલું જ વધુ તેલ નીકળો. પીલ્યા વિના તેલ ન નીકળો.

3. ક્ષુદ્રાઃ - એટલે તુચ્છ માણસોને દબડાવતા રહો તો જ કામ આવે. તેમને બહુ માન-સન્માન આપો તો માથે ચઢી જાય, કામ ન કરે.

4. કાન્તા - સ્ક્રીને પણ વધુમાં વધુ શારીરિક દબાણ-ધર્ષણ કરો તો પ્રસન્ન રહે. જો તેનો સ્પર્શ પણ ન કરો તો નારાજ રહે. તેને સ્પર્શ-દબાણ-ધર્ષણ વધુ ગમતાં હોય છે.

5. હેમ - સુવણને પણ વધુ તપાવીને વધુ રીપો તો ચણકતું થાય.

6. મેદિની - ભૂમિને જેમ-જેમ હળ વગેરેથી જેડતા રહો તેમ-તેમ તે વધુ ફળ આપતી થાય.

7. ચંદન - ચંદનને ખૂબ ઝીણું ઘસો તો તેના લેપથી શીતળતા મળો.

8. દધિ - દહીને જેટલું વલોવો તેટલું જ માખણ આપે. વલોવ્યા વિના માખણ છૂટું ન પડે.

9. તામ્બૂલં - પાનને જેમ-જેમ ચાવતા રહો તેમ-તેમ તેમાંથી સ્વાદ મળો.

ચાણક્ય કહે છે કે આ નવ વસ્તુઓને જેમ-જેમ ઘસો તેમ-તેમ વધુ ફળદાયી થાય.

દરિદ્રતા ધીરત્યા વિરાજતે કુવસ્તા શુભત્યા વિરાજતે ।

કદન્તા ચોળ્યાત્યા વિરાજતે કુરૂપતા શીલત્યા વિરાજતે ॥ 14 ॥

1. દરિદ્રતા ધીરજથી શોભે છે.

અર્થાત્ જીવવનમાં દરિદ્રકાળ પણ આવે. તેવા સમયે જો માણસ હાય-હાય કરીને જ્યાં-ત્યાં ગમે તેની પાસે રડીને માગતો ફરે તો તુચ્છ થઈ જાય. પણ તેવા સમયે જો ધીરજ રાખીને ચૂપ રહે, શાન્ત રહે, કોઈની પાસે કશું માગે નહીં, તો તેની દરિદ્રતા પણ શોભી ઊક્તી હોય છે. દરિદ્રતામાં જ અયાચક્તા શોભે છે.

2. કુવસ્તા -

માણસ સસ્તાં વસ્તો પહેરે, પણ સ્વચ્છ કરીને પહેરે તો સસ્તાં વસ્તો પણ શોભી ઉઠે છે. વસ્તો મૌંઘાં હોય પણ મેલાં હોય, લઘર-લઘર હોય તો ન શોભે.

3. સસ્તું અન્ન હોય, પણ તાજું સારી રીતે રંધેલું હોય તો તે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. મૌંઘું અન્ન હોય, પણ કાચું-પાકું, બરાબર રંધાયેલું ન હોય તો તેનો સ્વાદ ન આવે.

4. કુરૂપતા -

માણસ કદરૂપો હોય, પણ શીલવાન હોય તો દીપી ઉઠે. બાહુ રૂપાણું માણસ હોય પણ શીલ વિનાનું હોય તો તે શોભે નહીં, તુચ્છ લાગે.

અધ્યાય નવમો સમાપ્ત

અધ્યાય દસમો

ધનહીનો ન હીનશ ધનિકઃ સ સુનિશ્ચયઃ ।

વિદ્યારત્નેન યો હીનઃ સ હીનઃ સર્વવસ્તુપુ ॥ 1 ॥

જે ધનથી હીન છે તેને હીન ન સમજવો જોઈએ, પણ જે વિદ્યાથી હીન હોય તેને જ બધી રીતે હીન સમજવો જોઈએ.

ચાણક્ય સૌથી વધુ ભાર વિદ્યારત્ન ઉપર મૂકે છે. વિદ્યાનો ખૂબ પ્રચાર-પ્રસાર થવો જોઈએ તેવું તે માને છે.

દિષ્ટપૂતં ન્યસેત્પાં વસ્ત્રપૂતં પિબેજીતમ્ ।

શાસ્ત્રપૂતં વદેદ વાક્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્પ ॥ 2 ॥

‘પૂત’ શબ્દનો અર્થ થાય છે પવિત્ર. પવિત્ર એટલે પાપરહિત હોય અને પુણ્યત્ત્મક હોય, જે બાધા અને વાંધા વિનાનું હોય, જે શુદ્ધ અને નિર્મળ હોય. ચાણક્ય ચાર બાબતો બતાવે છે.

1. દિષ્ટપૂતં -

વ્યક્તિ જે પગલું ભરે તે સમજી-વિચારીને ભરે - તેના પગલામાં કોઈ કંઠા તો નથી ને! જે રસ્તામાં બહુ કંઠા હોય તે રસ્તે જવું નહીં. કદાચ જવું જ પડે તો ફૂકી-ફૂકીને પગલું ભરે, કયાંય કોઈ કંઠે ન વાગી જાય. એટલે દિષ્ટને પવિત્ર કરીને, અર્થાત્પદ દિષ્ટને સાવધાન રાખીને પગલું ભરે. દિષ્ટ અપવિત્ર થાય તો પગલું પાપનું ભરાઈ જાય, તેથી દિષ્ટને પવિત્ર રાખીને પગલું ભરે.

2. વસ્ત્રપૂતં -

ત્યારે લોકો કૂવા-વાકડી વગેરેનું જળ પીતા, જેમાં ઘણી અસ્વચ્છતા અને સૂક્ષ્મ જંતુઓ રહેતાં તેથી રોગ થતા. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે જળને જાડા ગળણાથી ગાળીને પછી જ પીવું ગાંધ્ય વિનાનું જળ ન પીવું. મોટા ભાગના રોગો દૂષિત જળથી થતા હોય છે, તેથી જળને દોષમુક્ત કરવા ગાળવું જરૂરી છે. અત્યારે ઓરોપ્લાન્ટ ઉપયોગી કહેવાય.

3 શાસ્ત્રપૂતં -

અર્થાત્પદ પવિત્ર વાણી ઉચ્ચરે, અપવિત્ર વાણી ન બોલે. પવિત્ર વાણીને શાસ્ત્રપૂત કહે છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રપી ગળણાથી ગાળીને શુદ્ધ કરીને પછી બોલે.

વાણીને અપવિત્ર કરનારા ચાર દોષો હોય છે: 1. વ્યાકરણદોષ, 2. ઉચ્ચારણદોષ, 3. ભાવદોષ અને 4. કટુદોષ

1. વાણી વ્યાકરણથી શુદ્ધ હોવી જોઈએ. વ્યાકરણની ભૂલો વાણીને દૂષિત કરે છે.

2. વ્યક્તિનું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ ન હોય તો તે પણ દોષ કહેવાય. એટલે ઉચ્ચારણની દિષ્ટએ પણ દોષમુક્ત શુદ્ધ બોલવું જોઈએ. બાદ્યાવસ્થાથી જ બાળકને વ્યાકરણ અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ.

3. ભાવદોષનો ભાવ છે કે જેવું બોલે તેનો તેવો જ ભાવ હોવો જોઈએ. બોલે જુદું અને ભાવ જુદો હોય તેવું ન બોલે. આમાંથી છણકપટ - છેતરપિંડી વગેરે દોષો પેદા થતા હોય છે.

4. કટુદોષ -

અર્થાત્પદ ગાળો બોલવી, તોછાડી ભાષા બોલવી, અપમાનજનક શબ્દો વાપરવા, મર્માધાત થાય તેવી કડવી વાણી બોલવી, વગેરે. એ કટુદોષ કહેવાય. સત્યવાણી પણ મીધશથી બોલે, કડવી રીતે ન બોલે. અંધજનને બાડો - આંધળો ન કહે, પણ પ્રજ્ઞાયક્ષુ કહે.

આમ આ ચાર દોષોથી રહિત જે મીઠી-મધુર, સત્ય તથ્ય-પથ્યકારી વાણી હોય તે જ બોલે.

4. મનઃપૂતમ્ -

મનથી પવિત્ર રહીને પછી આચરણ કરે. આચરણ મહત્ત્વની વસ્તુ છે, તેથી કોઈ પણ આચરણ કરતાં પહેલાં મનથી વિચારે કે આવું આચરણ કોઈ મારી સાથે કરે તો મને કેવું લાગે? જો જવાબ મળે કે સારું ન લાગે તો તેવું આચરણ ન કરે. પણ એવું લાગે કે તેથી મને સારું લાગે તો તેવું આચરણ કરે. આને મનઃપૂત કહેવાય.

સુખાર્થી વા ત્યજેદ્વિદ્યાં વિદ્યાર્થી વા ત્યજેત્ર સુખમ્ ।

સુખાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા વિદ્યાર્થિનઃ કુતઃ સુખમ્ ॥ 3 ॥

જીવનનો એક ગાળો વિદ્યાપ્રાપ્તિનો હોય છે. આમ તો વિદ્યાપ્રાપ્તિ જીવનભર કરવાની હોય છે તોપણ જીવનનાં પ્રથમ 20-25 વર્ષ વિદ્યા માટે બહુ મહત્ત્વનાં હોય છે, જેને પ્રાચીનકાળમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવાતો હતો. આ કાળમાં વિદ્યાર્થી ગુરુકુળ, ધ્યાત્રાલય કે અન્ય કોઈ

રીતે રહેને આચાર્યો પાસેથી વિદ્યા ભાગતો હોય છે. આ સમયે ચાર દુઃખો લગભગ બધાને ભોગવવાં પડતાં હોય છે: 1. આવાસદુઃખ, 2. આહારદુઃખ, 3. અર્થદુઃખ અને 4. ટેન્શનદુઃખ.

1. ઘર જેવો આવાસ ન હોવાથી અને સમૂહમાં એકસાથે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનું થતું હોવાથી આવાસદુઃખ રહે છે. જેકે આ રીતે રહેવાથી સામૂહિક જીવન જીવાનો અભ્યાસ થતો હોય છે.

2. આહારદુઃખ તો લગભગ હોય જ છે. સામૂહિક ભોજન વ્યવસ્થિત અને રૂચિકર ન પણ હોય, કાચું-પાકું પણ હોય, તીખું-મોળું પણ હોય. જે હોય તે ખાવું પડે. કેટલાકને તો એવું પણ પેટપૂરતું ન મળતું હોય તો તે દુઃખ પણ હોય.

3. અર્થદુઃખ: ધનાંન્ય સિવાયના વિદ્યાર્થીઓને પૈસાની તંગી રહેતી જ હોય છે. ફી ન ભરી શકવી, પુસ્તકો ન ખરીદી શકવાં, હોસ્પિટનાં બિલ ન ચૂકવી શકવાં, યુનિઝેન્સ વગેરે ન લાવી શકવાં – આવાં અનેક દુઃખો મધ્યમ કે દરિદ્ર પરિવારમાંથી આવનારા વિદ્યાર્થીઓને રહેતાં હોય છે. જેને કોઈ સહાયક હોતો જ નથી તેવા આપબળે ભણનાર વિદ્યાર્થીને તો ઘણી જ આર્થિક તકલીફ રહેતી હોય છે.

4. ટેન્શન-દુઃખ: લગભગ પ્રત્યેક સાચા વિદ્યાર્થીને ભણવાકાળમાં ટેન્શન રહેતું જ હોય છે – કોર્સ પૂરો થશે કે નહીં, પાસ થવાશે કે નહીં, સારા ગુણાંક મળશે કે નહીં. આ બધાની સાથે-સાથે રેંગિંગનું ટેન્શન અને કોઈ છોકરા-છોકરીના લફરામાં ફસાઈ જવાનું કે ફસાઈ ગયા પણનું ટેન્શન પણ રહેતું હોય છે.

આ બધાં દુઃખો ભોગવે ને સહન કરે તે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે –

જો સુખ જ ભોગવવાં હોય તો વિદ્યાનો ત્યાગ કરી દે અને જો વિદ્યાનો ખપ હોય તો સુખ છોડી દે. સુખલોભીને વળી વિદ્યા કેવી અને વિદ્યાર્થીને વળી સુખ કેવું?

ધોર દુઃખમાં વિદ્યા ભણવી એ મોટી તપસ્યા કહેવાય. એક રીતે વિદ્યાકાળમાં સગવડનો અભાવ જીવનઘડતરમાં બહુ ઉપકારક બનતો હોય છે.

કવય: કિં ન પશ્યન્તિ કિં ન કુર્વન્તિ યોષિતઃ ।

મદ્યપા: કિં ન જલ્યન્તિ કિં ન ભક્ષન્તિ વાયસા: ॥ 4 ॥

1. કવિઓ શું નથી જોઈ શકતા?

કવિ કલ્યનાજીવી હોય છે. કલ્યનાને ક્ષિતિજો નથી હોતી. તેની ઉડાન અનન્ત હોય છે. તેથી કહેવત છે કે ‘જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ.’ કલ્યનાથી જ કવિતા થાય. કલ્યના વિનાનાં ગતકડાં કહેવાય. તેથી “નિરકુંશાઃ કવયः” કહ્યું છે. આવા કવિઓ બધું જોઈ શકે છે.

2. કિં ન કુર્વન્તિ –

યોષિત એટલે સ્ત્રી સ્ત્રીને અબળા કહેવાય છે, પણ ચાણક્ય કહે છે કે સ્ત્રીઓ ધારે તે કરી શકે છે. તેઓ પોતાનું કાર્ય બળથી નહીં પણ હાવભાવ અને નખરાંથી પાર પાડતી હોય છે. પુરુષની કમજોરી સ્ત્રી છે. મોટામાં મોટો અને સમર્થમાં સમર્થ પુરુષ પણ સ્ત્રી આગળ કમજોર થતો હોય છે. તેવી સ્ત્રી તેની પાસેથી ધર્યું કામ કરાવી શકતી હોય છે. હસીને-રડીને, રિસાઈને કે મનાઈને જ્યારે જે કરવું પડે તે બધું કરીને સ્ત્રી બધું કરી શકતી હોય છે. તેથી સ્ત્રીને અબળા ન સમજવી.

3. મદ્યપા: –

દારુહિયો નશામાં બેભાન જેવો થઈને શું-શું ન બોલે? અર્થાતૂં બધું જ બકી નાખે.

4. વાયસા: –

કાગડા શું ન ખાય? અર્થાતૂં બધું જ ખાઈ જાય. કાગડા-સમડી-ગંગાધ વગેરે પક્ષીઓમાં, ભૂંડ-કૂતરાં વગેરે પશુઓમાં સ્વચ્છતાનું કામ કરતાં હોય છે. સરેલું-ગંગાનું બધું જ આ બધાં ખાઈ જતાં હોય છે, તેથી સ્વચ્છતા રહે છે.

રંક કરોતિ રાજાનં રાજાનં રંકમેવ ચ ।

ધનિનં નિર્ધનં ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં વિધિ: ॥ 5 ॥

ચઢ્ઠી-પડતીનું નામ જીવન અને ચઢ્ઠી-પડતીનાં બધાં કારણો માણસના હાથમાં નથી રહેતાં. જો બધાં કારણો માણસના હાથમાં હોય તો પડતી થવા જ ન હે, ચઢ્ઠી જ કર્યો કરે. માણસની અનિચ્છાએ પણ પડતી થતી હોય છે. જે મહત્વનું કાર્ય અનિચ્છાએ, વગર કારણો થાય તેને પ્રારબ્ધ અથવા ઈશ્વરેચ્છા કહેવાય. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે –

વિધિ રંકને રાજા કરે અને રાજાને રંક કરી હે, ધનવાનને નિર્ધન કરે અને નિર્ધનને ધનવાન કરી હે. કયારે કોને શું કરે તે કહેવાય

લુબ્ધાનાં યાચકઃ શત્રુમૂર્ખાણાં બોધકઃ રિપુઃ ।
જારસ્તીણાં પતિઃ શત્રુશોરાણાં ચંદ્રમા રિપુઃ ॥ 6 ॥

- જે લોભી વ્યક્તિ હોય તેને યાચક શત્રુ લાગે. યાચક ધન માગે અને લોભી કોઈને કોરી ન આપે તેથી શત્રુ લાગે.
- જે મૂર્ખ વ્યક્તિ છે તેને ઉપદેશક શત્રુ લાગે ઉપદેશ તેને જરાય ગમે નહીં તેથી શત્રુ લાગે.
- જે જાર સ્ત્રી હોય તેને પોતાનો પતિ જ શત્રુ લાગે. જેને પતિ સિવાયના પુરુષમાં કામાસક્તિ હોય તેને જાર સ્ત્રી કહેવાય. પતિની હાજરીથી પોતાના જાર સાથે કામાચાર થઈ શકે નહીં અને તેને કામાચારની તીવ્ર તલપ લાગી હોય, પતિ આડો આવતો હોય, તેથી તે શત્રુ જેવો લાગે.
- ચોરી કરનારને ચંદ્રમા રિપુ લાગે, કારણ કે ચંદ્રનું અજવાણું વિદ્ધ કરે.

આમ ચાર વ્યક્તિઓને આ ચાર તત્ત્વો શત્રુ લાગે.

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં ન શાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે ભૂવિ ભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્રરન્તિ ॥ 7 ॥

- જે મનુષ્યની પાસે કોઈ વિદ્યા નથી – વિદ્યા એટલે કસબ, આજીવિકા ચલાવનારો હુન્નર નથી તે સારી આજીવિકા વિનાનું જીવન જીવતો રહેશે.
- ન તપો: –
તપ એટલે નિશ્ચિત લક્ષણની પ્રાપ્તિ માટે સુખોને ત્યાણીને સ્વેચ્છાથી દુઃખ સ્વીકારી કાર્યમાં મંડ્યા રહેવું તે. આવી કર્મક્રતા જ ઉત્તમ પરિણામ આપે. આ ન હોય તો જીવન ભારરૂપ થઈ જાય.
- ન દાનં –
દાન કહેવાય. જે કદી કોઈને કશું દેતો જ નથી, લેન્દે જ કરે છે તેવો માણસ લોકપ્રિય ન થઈ શકે. લોકપ્રિયતા વિના લોકોમાં રહીને લોકોથી અળખા થઈને જીવન જીવવું તે ભારરૂપ જીવન થઈ જાય. જીવનની સફળતા અને ધન્યતામાં લોકચાહના મહત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. તેમ ન હોય તો જીવન ભારરૂપ થઈ જાય.

4. ન શાનં –

શાન એટલે સાચી સમજણ, જેનાથી અનર્થોથી બચી જવાય તે સહજ ન હોય તો જીવન ભારરૂપ બની જાય.

5. ન શીલં –

શીલ એટલે ચારિત્ય, મોરલ, સેક્સ મોરલ અને મની મોરલ જ ન હોય તો માણસ ગમે ત્યાં કામાચાર કરતો રહે અને ગમે તેનું ધન ચોરતો રહે, તો તેનું ચારિત્ય ન રહે. તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા ન થાય. પ્રતિષ્ઠા વિનાનું જીવન ભારરૂપ લાગે.

6. ન ગુણઃ

ગુણ એટલે સદ્ગુણ, અર્થાત્ સારો સ્વાભાવ જ ન હોય તે અળખો થઈને ભારરૂપ જીવન જીવે.

7. ન ધર્મઃ

ધર્મ એટલે સદાચાર. તે જ ન હોય એટલે દુરાચાર આવી જાય. આવો માણસ પણ ભારરૂપ જીવન જીવતો થઈ જાય.

ચાણક્ય કહે છે કે આવા લોકો આ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યના રૂપમાં મૃગો જ ફરતા હોય તેવું લાગે છે, અર્થાત્ માનવતા વિનાનાં પશુની જેમ જીવતા હોય તેવું લાગે છે.

**અન્તઃસારવિહીનાનમુપદેશો ન જાયતે ।
મલવાચલસંસર્ગાર્ત ન વેણુશ્વનાયતે ॥ 8 ॥**

ચાણક્ય કહે છે કે મલવાચલ પર્વત ઉપર જઈને જુઓ, ત્યાં ચંદનનાં વૃક્ષોની સાથે વાંસ પણ ઊભા હોય છે. સેંકડો વર્ષોથી ચંદન અને વાંસ ભેગાં જ રહેવા છતાં કોઈ વાંસમાં ચંદનની સુગંધ આવતી નથી, કારણ કે વાંસ અંદરથી પોલા હોય છે.

આવી જ રીતે જે માણસમાં આંતરિક નક્કરતા નથી હોતી પણ પોલો હોય છે તે માણસ મહાપુરુષની સાથે રહે તોપણ તેમની સુગંધ – સદ્ગુણ ગ્રહણ ન કરી શકે. અર્થાત્ જેનામાં પોતાનું આંતરિક વ્યક્તિત્વ હોય તે જ કોઈ મહાપુરુષ પાસેથી મહાનતા ગ્રહણ કરી શકે, પોલો માણસ કશું ન ગ્રહણ કરે.

યત્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તત્સ્ય કરોતિ કિમ્ ।
લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ 9 ॥

શાસ્ત્રજ્ઞાન તેને જ ફળતું હોય છે જેનામાં શાસ્ત્રને ધારણ કરવાની ક્ષમતા હોય. જો આવી ક્ષમતા જ ન હોય તો તે શાસ્ત્રજ્ઞાનને ધારણ કરી શકે નહીં.

જેમ કે કોઈ અંધજન હોય તેની આગળ ગમે તેવું ઉત્તમ દર્પણ મૂકવામાં આવે તોપણ તે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકતો નથી, કારણ કે, તેનામાં દર્શનક્ષમતા જ નથી. આમ જ પ્રજ્ઞા વિનાનો માણસ પણ શાસ્ત્ર ધારણ કરી શકતી નથી.

દુર્જનં સજ્જનં કર્તુમુપાયો ન હિ ભૂતલે ।
અપાનં શતધા ધૌતં ન શ્રેષ્ઠમિન્દ્રિયં ભવેત્ ॥ 10 ॥

દુનિયાના બધા દુર્જનોને સજ્જન બનાવી દીધા હોય તો બધા લોકો માનવદુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય. પણ આવું કરી શકતું નથી. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ રાવણને રામ અને કંસને કૃષ્ણ બનાવી શકતા નથી. જે સ્વરૂપથી જ સજ્જન હોય પણ સંગાદોષથી દુર્જન થઈ ગયા હોય તેમને જ સજ્જન બનાવી શકાય. જે પ્રકૃતિનીચ હોય તેને સજ્જન બનાવી શકાય નહીં.

ચાશક્ય ઉદાહરણ આપે છે. જેમ કે આખા શરીરમાં સૌથી અપવિત્ર અંગ ગુદા કહેવાય છે. તેને ગમે તેટલી વાર ધોવાથી પણ તે પવિત્ર સ્થાન થઈ જતું નથી. ગુદા ગુદા જ રહે છે, તેને કોઈ વંદન કરતું નથી, તેમ દુર્જન પણ દુર્જન જ રહે છે. તે સુધરતો નથી.

આત્મદ્રોષાત્ ભવેન્મૃત્યુઃ પરદ્રોષાત્ ધનક્ષયઃ ।
રાજદ્રોષાત્ ભવેન્નાશો બ્રહ્મદ્રોષાત્ કુલક્ષયઃ ॥ 11 ॥

સંસારના મૂળમાં રાગ અને દ્રોષ બે તત્ત્વો રહેલાં છે. રાગથી આસક્તિ થાય છે અને દ્રોષથી ઘૃણા થાય છે. તીવ્ર આસક્તિ અને તીવ્ર ઘૃણા મહાઅનર્થક હોઈ શકે છે. અહીં દ્રોષનાં ચાર સ્થાનો બતાવાયાં છે.

1. આત્મદ્રોષ -

પોતાની જાત પ્રત્યે અણગમો રાખવો તે આત્મદ્રોષ કહેવાય. અહીં ‘પોતાની જાત’ના અનેક અર્થ થઈ શકે છે. એક તો પોતાની જાતિ-જ્ઞાતિ, બે પોતે સ્વયં, ત્રણ પોતાનું રાષ્ટ્ર ચાર પોતાનું સર્વસ્વ. આ ચારમાંથી ‘પોતે સ્વયં’ અર્થ લેવો વધુ યોગ્ય લાગે છે. વ્યક્તિ પોતાના જ પ્રત્યે ધિક્કાર કરતી થઈ જાય. તેમાંથી જ્વાનિ થાય. જ્વાનિથી ‘નર્વસનેસ’ આવે. તેનાથી ‘ડિપ્રેશન’ થઈ જાય, જે અંતે મૃત્યુ સુધી પહોંચાડી દે.

આત્મદ્રોષમાં અનેક કારણો હોઈ શકે. વારંવારની નિષ્ફળતા, સાથીદારો વચ્ચે હીનતા, પૌરુષની કમી, ચારે તરફથી ફિટકાર, વગેરે. આવું થાય તો વ્યક્તિ લાંબા ગાળે એવું માનતી થઈ જાય કે હું કંઈ નથી, હું ખરાબ છું, વગેરે અને તેમાંથી આત્મગલાનિ થાય. તેને અપરાધભાવ રહ્યા કરે, જે કારણે ઉત્સાહ ચાલ્યો જાય. નિરુત્સાહ અને નિરાશા છવાઈ જાય. આ અંધકાર કહેવાય, જે મૃત્યુ કરતાં પણ ખરાબ કહેવાય.

આત્મદ્રોષ જેટલો હાનિકર છે તેટલી જ આત્મશ્વાદા પણ હાનિકર છે. ‘હું મહાન છું’ એવી વૃત્તિ પણ હાનિકર છે. તેથી આત્મગલાનિ અને આત્મશ્વાદા બંનેથી મુક્ત રહીને સ્વસ્થતાથી જીવન જીવું જોઈએ.

2. પરદ્રોષાત્ -

મોટા ભાગે લોકો પારકાનો દ્રોષ કરતા હોય છે. પારકામાં પણ સમાનધર્મનો જ વધુ દ્રોષ કરતો હોય છે. સમાનધર્મા એટલે એક જ માર્ગ ઉપર ચાલનારા. જેમ કે ડેક્કર ડેક્કરનો દ્રોષ કરે, વકીલ વકીલનો દ્રોષ કરે, કલાકાર કલાકારનો દ્રોષ કરે, કથાકાર કથાકારનો દ્રોષ કરે, રાજનેતા રાજનેતાનો દ્રોષ કરે, વગેરે.

જેનાં ગુણગાન-પ્રસંશા ન સાંભળી શકાય અને નિંદા સાંભળવી ગમે તે તેનું દ્રોષનું ક્ષેત્ર કહેવાય.

આવો પરદ્રોષ કરનારનો ધનક્ષય થઈ જાય છે, કારણ કે પરદ્રોષી પ્રવૃત્તિને આઘાત લાગે છે. તેથી રોજ ઘટે છે.

3. રાજદ્રોષાત્ -

જો વ્યક્તિ રાજનો દ્રોષ કરે તો તેનો નાશ થઈ જાય. રાજના હાથમાં સત્તા હોય. સત્તાધીશને ખબર પડે કે ફલાણો માણસ મારો દ્રોષ કરે છે તો તે તરત જ સત્તાનો ઉપયોગ કરીને તેને હાનિ પહોંચાડે. એટલે ડાખા માણસે રાજશાસનનો દ્રોષ ન કરવો. પણ જો રાજા કુરાજા હોય, નેતા કુનેતા હોય તો લોકશાહીની દિલ્લિએ તેનો વિરોધ જરૂર કરવો જોઈએ, પણ પરિણામ ભોગવવાની તૈયારી સાચે.

4. બ્રહ્મદ્વૈષાત् -

બ્રહ્મ એટલે પ્રજાનો પવિત્ર વર્ગ. જે વર્ગ વાકી-વ્યવહાર અને આચાર-વિચારથી પવિત્ર જીવન જીવતો હોય તેવા સાધુ-સંતો, જ્ઞાની-વિદ્વાનો, સાક્ષરો વગેરેનો જ દ્રોષ કરે, તેમનાં હદ્ય કરીણે તો તેના કૃપાનો ક્ષય થઈ જાય છે.

બને ત્યાં સુધી કોઈનો પણ અતિદ્રોષ ન કરવો જોઈએ. અતિદ્રોષથી બ્યક્ઝિત બ્યક્ઝિતની, વર્ગ વર્ગની પાછળ પડી જતાં હોય છે. તેથી મહાવિનાશ થઈ જતો હોય છે.

**વરં વનં વ્યાઘગજેન્દ્રસેવિતં દુમાલયં પત્રફ્લામ્બુભોજનમ્ ।
તૃષ્ણેષુ શાયા શતજીર્ણવલ્કલં ન બન્ધુમધ્યે ધનહીનજીવનમ્ ॥ 12 ॥**

ચાણક્ય બહુ મહત્ત્વની વાત કહે છે.

જે વનમાં વાઘ-હાથી વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ રહેતાં હોય ત્યાં જઈને ભયભીત દશામાં રહેવું સારું.

કોઈ વૃક્ષને ઘર બનાવીને તેમની નીચે રહેવું અને પત્રફળ વગેરે જે મળે તે ખાઈને જવવું સારું.

તણખલાં ભેગાં કરીને તેમની શાયા બનાવીને તેના ઉપર સૂઈ જવું સારું.

વલ્કલનાં ચીંથરાં પહેરવાં સારાં.

પણ ધન વિનાના થઈને દરિદ્ર અવસ્થામાં પોતાનાં બંધુઓ-સગાંઓ વગેરે વચ્ચે રહેવું અને જવવું સારું નહીં. સંપત્તિ હોય તો જ સગાંસંબંધી અને ભાઈઓ વગેરેની સાથે રહેવું, નહીં તો નહીં.

**વિપ્રો વૃક્ષસ્તસ્ય મૂલં ચ સંદ્યા
વેદા: શાખા ધર્મકર્માણિ પત્રમ્ ।
તસ્માન્મૂલં વન્તાં રક્ષણીયં
છિન્ને મૂલે નૈવ શાખા ન પત્રમ્ ॥ 13 ॥**

બ્રાહ્મણોને વૃક્ષ સાથે સરખાવે છે.

બ્રાહ્મણ વૃક્ષ છે. તેનું મૂળ સંદ્યા છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણો રોજ ત્રિકાળસંદ્યા કરવી જોઈએ.

આ વૃક્ષની શાખાઓ વેદાધ્યયન છે, અર્થાત્ બ્રાહ્મણો રોજ વેદાધ્યયન કરવું-કરાવવું જોઈએ. ધર્મકર્મો તેનાં પાંદડાં છે, એટલે ધર્મકર્મો કરતા રહેવું જોઈએ.

જો આ આખા વૃક્ષનું રક્ષણ કરવું હોય તો મૂળનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ સંદ્યા જરૂર કરવી જોઈએ. જો મૂળ જ સુકાઈ જશે તો બાકીનાં શાખાઓ અને પાંદડાંઓ આપોઆપ નાચ થઈ જશે. માટે મૂળની રક્ષા કરો.

**માતા ચ કમલાદેવી પિતા દેવો જનાર્દન: ।
બાન્ધવા વિષ્ણુભક્તાશ્ સ્વદેશો લુવનત્રયમ્ ॥ 14 ॥**

1. જેની માતા લક્ષ્મીજ જેવી છે, અર્થાત્ લક્ષ્મીજ જેમ આખા વિશ્વનું પાલન-પોષણ કરે છે, તેમ માતા પ્રેમથી – વહાલથી આખા ઘરનું પોષણ કરે છે.

2. પિતા દેવો જનાર્દન:

અર્થાત્ જેમના પિતા ભગવાન વિષ્ણુ જેવા છે. વિષ્ણુ જેમ વિશ્વનું પાલન-પોષણ રક્ષણ કરે છે, તેમ પિતા પણ આખા ઘરનું રક્ષણ કરે છે.

3. બાન્ધવા: – ઘરમાં રહેનારાં ભાઈ-બહેનો વગેરે બધાં વિષ્ણુભક્ત હોય અર્થાત્ બધાં ભક્તભાવવાળાં હોય તો તેના ઘરમાં જ ત્રણે લોક આવીને વસ્યા કહેવાય. તેને તીર્થાટન કરવા જવાની જરૂર નથી.

બીજો ભાવ એવો થઈ શકે કે જે માતા લક્ષ્મીને માતા માને છે અને વિષ્ણુ ભગવાનને પિતા માને છે અને વિશ્વના બધાં માણસોને બંધુઓ માને છે તેના માટે ત્રણે ભુવન પોતાનો જ દેશ છે, અર્થાત્ ‘સબ ભૂમિ ગોપાલકી જેમ સર્વત્ર પોતાનો જ દેશ કહેવાય.

એકવૃક્ષસમારૂઢા નાના વર્ણ વિહૃતુમાઃ ।
પ્રભાતે દશસુ દિલ્લુ તત્ત્ર કા પરિવેદના ॥ 15 ॥

સાંજ પડે અને એક જ વૃક્ષ ઉપર જત-જતનાં અનેક પક્ષીઓ આવીને વાસ કરે છે અને સવાર થતાં જ બધાં જુદી-જુદી દિશાઓમાં ઊડી જાય છે, તેમ આ સંચારરૂપી વૃક્ષ ઉપર આપણે બધાં આવીને બેઠાં છીએ અને સૌ-સૌનો સમય પૂરો થતાં જ ઊડી જઈએ છીએ, તેમાં શોક કરવાની શી જરૂર છે? એક દિવસ બધાંને ઊડી જવાનું છે.

બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય નિર્ભૂષ્ટેસ્તુ કુતો બલમ् ।
વને સંહિતેમદોન્મતઃ શશકેન નિપાતિતઃ ॥ 16 ॥

આ શ્લોકને સમજવા એક કથા સમજવા જેવી છે.

એક વનમાં એક ભયંકર સિંહ રહેતો હતો. બધાં પ્રાણીઓએ મળીને રોજ એક-એક પ્રાણી તેને આહાર માટે આપવાનું નક્કી કર્યું. સિંહ આરામથી આ રીતે જીવતો હતો. તેવામાં એક દિવસ સસલાનો વારો આવ્યો. સસલો જરા મોડો પહોંચ્યો. કુદ્ધ સિંહે કારણ પૂછ્યું તો કદ્યું કે રસ્તામાં બીજો સિંહ મળ્યો હતો. તેણે કદ્યું કે આ વનનો રાજા તો હું છું, માટે તું મારું ભક્ષણ. હું જેમ-તેમ ભાગીને છટકને અહીં આવ્યો છું તેથી મોડું થયું.

સસલાની વાત સાંભળીને સિંહ વધુ કુદ્ધ થયો. “ચાલ, બતાવ તે સિંહને ખબર પાડી દઉં” એમ કહીને સિંહ અને સસલો બંને નીકળ્યા.

વર્ષોજૂના એક કૂવા આગળ આવીને સસલાએ કદ્યું કે પેલો સિંહ એ કૂવામાં રહે છે, એમ કહીને તેણે સિંહનું પ્રતિબિંબ બતાવ્યું. તેને જોતાં જ સિંહે ત્રાડ પાડી તો સામેથી પણ ત્રાડ આવી. સિંહે બેચાર વાર ત્રાડ પાડી તો તેવો જ જવાબ મળ્યો, તેથી આવેશમાં આવીને સિંહ કૂવામાં કૂદી પડ્યો, પછી કદી બહાર નીકળી શક્યો નહીં. સસલો બચી ગયો અને પ્રાણીઓ પણ રોજના ત્રાસથી બચી ગયાં.

હવે શ્લોક સમજાએ.

જેની પાસે બુદ્ધ હોય તે જ બળવાન કહેવાય. જે બુદ્ધિહિન હોય તે સિંહ જેવો બળવાન હોય તોપણ બળવાન ન કહેવાય.

જુઓ, સસલા જેવા તુચ્છ પ્રાણીએ બુદ્ધિબળથી મદોન્મત સિંહને કૂવામાં પાડીને છુટકારો મેળવી લીધો. માટે બુદ્ધ એ જ મોડું બળ કહેવાય.

કા ચિંતા મમ જીવને યદિ હરિવિશ્ચમભરો ગીયતે
નો ચેતર્ભક્ષજીવનાય જનનીસ્તન્યં કથં નિર્મયેત્તુ ।
દીત્યાલોચ્ય મુહુર્મુહુર્યદુપતે લક્ષ્મીપતે કેવલં
તત્પાદાભુજસેવનેન સતતં કાલો મયા નીયતે ॥ 17 ॥

જીવનમાં અનેક સારાં-માઠાં તત્ત્વો જોડાયેલાં છે, તેમાં ‘ચિંતા’ નામનું એક તત્ત્વ પણ છે. જવાબદારી ચિંતા વિનાની નથી હોતી. જેમ-જેમ જવાબદારી મોટી થતી જાય તેમ-તેમ ચિંતા પણ મોટી થતી જાય. મોટાઈની સાથે હંમેશાં ચિંતા લાગેલી જ હોય છે. પણ અહીં ચાણકય ચિંતાનિવારણનો ઉપાય જુદો બતાવે છે. તે કહે છે કે –

કા ચિંતા -

મારા જીવનમાં હવે ચિંતાકરવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે ભગવાન વિશ્ચંભર છે અને તે બધો ભાર ઉપાડી લે છે. જો એવું ન હોતો તો બાળકની પ્રસૂતિ પહેલાં જ જનનીનાં સ્તનમાં દૂધ ક્યાંથી નીકળતું હોત! બાળકની પ્રસૂતિનાં પહેલાં જ તેણે તેના આહાર માટે દૂધનું

નિર્માણ કરી દીધું છે, અર્થાત્ તે આગળ-પાછળ બધી વ્યવસ્થા કરતો રહે છે.

હે યદુપતિ, હે લક્ષ્મીપતિ, વારંવાર આવું વિચારી-વિચારીને તારાં ચરણકમળોનું સેવન કરતાં-કરતાં હું સતત કાળયાપન કરી રહ્યો છું.

ગીર્વાણવાણીષુ વિશિષ્ટબુદ્ધિસ્તથાપિ ભાષાનારલોલુપોડહમ્ભુ /

યથા સુરાણામમૃતે સ્થિતેઽપિ સ્વર્ગદ્વિનાનામધરાસવે રુચિઃ ॥ 18 ॥

ચાણક્ય કહે છે કે જોકે મને સંસ્કૃત ભાષા બહુ ગમે છે તોપણ બીજી ભાષાઓમાં પણ હું લોલુપ રહું છું, અર્થાત્ તે સમયની બીજી ભાષાઓ પણ ભાષાવા-સમજવા પ્રયત્ન કરું છું. મને બીજી ભાષાઓ પ્રત્યે કોઈ એલર્જી નથી. ઉદાહરણ આપે છે કે જેમ સ્વર્ગમાં અમૃત હોવા છતાં પણ દેવતાઓ અપ્સરાઓના હોઈનું પાન કરતા રહે છે.

અનાદશગુણં પિષ્ટં પિષ્ટાદશગુણં પયઃ ।

પયસોઽદગુણં માંસં માંસાદશગુણં ઘૃતમ્ભુ ॥ 19 ॥

કયા આહારમાં કેટલી શક્તિ છે તે બતાવે છે.

1. ચીવાચાલુ સામાન્ય અનાજ કરતાં લોટમાં છ-ગણી શક્તિ હોય છે.
2. લોટ કરતાં છ-ગણી વધારે શક્તિ દૂધમાં હોય છે.
3. દૂધ કરતાં આઠગણી વધારે શક્તિ માંસમાં હોય છે.
4. અને માંસ કરતાં છ-ગણી વધારે શક્તિ ઘીમાં હોય છે.

આહારમાં પોષકતત્ત્વો હોવાં જોઈએ. પોષક તત્ત્વ વિનાનો આહાર કુપોષણ પેદા કરે છે. કુપોષણથી અનેક રોગો અને દુર્બળતા પેદા થાય છે. સુખી પ્રજાનું પ્રથમ લક્ષણ તેનો પોષણયુક્ત આહાર છે. આહારનો ભેદ અને પોષણલક્ષમતા ચાણક્યે સમજાવ્યાં.

શકેન રોગા વર્ધને પયસા વર્ધિતે તનુઃ ।

ઘૃતેન વર્ધિતે વીર્ય માંસાન્માંસં પ્રવર્ધિતે ॥ 20 ॥

1. શાકભાજ ખાવાથી રોગો વધે છે. ભોજનમાં શાકભાજ અને સવાડનું મહત્ત્વ પશ્ચિમથી આવ્યું કહેવાય. આપણે ત્યાં કઠેળ-દાળને વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું હતું. ચાણક્ય મને છે શાકભાજમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ હોવાથી રોગ વધે છે, અર્થાત્ લીલાં શાકભાજ ઓછાં ખાવાં જોઈએ.
2. દૂધથી શરીર વધે છે, અર્થાત્ વજન વધે છે. જેને પોતાનું વજન વધારવું હોય તેણે દૂધનું સેવન વધુ કરવું તેમાં પણ ગાયનું દૂધ સાઝું.
3. માંસાહાર કરવાથી માંસ વધે છે, અર્થાત્ માંસાહારીઓનાં શરીર વધુ ચરબીવળાં હોય છે.
4. પણ ઘીનું સેવન કરવાથી વીર્ય વધે છે. બને તો ગાયનાં દૂધ-ઘી વધુમાં વધુ ખાવાં જોઈએ.

અધ્યાય દશમો સમાપ્ત

અધ્યાય અગ્નિયારમો

દાતૃત્વં પ્રિયવકૃતૃત્વં ધીરત્વમુચિતશતા ।

અભ્યાસેન ન લભ્યન્તે ચત્વારઃ સહજ ગુણાઃ ॥ 1 ॥

એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ચાણક્ય વિચારે છે. સ્વભાવ ક્યાંથી કેમ બંધાય છે? માણસનો ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારનો સ્વભાવ હોય છે. સ્વભાવ એ જ તેનું વ્યક્તિત્વ છે. પણ આ સ્વભાવ બને છે ક્યાંથી?

કેટલાકનું કહેવું છે કે સ્વભાવ માતા-પિતામાંથી આવે છે. માતા-પિતાનો જેવો સ્વભાવ હોય તેવો જ સંતાનોમાં ઉત્તરી આવતો હોય છે. પણ આવું પણ નથી હોતું. ઉત્તમ માતા-પિતાને ત્યાં અધમ સંતાનો પેદા થતાં હોય છે અને અધમ માતા-પિતાને ત્યાં ઉત્તમ સંતાનો પણ પેદા થતાં હોય છે.

કોઈનું માનવું છે કે સ્વભાવ આનુવંશિક હોય છે, અર્થાત્ જે વંશમાં જેવા ગુણ હોય તે વંશમાં તેવા ગુણો ઉત્તરી આવતા હોય છે. આ વાત માનવેતર પશુ-પક્ષીઓમાં તો ઠીક લાગે છે પણ માનવમાં બરાબર લાગતું નથી. આમાં પણ ઉત્તમ વંશમાં અધમ અને અધમ વંશમાં ઉત્તમ સંતાનો થતાં હોય છે.

એક ત્રીજો મત એવો છે કે પૂર્વનાં કર્મોના આધારે સ્વભાવ ઘડાતો હોય છે. જેનાં જેવાં કર્મો હોય તેને તેવો સ્વભાવ મળે છે. આ મતમાં કંઈક દમ લાગે છે. પણ જે લોકો પૂર્વનાં કર્મોમાં જ નથી માનતા તેમના માટેનું સમાધાન સરળ નથી. તેમાંના જેઓ ઈશ્વરવાદી હોય છે તેઓ માને છે કે સ્વભાવ ઈશ્વર રચે છે. પણ પ્રશ્ન થાય કે તે ક્યા આધારે રચે છે? તો કહે છે કે તેની મરજી. પણ તેની આવી મરજી કેમ થાય છે કે કોઈને ન્યાલ કરી નાખે અને કોઈને શેતાન બનાવી દે? આનું કંઈ સમાધાન નથી.

જે લોકો બધી રીતે નાસ્તિક હોય છે તેમની પાસે તો કોઈ સમાધાન જ નથી. નાસ્તિકોમાં પણ બધા એકસરખા સ્વભાવના નથી હોતા. કારણ શું? કોઈ સમાધાન નહીં.

ચાણક્ય કહે છે કે –

1. દાતૃત્વમ્ -

દાન દેવાની ઉદારતા ઉપદેશથી કે અભ્યાસથી નથી આવતી. તે જન્મજાત ગુણ હોય છે.

2. પ્રિયવકૃતૃત્વ -

મીરી વાણી અને મીઠે વ્યવહાર પણ જન્મજાત ગુણ હોય છે.

3. ધીરત્વમ્

ધીર-ગંભીરતા પણ જન્મજાત ગુણ હોય છે.

4. ઉચિતશતા -

વ્યક્તિને ઓળખવાની શક્તિ, ખરા-ખોયને પારખવાની ક્ષમતા પણ જન્મજાત હોય છે.

આ ચારે ગુણો જન્મજાત હોય છે. બધા ગુણો અને બધા દુર્ગુણો મળીને સ્વભાવ બનતો હોય છે. સ્વભાવ અને ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. અભ્યાસ, શિક્ષણ કે બીજા પ્રયત્નોથી તેમાં વધ-વધ થઈ શકતી હોય છે, પણ નવી ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

આત્મવર્ગ પરિત્યજ્ય પરવર્ગ સમાશ્રયેત્ ।

સ્વયમેવ લયં યાતિ યથા રાજાન્યધર્મતઃ ॥ 2 ॥

લગ્નભગ પ્રત્યેક વ્યક્તિનો કોઈ ને કોઈ વર્ગ હોય છે. વર્ગ એટલે સમૂહ, ટોળું, ગ્રૂપ.

માણસોમાં શાત્રી-જીતિ, ગોળ વગેરે સામાજિક વર્ગ હોય છે. માણસોમાં ધર્મ-સંપ્રદાય-પંથ વગેરે ધાર્મિક વર્ગ પણ હોય છે. માણસોમાં રાજકીય પક્ષોના પણ વર્ગ હોય છે.

મનુષ્યોમાં ધંધાકીય વર્ગ પણ હોય છે. આવા બધા અનેક પ્રકારના વર્ગો હોય છે. ચાણકય કહે છે કે કેટલાક લોકો ટૂંકા લાભો મેળવવા માટે પોતાના વર્ગનો ત્યાગ કરીને અન્ય વર્ગમાં ચાલ્યા જતા હોય છે. જેમ કે એક ધર્મસંપ્રદાય બદલીને બીજા સંપ્રદાયમાં જતા રહેવું અથવા રાજકીય પક્ષનો પલટો કરવો. આ રીતે જે લોકો પક્ષ બદલતા હોય છે તેઓ નાણ થઈ જતા હોય છે. અર્થાત્ પોતાની પ્રતિષ્ઠા ખોઈ બેસતા હોય છે અને જે લાભ માટે વર્ગ છોડ્યો હોય છે તે તો કદાચ મળતો નથી, પણ જે હતું તે પણ ખોઈ બેસે છે. માટે વ્યક્તિએ મક્કમતાથી પોતાના વર્ગમાં દઢ રહેવું, થોડાક લાભની આશાએ કૂદાકૂદ ન કરવી.

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાહુંશવશઃ કિં હસ્તમાત્રોહુંશો
દીપે પ્રજ્વલિતે પ્રણશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજેણાપિ હતાઃ પતન્તિ ગિરયઃ કિં વજમાત્રો ગિરિમૃ
તેજો યસ્ય વિરાજતે સ બલવાનુસ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥ 3 ॥

આ શ્લોકમાં “સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ” સૂક્ષ્મિત છે, અર્થાત્ કલેવરથી મોટા – ભારે – તગડા હોવામાત્રથી કાંઈ બળવાન થવાતું નથી.

ઉદાહરણો આપે છે.

1. હાથી બહુ મોટું પ્રાણી છે, પણ તેને નાનોસરખો અંકુશ વશ કરી દે છે. તેથી હાથી કરતાં અંકુશ મોટો કહેવાય.
2. દીવો નાનો સરખો હોય છે, પણ તે આખા ઓરડાના અંધકારને નાણ કરી નાખે છે. તેથી મોટા અંધકાર કરતાં દીવો વધુ બળવાન કહેવાય.
3. વજ નાનું હોય છે. વજ એટલે ડાઈનામાઈટ. તોપણ તે વિસ્કોટ કરીને પહાડેને ભાંગી નાખે છે. એટલે પહાડ કરતાં વજ વધુ બળવાન કહેવાય.

અંતે એવો નિર્ણય થાય છે કે જેનામાં બળ હોય તે જ બળવાન કહેવાય. ભલે તેનું કલેવર નાનું હોય. પણ બહુ સ્થૂલ કલેવર બહુ મોટું હોય પણ બળ ન હોય તો તેનો વિશ્વાસ ન કરાય.

કલૌ દશસહસ્રેષુ હરિસ્ત્યજતિ મેદિનીમૃ ।
તદર્થી આહ્વીતોયં તદર્થી ગ્રામદેવતા ॥ 4 ॥

કલિયુગ પૂર્ણ થતાં દશ હજાર વર્ષ પછી ભગવાન પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી દે છે, પાંચહજાર વર્ષ પછી ગંગાજી જળનો ત્યાગ કરી દે છે અને અઢી હજાર વર્ષ પૂર્ણ થતાં ગ્રામદેવતા ગ્રામનો ત્યાગ કરી દે છે.

અર્થાત્ પૃથ્વીમાંથી રસકસ ઊડી જાય છે, ગંગા સુકાઈ જાય છે અને ગામડાંઓ સંપ વિનાનાં થઈ જાય છે.

ગૃહાકસકતસ્ય નો વિદ્યા નો દ્યા માંસભોજિનઃ ।
દ્વયલુદ્ધસ્ય નો સત્યં સ્વૈષણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ 5 ॥

1. જે વ્યક્તિ ગૃહાસકત હોય તે વિદ્યા પ્રાપ્ત ન કરી શકે, અર્થાત્ તે બાલ-બચ્ચાંમાં એવો રચ્યો-પચ્યો રહે કે તેને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનો સમય જ ન મળે, ન રૂચિ જાગે.
2. જે માંસાહારી હોય તેને દ્યા ન હોય, કારણ, પ્રાણીહિંસા વિના માંસ મળે નહીં. અને હિંસા અને દ્યા એકસાથે રહે નહીં.
3. જે ધનનો લોભિયો હોય તે સત્યવાદી ન હોય. તે ગમે ત્યારે ગમે તેવું અસત્ય બોલતો રહે છે.
4. જે માણસ જ્યોતિ હોય અર્થાત્ સ્વીલંપટ હોય તે પવિત્ર ન હોય. કામાચાર ગંધી – અપવિત્ર ઈંદ્રિયોથી ભોગવાતો હોવાથી વારંવાર તે ઈન્દ્રિયોનો પ્રયોગ કરતા રહેવાથી તે અપવિત્ર રહે છે.

ન દુર્જનઃ સાધુદશામુપैતિ બહુપ્રકારૈરપિ શિક્ષ્યમાણઃ ।
આમૂલસિકતઃ પયસા ઘૃતેન ન નિમ્બવૃક્ષોમધુરત્વમેતિ ॥ 6 ॥

લીમડાના વૃક્ષને દૂધ અને ઘી દ્વારા સીંચવામાં આવે તોપણ લીમડો મીઠો થતો નથી. તેવી જ રીતે દુર્જને ગમે તેટલો સદ્ગુપદેશ

આપવામાં આવે તોપણ તેને સજ્જન બનાવી શકતો નથી.

જે માણસ સ્વભાવે દુર્જન હોય, પ્રકૃતિનીચ હોય તેને લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ સુધારી શકતો નથી. જે માણસ સંગદુર્જન હોય અથવા સંગનીચ હોય તેને જ સુધારી શકાય છે.

અન્તર્ગતમલો દુષ્ટસ્તીર્થસ્નાનશતેરપિ ।
ન શુદ્ધયતિ યથા ભાડું સુરાયા દાહિતં ચ વત્તુ ॥ 7 ॥

દારુ ભરવાનું પાત્ર ગમે તેટલું અભિનમાં દગ્ધ કરવામાં આવે તોપણ તે જેમ શુદ્ધ થતું નથી, તેમ દુષ્ટ માણસને ગમે તેટલાં તીર્થો કરાવો કે સત્તસંગ કરાવો તેથી દુષ્ટ માણસ શુદ્ધ થતો નથી. તે દુષ્ટ જ રહે છે.

ન વેત્તિ યો વસ્ય ગુણપ્રકર્ષ
સ તં સદા નિનદતિ નાડત્ર ચિત્રમ્ ।
યથા કિરાતી કરિકુમ્ભજીતા
મુક્તા: પરિત્યજ્ય બિભાતિ ગુંજા: ॥ 8 ॥

જેના ગુણો જે જાણતા નથી તે તેની નિંદા કરે છે. ગુણવાન વ્યક્તિએ ગુણવાન લોકો વચ્ચે રહેવું જોઈએ; કારણ કે તે ગુણોને જાણી સમજ શકતા હોય છે. ગુણી વ્યક્તિએ કદ્દી ગુણહીન વ્યક્તિએ વચ્ચે રહેવું ન જોઈએ, કારણ કે તે ગુણોને જાણી શકતી નથી. ગુણહીન વ્યક્તિએ ગુણવાનો પ્રત્યે ચૂપ પણ નથી રહી શકતી. તેઓ નિંદા કરે છે. તેથી ગુણહીન વ્યક્તિએ દૂર રહેવું જોઈએ.

ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે. જેમ વનવાસી શ્રી હાથીના ગંડસ્થલમાંથી પ્રાપ્ત થતા મણિઓને ત્યજી દઈને કોડીઓની માળા પહેરવાનું વધુ પસંદ કરે છે તેમ.

યે તુ સંવત્સરં પૂર્ણિ નિત્ય મૌનેન ભુંજતે ।
યુગકોટિસહસ્રં તુ સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥ 9 ॥

આપણી પદ્ધતિ છે. જમતી વખતે મૌન રાખવું, પશ્ચિમની પદ્ધતિ છે. જમતી વખતે નાચ-ગાન અને હળવી વાતો કરવી. બંને પરસ્પર વિરોધી છે.

ચાણક્ય આપણી પદ્ધતિનું સમર્થન કરતાં જણાવે છે કે જે વ્યક્તિ એક વર્ષ સુધી મૌન સેવીને ભોજન કરે છે, તે મૌન-ભોજનના પુણ્યથી કરોડ વર્ષ સુધી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવે છે, અર્થાત્ મૌનનું બહુ મોટું પુણ્ય છે.

કામં કોદં તથા લોભં સ્વાદં શૂઙ્ઘારકૌતુકે ।
અતિનિદ્રાઽતિસેવે ચ વિદ્યાર્થી હાષ વજ્યેત્ ॥ 10 ॥

વિદ્યાર્થીએ આઠ દોષોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ:

1. કામચાર, 2. કોધાચાર, 3. લોભવૃત્તિ, 4. સ્વાદ અર્થાત્ રોજ નવી-નવી વાનગીઓ ખાવાની વૃત્તિ, 5. શૃંગાર - પોતાને શાશ્વતવાની વૃત્તિ, અર્થાત્ જાત-જાતનાં કીમ-પાઉડર વગેરે લગાવવાં, નવીનવી વેશભૂષા ધારણ કરવી વગેરેનો ત્યાગ કરે. શૃંગાર પ્રદર્શન માટે જ હોય છે. સ્વપ્રદર્શનથી વિકારો પેદા થાય છે. 6. પ્રત્યેક બાબતમાં કુતૂહલવૃત્તિ - કોણે શું કર્યું, ક્યાં શું થયું, વગેરે જાણવાની વૃત્તિ. 7. અતિનિદ્રા. આખો દિવસ ઊંઘ-ઊંઘ કરવું. 8. વધુપડતી સેવા કરવી, જેથી ભાણવાનો સમય જ ન મળે.

આ આઠ દોષોનો ત્યાગ કરી દેવો, અર્થાત્ 1. બ્રહ્મચર્ય, 2. શાન્તિ, 3. સંતોષ, 4. યથાલભ્ય આહાર, 5. સાદું જીવન, 6. કોઈની માથાકૂટમાં ન પડવું, 7. ઓછી નિદ્રા અને 8. બહુ પ્રવૃત્તિ ન કરવી. આ આઠ તત્ત્વોનું સેવન કરવું.

અકૃષ્ણલમૂલેન વનવાસરતઃ સદા ।
કુરુતેઽહરહઃ શ્રાદ્ધમૃષિર્વિપ્રઃ સ ઉચ્યતે ॥ 11 ॥

જે બ્રાહ્મણ જેડ્યા વિનાની જમીનમાંથી ફળ મૂળ અને કંદ વગેરેનો આહાર કરે છે, અને પ્રતિદિન શ્રાદ્ધ કરે છે તેને ઋષિ કહેવાય.
એકાહારેણ સન્તુષ્ટઃ ષટ્કર્મનિરતઃ સદા ।
ऋતુકાળાભિગામી ચ સ વિપ્રો દ્વિજ ઉચ્યતે ॥ 12 ॥

જે બ્રાહ્મણ દિવસમાં માત્ર એક જ વાર ભોજન કરીને સંતુષ્ટ રહે છે તથા સંધ્યાવંદનાંદિ ષટ્કર્મ કરતો રહે છે, જે ઋતુકાળમાં જ પત્ની સાથે સમાગમ કરે છે, બાકીના સમયમાં સંયમ પાળે છે તેને દ્વિજ કહેવાય છે.

લૌકિકે કર્મણિ રતઃ પશૂનાં પરિપાલકઃ ।
વાણિજ્યકૃષિકર્તા યઃ સ વિપ્રો વૈશ્ય ઉચ્યતે ॥ 13 ॥

જે બ્રાહ્મણ લૌકિક કાર્યોમાં આસક્ત રહે છે અને પશુપાલન કરે છે, સાથે-સાથે વ્યાપાર અને જેતી પણ કરે છે – આવા બ્રાહ્મણને વૈશ્ય કહેવાય છે.

લાક્ષાદિતેલનીલાનાં કુસુમભમધુસર્પિષામ્ ।
વિકેતા મધમાંસાનાં સ વિપ્રઃ શૂદ્ર ઉચ્યતે ॥ 14 ॥

જે બ્રાહ્મણ લાખ, તેલ, ગળી, રંગ, મધુ, ઘી, દારૂ તથા માંસાદિનો વ્યાપાર કરે તેને શૂદ્ર કહેવાય.

પરકાર્યવિહન્તા ચ દામ્ભિકઃ સ્વાર્થસાધકઃ ।
છલી દ્વેષી મૃદુઃ કૂરો વિપ્રો માર્જર ઉચ્યતે ॥ 15 ॥

જે બ્રાહ્મણ બીજાનાં કાર્યો બગાડતો રહે છે, જે દંભી છે, સ્વાર્થી છે, છળકપટ કરનારો છે, ખુશામતખોર છે – આવા બ્રાહ્મણને માર્જર-બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

વાપી-કૂપ-તડાગાનામારામ-સુર-વૈશમનામ્ ।
ઉચ્છેદને નિરાકરણશઙ્કઃ સ વિપ્રો મ્લેચ્છ ઉચ્યતે ॥ 16 ॥

જે બ્રાહ્મણ વાવ, કૂવો, તળાવ, મંદિર વગેરે ધર્મસ્થાનોને નાશ કરે છે તે બ્રાહ્મણને મ્લેચ્છ કહેવાય.

દેવદ્રવ્યં ગુરુદ્રવ્યં પરદારાઽભિમર્શનમ્ ।
નિર્વાહઃ સર્વભૂતેષુ વિપ્રશાષ્ટાલ ઉચ્યતે ॥ 17 ॥

જે બ્રાહ્મણ દેવદ્રવ્ય તથા ગુરુદ્રવ્યની ચોરી કરે છે, જે પરસ્થીનું સેવન કરે છે, જે હલકા માણસો સાથે આસક્તિ રાખે છે તેવા બ્રાહ્મણને ચાંડાલ કહેવાય છે.

દેયં ભોજ્યધનં સદા સુકૃતિભિર્નો સંચિતવ્યં કદા
શ્રીકર્ણસ્ય બલેશ વિકમપતેરધાપિ કીર્તિઃ સ્થિતા ।
અરમાકં મધુ દાનભોગરહિતં નાશં ચિરાત્સંસ્ક્રિતં
નિર્વાણાદિતિ પાણિપાદયુગલે ધર્ષન્ત્યહો મક્ષિકાઃ ॥ 18 ॥

માખીઓને પોતાના આગળના બે પગ ઘસવાની આદત હોય છે. મોટા ભાગે તે પગ અને મુખની સફાઈ માટે તેવું કરતી હોય છે. આવી પગ ઘસતી માખીને જોઈને ચાંદુક્ય કહે છે કે સંસારના લોકો આ માખી પાસેથી બોધપાઠ ગ્રહણ કરે. તે કહે છે કે તમે જે કાંઈ

ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે યોગ્ય વ્યક્તિઓને દાનમાં આપો, નહીં તો પોતાને માટે વાપરો, પણ તે ભેગું ન કરો. ધનનું દાન કરવાથી કર્ષ અને બલિરાજ વગેરેની કીર્તિ હજી પણ પ્રસરેલી જોવાય છે. તે બધા ધન્ય-ધન્ય થઈ ગયા.

પણ અમે ખૂબ મધ ભેગું કર્યું પણ ન તો કોઈને દાનમાં આપ્યું કે ન અમે જાતે ખાંધું. પારધી આવ્યો અને નીચોવીને લઈ ગયો. અમારા હાથમાં કશું જ ન રહ્યું. તેથી મધમાખીઓ પગ ઘસતી રહે છે: હાય-હાય! બધું ખોઈ દીધું.

અદ્યાય અગિયારમો સમાપ્ત

અધ્યાય બારમો

સાનંદ સદનં સુતાશ સુધિય: કાન્તા પ્રિયાલાપિની
 ઈશ્વાપૂર્તિધનં સ્વયોષિતરતિ: સ્વાદ કશાપરા: સેવકા: /
 આતિથયં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્પાનં ગૃહે
 સાધો: સંગમુપાસતે ચ સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાદ કશ્રમ: // 1 //

આપણો ત્યાં ચાર આશ્રમો દ્વારા માનવજીવન બંધાયેલું છે:

1. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, 2. ગૃહસ્થાશ્રમ, 3. વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને 4. સંન્યાસાશ્રમ. આ ચાર આક્ષમોમાં સૌથી ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમ છે તેવું ચાણક્યનું કહેવું છે, પણ તે નીચેની શરતોએ છે.

1. સાનંદ સદનં -

અર્થાત્ જેના ઘરમાં આનંદ-મંગળનું વાતાવરણ હોય. ઘરમાં આનંદમંગળનું વાતાવરણ બે રીતે રહી શકે: એક તો બધાં સંપીને રહેતાં હોય અને બીજું પરસ્પરથી સંતોષ હોય. આ બેની જગ્યાએ જો કુસંપ હોય અને પરસ્પરનો અસંતોષ હોય તો ઘરમાં કદી આનંદ-મંગળ રહી શકે નહીં. હોળી જ પ્રગટતી હોય. તેથી સંપ અને પારસ્પરિક સંતોષ હોવો જરૂરી છે.

2. સુતાશ સુધિય: -

સંતાનો બુદ્ધિશાળી હોય, મૂર્ખ ન હોય. સંતાનો બુદ્ધિશાળી થવાં તે પોતાના હાથની વાત નથી હોતી. તે ભાગ્યની વાત હોય છે. સદ્ગુરૂ અને સંસ્કારવાળાં સંતાનો પ્રાપ્ત કરવાં એ ભાગ્યશાળી જીવન કહેવાય.

3. કાન્તા પ્રિયાલાપિની -

પત્ની મીઠી-મધુર ભાષા બોલનારી હોય, અર્થાત્ કર્કશા ન હોય. જે આજાંકિત હોય, સામું ન બોલતી હોય, તે જ પ્રિયાલાપિની પત્ની હોય. તે પણ ભાગ્ય જ કહેવાય.

3. ઈશ્વાપૂર્તિધનમ્ -

આવશ્યકતા પ્રમાણેની આવક હોય, અર્થાત્ ઉત્તમ રોજ હોય, જેથી દારિદ્ર્ય ન બોગવું પડે.

4. સ્વયોષિતરતિ -

જેને પોતાની પત્ની ઉપર ગાઢ પ્રેમ હોય, પત્નીથી અસંતુષ્ટ ન રહેતો હોય. પતિ પત્નીવિમુખ ન હોય અને પત્ની પતિવિમુખ ન હોય, પરસ્પરમાં શુદ્ધ પ્રેમી હોય.

5. સ્વાશાપરા: સેવકા -

જેના નોકર-ચાકરો આજાંકિત હોય, પડેલો બોલ ઉપાડનારા હોય, પૂરા વહિદાર હોય.

6. આતિથયમ્ -

ઘરની શોભા અતિથિસત્કાર છે. ઘરમાં આવનારાં અતિથિઓનો સારો આદર-સત્કાર થતો હોય.

7. શિવપૂજનમ્ -

જે ઘરમાં શિવભક્તિ અથવા વિશ્વાભક્તિ અથવા પોતાના કોઈ પણ ઈષ્ટદેવની ભક્તિ થતી હોય, ભજનકીર્તન-સત્કંગ થતાં હોય, ઘર નાસ્તિક ન હોય.

8. મિષ્ટાન્પાનં ગૃહે -

જે ઘરમાં રોજ મિષ્ટનોજન જમાતાં હોય, અર્થાત્ સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમાતા હોય.

9. સાધો: સંગમુપાસતે -

અને જે ઘરમાં રોજ સાધુ-સંતોનો સત્કંગ થયા કરતો હોય, જેથી બુદ્ધ અને ભાવ શુદ્ધ રહે.

આટલાં વાનાં જેના ઘરમાં હોય તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય-ધન્ય કહેવાય.

આર્ત્થ વિપ્રેષુ દ્યાન્વિતશ યત્ત શ્રદ્ધયા સ્વલ્યમુપૈતિ દાનમ્ /

અનન્તપારં સમુપૈતિ રાજન્ યદીયતે તન્ લભેદ દ્વિજેભ્ય: // 2 //

જે માણસ દ્વારા હોય અને દુભિયારાં માણસોને તથા બ્રાહ્મણોને દાન કરતો હોય છે. તેવા દ્વારા દાતાને ભગવાન અનેકગણું ધન પાછું આપે છે. અર્થાત્ ગરીબ બ્રાહ્મણોને તથા દીન-દુઃખી-લાચાર માણસોને વધુમાં વધુ દાન આપતા રહેવું જોઈએ.

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દ્વા પરજને શાઠં સદા દુજને
પ્રીતિ: સાધુજને સ્મયઃ ખલજને વિદ્જઞને ચાર્જવમ્ભ
શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૃષ્ટા
ઇતં યે પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તે ખેવલોકસ્થિતિ: || 3 ||

જુદા-જુદા લોકો પ્રત્યે જેને જુદો-જુદો વ્યવહાર રાખતાં આવડતો હોય તે જ સંસારમાં સારી રીતે જીવન જીવી શકે છે. આવો વ્યવહારભેદ ચાણક્ય બતાવે છે.

1. દાક્ષિણ્યે સ્વજને -

સ્વજન એટલે પોતાનાં સગાંસંબંધી, ભાઈ-બંધુઓ વગેરેની સાથે જે કુશળતાભર્યો વ્યવહાર રાખે છે તે સુખી થાય છે અને સુખી કરે છે.

સ્વજનો સાથે આત્મીયતાનો સંબંધ હોવો જોઈએ. આત્મીયતા માટે સાવધાનીપૂર્વકની કુશળતા જરૂરી છે. સ્વજનોને ખોટું બહુ લાગે, તેમની અપેક્ષાઓ વધારે હોય, તે પૂરી ન થાય તો નારાજ રહે અને પૂરી કરો તો અપેક્ષાઓ વધતી જાય. તેથી કઈ અપેક્ષા પૂરી કરવી અને કઈ ન કરવી તેની સાવધાનીપૂર્વકની કુશળતા હોવી જરૂરી છે.

2. દ્વા પરજને -

જે 'પરજન' એટલે દુઃખી માણસો હોય તેમની પ્રત્યે દ્વાભાવ રાખવો જોઈએ, જેથી તેમનાં દુઃખ હળવાં કરી શકાય. માણસ સમર્થ હોય કે અસમર્થ, પણ જો તે દ્વારા હોય તો સૌનાં નાનાં-મોટાં કાર્યો કરતો રહેશે. આ પરકાર્ય એ જ પરમાર્થ કહેવાય. તે કરતા રહેવું.

3. શાઠં સદા દુજને -

જીવનમાં ન ચાહતો પણ દુર્જનયોગ તો થતો જ રહેવાનો. દુર્જનો ઉપર દ્વા ન હોય. શક્તાનો જવાબ શક્તાથી આપવાનો હોય. ઈન્ટનો જવાબ પથરથી આપવાનો. તો જ દુર્જન સીધો રહેવાનો. તેથી જો દુર્જનકષાનો માણસ મળે તો તેની સામે શક્તાનો પ્રયોગ કરવો.

4. પ્રીતિ સાધુજને -

જીવનમાં જો સાધુ-સંત-સજ્જનોનો યોગ થાય તો તેમની સાથે પ્રેમભર્યો વ્યવહાર કરો. તેમને આદર-માન-સન્માન આપો અને પ્રસન્ન કરો.

5. સ્મય: ખલજને -

ખલ એટલે જે કદી સુધરે જ નહીં તે પ્રકૃતિખલ હોય છે. તેના પ્રત્યે કડક વ્યવહાર કરો. તેને બહુ માન ન આપો. તેને બાને ત્યાં સુધી દૂર રાખો અને દૂર રહો; પણ જો વ્યવહાર પડે તો કડક રીતે વ્યવહાર કરો.

6. વિદ્જઞને ચાર્જવમ્ભ -

જો વિદ્જાનોની સાથે યોગ થાય તો તેમની સાથે સરળતાથી વ્યવહાર કરો. ન કડક બનો, ન કુટિલ બનો, પણ નમ્ર અને સીધાસાદા બનો.

7. શૌર્ય શત્રુજને -

જો શત્રુ સાથે પનારો પડે તો તેની સાથે વીરતાથી વર્તો. ઢીલા-પોચા – દબાઈ ગયેલા ન બનો, પણ બહાદુરીથી પોતાનો ન્યાયયુક્ત પક્ષ હોય તેને વળગી રહો.

8. ક્ષમા ગુરુજને -

વિદ્યા ભજાવનાર આચાર્ય, શિક્ષક કે ગુરુજન હોય તેના પ્રત્યે ક્ષમાભાવ રાખો, અર્થાત્ તેમના ઉગ્ર વ્યવહારને પણ સહન કરી લો. સામો જવાબ ન આપો. ચૂપ રહો અને આજાનું પાલન કરો.

9. નારીજને ધૃષ્ટા

સ્ત્રીઓ સાથેના વ્યવહારમાં રુઅબ રાખો. જો રુઅબ વિનાનો માણસ હશે તો અમલદાર કોડીનો થઈ જશે, રાજા પ્રભાવહીન થઈ જશે, શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ આગળ વિકિતત્વ વિનાનો થઈ જશે અને પતિ પત્ની આગળ તુચ્છ થઈ જશે. રુઅબ એટલે છણકાંહાડોટ્ય કે આપમાન કરવું એમ નહીં, પણ ધીરગંભીરતાથી પોતાના સવાયાપણાને સાચવનું રહેશે. જેઓ આવું નથી કરી શકતા તેમના માથા ઉપર સ્ત્રીઓ ચઢી જતી હોય છે અને તેમને જોસુ કા ગુલામ બનાવી દેતી હોય છે. પણ આ બધું પ્રેમપૂર્વકનું અને હિતબુદ્ધપૂર્વકનું હોવું જોઈએ.

ચાણક્ય કહે છે કે આ પ્રમાણો જે પુરુષમાં આ નવ વ્યવહારલક્ષણો હોય છે તેઓ જ સંસારમાં સારી રીતે સંતુલિત જીવન જીવી શકતા હોય છે.

હસ્તો દાનવિવજિતો શુતિપુટૈ સારસ્વતદ્રોહણો
નતે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થ ગતૌ ।
અન્યાયાજિતવિતપૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુંગં શિરો
રે રે જંબુક મુખ્ય મુખ્ય સહસા નિન્દાં સુનિન્દાં વપુઃ ॥ 4 ॥

એવું કહેવાય છે કે એક વાર ચાણક્ય ક્યાંક જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં તેમણે એક મનુષ્યના મડદાને ખાતું શિયાળ જોયું. તેમણે ધ્યાનથી જોયું કે આ મડદું એવા માણસનું છે જે શિયાળ માટે પણ ખાવા યોગ્ય નથી. તેથી શિયાળને ઉદ્દેશીને આ શ્લોક રચાયો અને કહેવાયું છે કે આ મડદાનાં બધાં અંગો અત્યંત નિંદનીય છે માટે તેને છોડી દે, ખાઈશ નહીં.

1. હસ્તો દાનવિવજિતો – આના હથ દાન કર્યા વિનાના છે, અર્થાત્ આ હથેથી કદી પણ કોઈને કશું દાન આપ્યું નથી, તેથી તેને ખાઈશ નહીં.

2. શુતિપુરૈ –

આ મડદાના બંને કાન સારસ્વતદ્રોહી છે, અર્થાત્ કદી પણ આણે કોઈ કથાવાત્તો-સત્તસંગ વગેરે સાંભળ્યાં નથી, નિંદા જ સાંભળી છે.

3. નતે –

આ મડદાનાં નતે કદી પણ કોઈ સાધુ-સંતનાં દર્શન કર્યા નથી., હંમેશાં કામવિકારથી પરનારીને જ તાકતાં રહ્યાં છે.

4. પાદૈ –

આ મડદાના પગ કદી તીર્થયાત્રા કરવા ગયા નથી, કામ વિના જ દારુના પીકનાં ચક્કર મારતા રહ્યા છે.

5. અન્યાયાજિત –

આ મડદાએ હંમેશાં વગર હક્કનો – બીજાનો પડાવીને રોટલો ખાધો છે. તેણે હક્કનો પોતાનો રોટલો ખાધો નથી.

6. ગર્વેણ તુંગ શિરો –

આટલી બધી નીચતા કર્યા પણ તેનું માથું શરમથી જૂકી જવું જોઈએ તેની જગ્યાએ અભિમાનથી ઊંચું માથું રાખીને ફરતો રહ્યો છે.

આમ આ મડદાનાં બધાં અંગો પાપથી દૂષિત છે, માટે હે જંબુક! આ નીચ અને નિંદનીય મડદાને ખાવાનું છોડી દે. તારા જેવા નીચ પ્રાણી માટે પણ આ ખાવાને લાયક નથી.

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટ્પે દોષો વસન્તસ્ય કિં
નોલૂકોઽયવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ् ।
વર્ષાં નૈવ પતન્તિ ચાતકમુખે મેઘસ્ય કિં દૂષણં
યત્પૂર્વ વિધિના લવાટલિભિતં તન્માજિતું કઃ ક્ષમઃ ॥ 5 ॥

કેટલાંક પરિણામો સ્વયં પોતા દ્વારા જ આવતાં હોય છે. તેમાં બીજાનો દોષ કાઢી શક્યાં નહીં. ચાણક્ય ઉદાહરણો આપે છે.

1. કેરડાના વૃક્ષ ઉપર પાંડાં નથી આવતાં તેમાં વસન્તનો શો દોષ? વસન્તત્રણુમાં બધી વનરાજ લીલીએ થઈ જતી હોય છે, પણ કેરડાના જાડ ઉપર એક પણ પાંડડુ નવું આવતું નથી તેમાં વસન્તનો દોષ ન કહેવાય.

2. ઘુવડને દિવસમાં કશું દેખાતું નથી તેમાં સૂર્યનો શો દોષ? સૂર્ય તો બધાંને પ્રકાશ આપી જ રહ્યો છે, પણ ઘુવડને પ્રકાશની એલજી હોય તો તેમાં સૂર્યનો દોષ ન કહેવાય.

3. વર્ષાંત્રણુમાં ખૂબ વરસાદ પડી રહ્યો છે અને ચાતકપક્ષી તે વર્ષાધારાને પીવા માટે મોહું ખુલ્ખું કરીને બેહું છે, પણ તેના મોગામાં વરસાદની ધારા પડતી નથી તેમાં વરસાદનો શો દોષ?

અર્થાત્ પ્રત્યેક પ્રાણી માટે કુદરતે જે વ્યવસ્થા અને વિધાનો કર્યા છે તે પ્રમાણે સૌ ભોગવે છે, તેને કોણા દૂર કરી શકે?

સત્સઙ્કુદ્ભવતિ હિ સાધુતા ખલાનાં
સાધુનાં ન હિ ખલસ્કુમાત્યલત્વમ् ।
આમોદં કુસુમ-ભવં મૃદેવ ધતે
મૃદગન્યં ન હિ કુસુમાનિ ધારયન્તિ ॥ 6 ॥

બે વિરોધી ધર્મોવળાં દ્વયો ભેગાં થાય તો જે પ્રબળ હોય તે બીજાના ધર્મથી પ્રભાવિત ન થાય. જે દુર્બળ હોય તે જ પ્રભાવિત થાય. જેમ કે -

1. સત્તસંગ કરવાથી ખલ પુરુષોમાં પણ સાધુતા ઉત્પન્ન થતી હોય છે, પણ જો સાધુતા પ્રબળ હોય તો ખલ પુરુષોની ખલતાથી પ્રભાવિત થઈને ખલતામાં બદલાઈ જતી નથી.
2. પુષ્પોના સંગથી મારી સુગંધિત થઈ જાય છે, પણ પુષ્પોની અંદર મારીનો ગુણ આવતો નથી.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં બે પ્રકારના ગુણ-દોષો આવતા હોય છે: 1. પ્રકૃતિસિદ્ધ અને 2. સંપર્કસિદ્ધ.

પ્રકૃતિસિદ્ધ ગુણ-દોષો બદલતા નથી. જે પ્રકૃતિથી સર્જન હોય છે તે તે દુર્જનના સંગથી પણ બદલતા નથી. આમ કેટલાક પ્રકૃતિસંત, પ્રકૃતિભલા, પ્રકૃતિનીચ, પ્રકૃતિથી દુષ્ટ વગેરે હોય છે તેઓ બદલતા નથી.

સાધુનાં દર્શનાં પુષ્યાં તીર્થભૂતા હિ સાધવઃ ।
કાલેન ફલતે તીર્થ સધઃ સાધુસમાગમઃ ॥ 7 ॥

સાધુનાં દર્શનમાત્રથી પુષ્ય થાય છે, કારણ કે સાધુઓ સ્વયં તીર્થસ્વરૂપ હોય છે. આપણો ત્યાં સાધુઓને જંગમ તીર્થ માનવામાં આવે છે. તેઓ હરતાં-ફરતાં તીર્થ કહેવાય. તેથી કામ પડતાં મૂકીને પણ સાધુઓનાં દર્શન કરવા જવું જોઈએ.

પણ ચાણકયનું કથન છે કે તીર્થ તો સમય આવે ત્યારે ફળ આપે, જ્યારે સાધુ-સમાગમ તો તરત જ ફળ આપે છે. સાધુસમાગમથી મન નિર્મળ થાય. નિર્મળતાનું સુખ સર્વોચ્ચ સુખ કહેવાય. તેથી સાધુદર્શન કરવા જરૂર જરૂર.

વિપ્રાદર્શિનગરે મહાન્ન કથય કસ્તાવદુમાણાં ગણઃ:
કો દાતા રજકો દદાતિ વસનાં પ્રાતર્ગૃહીત્વા નિશિ ।
કો દક્ષઃ પરદારવિતહરણો સર્વેકષિ દક્ષો જનઃ:
કસ્માજળ્ઞવસિ હે સાધે વિષફુમિન્યાયેન જ્વામ્યહમ્ ॥ 8 ॥

એક વાર ચાણકય એક નગરમાં જઈ ચન્દ્રા. ત્યાં તેમને એક બ્રાહ્મણ મળ્યો. તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછિયા, જે આ પ્રમાણો હતાઃ

1. હે વિપ્ર, આ નગરમાં મહાન કોણ છે? અર્થાત્તૂ પ્રત્યેક નગરમાં કોઈ એકાદ તો મહાન હોય જ છે. તો આ નગરમાં કોણ મહાન છે?

જવાબ - તાડ વૃક્ષો જ અહીં મહાન છે. કોઈ માણસ મહાન નથી.

2. આ નગરમાં દાતા કોણ છે?

જવાબ - ધોબી.. તે સૌનાં કપડાં ધોઈને સવારે પાણ આપે છે. તે જ દાતા છે, બીજો કોઈ દાતા નથી.

3. આ નગરમાં બુદ્ધિમાન કોણ છે?

જવાબ - જે પરધનના હરણમાં અને પરસ્વીની સાથે વ્યભિચારમાં કુશળ છે. તેને જ અહીં બુદ્ધિમાન કહેવાય છે.

આવા જવાબ સાંભળીને ચાણકયે પૂછ્યું કે “અરેરે, તો આવા નરક જેવા નગરમાં તું કેવી રીતે રહી શકે છે?”

જવાબ મળ્યો: જેમ વિષનો કીડો વિષમાં રહે તેમ. હું આ લોકો અને પરિસ્થિતિથી ટેવાઈ ગયો છું, તેથી અહીં રહી શકું છું.

વિપ્રપાદોદકકર્માનિ ન વૈદશાસ્વધનિગર્જિતાનિ ।
સ્વાહા-સ્વધાકાર-વિવર્જિતાનિ શમશાનતુલ્યાનિ ગૃહાઙ્ગિ તાનિ ॥ 9 ॥

જે ઘરમાં પવિત્ર બ્રાહ્મણોના ચરણપ્રકાલનથી કાદવ થતો નથી,

જે ઘરમાં વૈદશાસ્વધાનો ધાનિ ગુંજાયમાન થતો નથી,

જે ઘરમાં સ્વાહા અને સ્વધા દ્વારા હોમહવન થતા નથી, તે ઘર સ્મશાન જેવાં જ સમજવાં.

સત્યં માતા પિતા શાનં ધર્મો ભાતા દયા સ્વસા ।
શાંતિ: પત્ની ક્ષમા પુત્ર: ઘડેતે મમ બાન્ધવાઃ ॥ 10 ॥

ચાણક્ય પોતાનાં જ ભાઈ-બહેનોને ગણાવે છે.

1. સત્ય એ જ માતા, 2. શાન એ જ પિતા. 3. ધર્મ એ જ ભાઈ. 4. દયા મારી બહેન છે. 5. શાંતિ મારી પત્ની છે. 6. ક્ષમા મારો પુત્ર છે.

આ રીતે આ છનો મારો પરિવાર છે. તેમની સાથે આનંદથી રહું છું.

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો નૈવ શાશ્વતઃ ।
નિત્યં સાનિહિતો મૃત્યુ: કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહ: ॥ 11 ॥

હે ભાઈઓ, આ શરીર અનિત્ય છે. કયારે મૃત્યુ આવી જાય તે કહેવાય નહીં. અને વૈભવ શાશ્વત નથી, ક્ષણભંગુર છે. તે કયારે નષ્ઠ થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. મૃત્યુ હંમેશાં પાસે જ ઊભું હોય છે. તે કયારે જપાટે લગાવે તે કહેવાય નહીં. માટે સર્વપ્રથમ બને તેટલો ધર્મનો સંગ્રહ કરી લો. ધર્મ જ કામની વસ્તુ છે.

આમન્ત્રણોત્સવા વિપ્રા ગાવો નવતૃણોત્સવાઃ ।
પત્યુત્સાહયુતા નાર્થ: અહું કૃષ્ણરણોત્સવ: ॥ 12 ॥

1. બ્રાહ્મણો ભોજનના આમંત્રણને ઉત્સવ સમજતા હોય છે.
2. ગાયોને કુમળું ધાસ મળી જાય તો ઉત્સવ માને છે.
3. પતિના આગમનને સ્વીઓ ઉત્સવ બરાબર માને છે.
4. પણ મારા માટે તો ભગવાન કૃષ્ણનાં ચરણમાં લાગી જવું એ જ ઉત્સવ છે.

માતૃવત્ત પરદારાંશ્ પરદ્રવ્યાણિ લોષ્ટવત્ત ।
આત્મવત્ત સર્વભૂતાનિ ય: પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ 13 ॥

સાચું દર્શન તો તેને કહેવાય જે પરસ્ક્રીમાં માતાનાં દર્શન કરે, પરદ્રવ્યમાં ધૂળનાં દર્શન કરે, બધાં પ્રાણીઓમાં પોતાનાં જ દર્શન કરે, અર્થાત્ત મને જેમ સુખ-દુઃખ થાય છે, તેમ પ્રાણીઓને પણ સુખ-દુઃખ થાય છે તેવું સમજીને સારો વ્યવહાર કરે, તે જ ખરું જુએ છે.

ધર્મો તત્પરતા મુખે મધુરતા દાને સમુત્સાહતા
મિત્રેવચ્ચકતા ગુરૌ વિનયતા ચિત્તેકતિ ગમ્ભીરતા ।
આચારે શુચિતા ગુણે રસિકતા શાસ્ત્રેષુ વિજ્ઞાનતા
રૂપે સુન્દરતા શિવે ભજનતા સત્ત્વેવ સંદ્શ્યતે ॥ 14 ॥

સર્જનોમાં જ આટલા ગુણો દેખાય છે:

1. ધર્મમાં તત્પરતા, અર્થાત્ત ધર્મકાર્યમાં હંમેશાં તૈયાર.
2. મુખમાં મધુર વાણી.
3. દાન દેવામાં હંમેશાં ઉત્સાહી.
4. મિત્રોની સાથે પૂરેપૂરી વજનાવના.
5. ગુરુની સાથે પૂરેપૂરી વિનયભાવના.
6. ચિત્તમાં હંમેશાં અતિ ગમ્ભીરતા, અર્થાત્ત ચંચળતાનો ત્યાગ.
7. આચાર-વ્યવહારમાં પવિત્રતા.

8. ગુણવાન લોકોમાં રસિકતા, અર્થાત્ ગુણાનુરાગી.

9. શાસ્ત્રોમાં પારંગતતા.

10. રૂપમાં સુંદરતા અર્થાત્ રૂપાળા હોવું.

11. શિવે ભજનતા, અર્થાત્ ઈશરમાં દઢ શ્રદ્ધા.

આ અગિયાર ગુણો માત્ર ને માત્ર કોઈ સજ્જનમાં જ દેખાતા હોય છે.

કાંઈ કલ્પતરુ: સુમેરુરચલાંશીનામણિઃ પ્રસ્તર:

સૂર્યસ્તીવ્રકર: શશી કષ્યકર: ક્ષારો છિ વારાંનિધિઃ ।

કામો નષ્ટતનુંબલિદિતસુતો નિત્યં પશુઃ કામગૌ-

નેતાંસ્તે તુલયામિ ભો રઘુપતે કસ્યોપમા દીયતે ॥ 15 ॥

ચાણક્ય શ્રીરામની ઉપમા આપવા મારો છે, પણ એકે જગ્યાએ મન ઠરતું નથી.

1. રામને કલ્પતરુ જેવા કહેવામાં આવે, તો કલ્પતરુ તો લાકડું કહેવાય. લાકડાની ઉપમા ન અપાય.

2. સુમેરુ પર્વતની ઉપમા આપાય, તો પર્વત તો પથ્થર – જડ છે. આવી ઉપમા ન અપાય.

3. ચિંતામણિની ઉપમા આપવામાં આવે, તો તે તો પથ્થર જ છે.

4. સૂર્ય જેવી ઉપમા આપવામાં આવે, તો તે તો તીવ્ર કિરણોવાળો દાહક છે.

5. ચંદ્રની ઉપમા આપાય, તો તેનો તો ક્ષય થાય છે.

6. સમુદ્રની ઉપમા આપવામાં આવે, તો તે તો ખારો-ધૂધ છે.

7. કામદેવની ઉપમા આપવામાં આવે, તો તે તો અનંગ છે અર્થાત્ દેહ વિનાનો છે.

8. દાનવીર બલિરાજાની ઉપમા આપવામાં આવે, તો તે દિંતિનો પુત્ર દૈત્ય છે.

9. કામધેનુની ઉપમા અપાય, તો તે તો પશુ કહેવાય.

આમ વિશ્વની બધી ઉત્તમ વસ્તુઓમાંથી એક પણ ઉપમા આપી શકતી નથી. ખરેખર તો, હે રામ! તમે તમે જ છો, અર્થાત્ તમારી બરાબર કોઈ નથી.

વિનયં રાજપુત્રેભ્ય: પણિડતેભ્ય: સુભાષિતમ્ ।

અનૃતં ધૂતકારેભ્ય: સ્વીભ્ય: શિક્ષેત્ર કૈતવમ્ ॥ 16 ॥

રાજપુત્રોની પાસેથી વિનય શીખવો જોઈએ.

પંડિતો પાસેથી સુભાષિત શ્લોકો શીખવા જોઈએ.

જુગારીઓ પાસેથી જુહું બોલતાં શીખવું જોઈએ.

સ્વીઓ પાસેથી છણ-કપટ-માયાવીપણું શીખવા જેવું કહેવાય.

અનાલોક્ય વ્યયં કર્ત્ત્વ વનાથ: કલહપ્રિય: ।

આતુર: સર્વક્ષેત્રેષુ નર: શીદાં વિનશ્યાતિ ॥ 17 ॥

જે માણસ કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના પોતાની શક્તિ કરતાં વધુ ખર્ચ કરે છે અને જેના પડખે કોઈ પીઠબળ નથી અર્થાત્ સશક્ત માણસોનો સાથ નથી, તેમ છતાં સૌની સાથે લડાઈ-ઝડા કર્યા જ કરે છે અને બધાં જ ક્ષેત્રોમાં માથું મારવા ઉતાવળો થાય છે એ માણસ જલદી નાશ પામે છે.

નાહારં ચિન્તયેતું પ્રાજ્ઞો ધર્મમેકં હિ ચિન્તયેતું ।
આહારો હિ મનુષ્યાણાં જન્મના સહ જાયતે ॥ 18 ॥

બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ આહારની ચિંતા કરવી જોઈએ નહિ, એકમાત્ર ધર્મની જ ચિંતા કરવી જોઈએ. આહાર તો જન્મની સાથે જ નક્કી થયેલો હોય છે, અર્થાત્ મળી જ રહે છે.

જલબિન્દુનિપાતેન કમશઃ પૂર્યતે ઘટઃ ।
સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ 19 ॥

જેમ ટીપે-ટીપે પાણીથી આખો ઘડો ભરાતો હોય છે, તેમ ધીરે-ધીરે બધી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. ધીરે-ધીરે ધર્મ તથા ધન પણ કમાવતાં હોય છે. માટે ધીરજ રાખીને ધીરે-ધીરે શાંતિથી વિદ્યા, ધર્મ અને ધનનો સંચય કરવો.

વયસઃ પરિણામેકપિ યઃ ખલઃ ખલ એવ સઃ ।
સુપક્વમપિ માધુર્ય નોપવાતીન્દ્રવારુણમ્ ॥ 20 ॥

જેમ કોણું પાકી જાય તોપણ તેમાં મીઠાશ આવતી નથી, તે ફિક્કું જ રહે છે, તેમ ખલ પુરુષ પણ વૃદ્ધ થઈ જાય તોપણ ખલ જ રહે છે. તે ખલતા છોડતો નથી અને તેનામાં સર્જનતા આવતી નથી. ખલ કદી સુધરતો નથી.

અધ્યાય બારમો સમાપ્ત

અધ્યાય તેરમો

મુહૂર્તમપિ જીવેચ્ય નરઃ શુકલેન કર્મણા ।
ન કલ્યમપિ કષ્ટેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥ 1 ॥

ભલે એક મુહૂર્ત જેટલું જ જીવન મળે, પણ તે ઉત્તમ રીતે જીવનું જોઈએ, અર્થાત્ લોકહિતવાળું, પરમેશ્વરને પ્રિય લાગે તેવું જીવન જીવનું જોઈએ.

પણ દુષ્ટ કાર્યોથી ભરપૂર હજારો વર્ષનું લાંબું જીવન જીવવાનો કશો અર્થ નહીં. લાંબું જીવન હોય, પણ તે આ લોક અને પરલોક બંનેને નષ્ટ કરનાંસું હોય તો તેથી શું? જે લોકો પરલોક માટે આ લોકને બગાડે છે અથવા આ લોક માટે પરલોકને બગાડે છે અથવા બંને લોકને બગાડે છે તે જીવનને બગાડે છે. માટે તેવું ન કરવું જોઈએ.

ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યં નૈવ ચિન્તયેત્ ।
વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તન્તે વિચક્ષણાઃ ॥ 2 ॥

બુદ્ધિમાન લોકોનાં ત્રણ લક્ષણો હોય છે:

1. જે થઈ ગયું તેનો શોક ન કરે.
2. જે થવાનું છે તેવા ભવિષ્યની પણ ચિંતા ન કરે.
3. માત્ર વર્તમાનની જ ચિંતા કરી વર્તમાનને પરેપૂરો ન્યાય આપે.

જેની ચિંતા કરવાથી ભૂતકાળનું કશું જીવિત થવાનું નથી તેની ચિંતાનો શો અર્થ?

ભવિષ્યમાં જે થવાનું છે તે થવાનું જ છે. તેમાં પણ કશો ફેરફાર કરી શકાય તેમ ન હોય તો તેવા ભવિષ્યની પણ ચિંતા કરવાથી શું?

એટલે માત્ર ને માત્ર વર્તમાનને જ પૂરેપૂરો ન્યાય આપવાનો.

સ્વભાવેન છિ તુષ્યન્તિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ।
શાત્રયઃ સ્નાનપાનાભ્યાં વાક્યદાનેન પણિતાઃ ॥ 3 ॥

ત્રણ પ્રકારના માણસો ત્રણ રીતે પ્રસન્ન થતા હોય છે:

1. દેવો, સત્પુરુષો અને પિતા – આ ત્રણ તો સ્વભાવથી જ સંતુષ્ટ રહેતા હોય છે, અર્થાત્ કશી અપેક્ષા વિના જ સંતુષ્ટ રહેતા હોય છે. જે લોકો અપેક્ષાતુષ્ટ હોય છે તેઓ અપેક્ષા પૂરી થાય તો જ સંતુષ્ટ થાય. જો અપેક્ષા પૂરી ન થાય તો નારાજ થાય.
2. શાત્રિજનો, પરિવારજનો, સગાં-સંબંધીઓ વગેરે અપેક્ષાતુષ્ટ હોય છે, અર્થાત્ તેમને ભોજનાંદ – જમણવાર વગેરે આપતા રહો તો જ સંતુષ્ટ રહે છે. જો આપવાનું બંધ કરો તો નારાજ થઈ જાય.
3. જ્યારે પંડિત એટલે કે વિદ્ઘન સંતો તો મધુર-વાણી-માત્રથી સંતુષ્ટ થતા હોય છે. પંડિતનો અર્થ એ છે કે જે અપેક્ષા ન રાખે તે પંડિત, તે સંત. તેને તો મધુર વાણીવ્યવહારથી જ સંતોષ થઈ જતો હોય છે.

અહો બત વિચિત્રાણિ ચરિતાનિ મહાકતમનામ્ ।
લક્ષ્મીં તૃણાય મન્યાતે તદ્ભરધારેણ નમન્તિ ચ ॥ 4 ॥

મહાપુરુષોનાં જીવનની વિચિત્રતા તો જુઓ! તેઓ લક્ષ્મીને તણખલા જેવી માને છે, અર્થાત્ તણખલાની માફક તેને ત્યાગી દે છે, જરાય આસક્તિ રાખતા નથી. પણ તે જ લક્ષ્મીનું સહજ આગમન થાય તો તેના ભારથી વધુ ને વધુ નમ્ર બનતા જાય છે, અર્થાત્ અભિમાની થતા નથી.

યસ્ય સ્નેહો ભયં તસ્ય સ્નેહો દુઃખસ્ય ભાજનમ્ ।
સ્નેહમૂલાનિ દુઃખાનિ તાનિ ત્વક્તવા વસેતુખમ્ ॥ 5 ॥

સંબંધોનું નામ જ જીવન છે. સંબંધો છ પ્રકારના હોય છે: 1. સ્વાર્થસંબંધ, 2. અર્થસંબંધ, 3. કામસંબંધ, 4. વૈરસંબંધ, 5. મિથ્યાસંબંધ, 6. સ્નેહસંબંધ.

1. આમ તો બધા સંબંધોનું મૂળ સ્વાર્થ જ હોય છે. બધા સંબંધો સ્વાર્થ માટે જ બંધાતા હોય છે. સ્વાર્થ પૂરો થાય કે થવાની શક્યતા હોય તો જ સંબંધ બંધાય. જો સ્વાર્થની શક્યતા જ ન હોય તો સંબંધ રહે નહીં.
2. આમ તો સ્વાર્થમાં બધું આવી જાય છે. તોપણ વિશેષ રૂપથી આર્થિક-વ્યાપારિક હેતુઓ માટે પણ સંબંધ હોય છે.
3. માણસ કામવાસના વિના રહી શકતો નથી, તેથી તેની પૂર્તિ માટે તે સંબંધ બાંધે છે. મોટા ભાગે આવા સંબંધો કામપૂર્તિ પૂરતા જ રહે છે. પશુ-પક્ષીઓની પણ આવી જ દરશા કરેવાય.
4. માણસ લડ્યા-જઘડ્યા વિના પણ રહી શકતો નથી.. તેમાંથી વેર-સંબંધ બંધાય છે.
5. કેટલીક વાર છણ-કપટ કરવા માટે દેખાવ-માત્રનો અથવા બનાવતી દેખાવ કરનારો મિથ્યા સંબંધ પણ હોય છે.
6. અને છેલ્લો અને પ્રબળ સંબંધ લાગણીનો છે, જેને સ્નેહસંબંધ કરેવાય છે.

ચાણક્યનું કહેવું છે કે સ્નેહસંબંધ ભય વિનાનો નથી હોતો. તે ક્યારે તૂટી જાય તે કહેવાય નહીં. કોઈની કામભંભેરણીથી, ગેરસમજીથી કે અન્ય કોઈ રીતે આવા સ્નેહસંબંધ બગડી જતા હોય છે. લાગણીના સંબંધો બગડે તે મહાદુઃખદાયી થઈ જતા હોય છે. તેથી આવા સંબંધોને દુઃખનું કારણ માનવામાં આવ્યા છે.

તેથી સ્નેહ રાખવો જ નહીં તેવું કેટલાક લોકો માને છે. પ્રેમ હોય તો પ્રેમભંગ થાય. પ્રેમ હોય જ નહીં તો પ્રેમભંગ ન થાય, તો મહાદુઃખથી બચી જવાય. પણ આ ઠીક નથી લાગતું. લાગણી જ જીવન છે. લાગણીની હત્યા જ કહેવાય. પણ લાગણીના સંબંધોમાં ત્રણ પ્રકારની સાવધાની રાખવી જોઈએ: 1. કાચા કાનના ન થવું. કદાચ કોઈ ચુગલી કરે તો સ્પષ્ટતા કરી લેવી, માની ન લેવું. 2. અપેક્ષાઓ ન રાખવી અને 3. મર્યાદામાં રહેવું. સામેની વ્યક્તિના આંતરિક જીવનમાં દખલગીરી ન કરવી, ન રસ લેવો.

જો આ ત્રણ સાવધાનીઓ રાખી હોય તો સ્નેહ અમૃત થઈ શકે છે.

અનાગતવિધાતા ચ પ્રત્યુત્પન્નમતિસ્તથા ।
દ્વાવેતૌ સુખમેધેતે યદ્ભવિષ્યો વિનશ્યતિ ॥ 6 ॥

ચાણક્ય પુરુષાર્થવાદી છે, પ્રારબ્ધવાદી નથી, તેથી કહે છે કે –

જે વ્યક્તિ અનાગત આપત્તિઓનાં એંધારા પારખી જઈને પ્રથમથી જ પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાનો પુરુષાર્થ કરે છે અને પ્રત્યુત્પન્નમતિ એટલી તત્કાળ સચોટ નિર્ણય કરીને આપત્તિ સામે ઝડૂમે છે તેવા લોકો જ આપત્તિની વૈતરણીને પાર ઉત્તરીને સુખપૂર્વક જીવન જીવે છે. પણ જે લોકો ‘ભાગ્યમાં હશે તેવું થશે’ તેવું વિચારીને નિર્ણિય બેસી રહે છે તેઓ વિનશ્ય થઈ જાય છે.

રાજી ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠા: પાપે પાપા: સમે સમા: ।
રાજાનમનુવર્તન્તે યથા રાજા તથા પ્રજા: ॥ 7 ॥

પ્રજા સંતાન જેવી હોય છે. સંતાનોનું ઘડતર માતા-પિતા વગેરે પોતાના આચારોથી તથા આજ્ઞાથી કરતાં હોય છે, તેમ જ રાજા પણ પોતાનાં આચરણો તથા આજ્ઞાથી (કાયદાથી) પ્રજાનું ઘડતર કરતો હોય છે. ચાણક્ય કહે છે કે –

1. જો રાજા ધર્મત્મા હોય તો પ્રજા પણ ધર્મત્મા બને છે.
2. જો રાજા પાપી હોય અને પાપાચાર કરતો હોય તો પ્રજા પણ પાપી બની જાય છે. પાપ અને પુણ્યમાં બંને સમાન કક્ષાનાં થઈ જતાં હોય છે, કારણ કે પ્રજા તો રાજાના પગલે-પગલે ચાલનારી હોય છે. જેવો રાજા હોય તેવી પ્રજા બને. અહીં ચાણક્ય એક સૂક્તિ પણ આપે છે:

“યथા રાજા તથા પ્રજા ।”

એટલે રાજા પ્રજા અને રાજુના ઘડતરમાં બહુ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવતો રહે છે.

જીવનાં મૃતવન્મન્યે દેહિનં ધર્મવર્જિતમ્ ।
મૃતો ધર્મેણ સંયુક્તો દીર્ઘજીવી ન સંશય: ॥ 8 ॥

જે ધર્મવિરોધી પાપી જીવન જીવનારો છે તે જીવતો હોય તોપણ મડદા બરાબર કહેવાય; પણ જે પુષ્યાત્મા ધર્મમય જીવન જીવે છે તે કદાચ ઢૂંકું જીવન જીવે તોપણ લાંબું જીવન જીવે છે અને ધન્ય થઈ જાય છે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્યૈકોડપિ ન વિદ્યતે ।
અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ 9 ॥

બકરાના ગળામાં લટકતા બે આંચળ જે દૂધ નથી આપતા, વર્થ જ હોય છે, તેમ જે લોકો ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થમાંથી એક પણ સિદ્ધ નથી કરતા તેમનું જીવન પણ વર્થ જ હોય છે.

હિન્દુ ધર્મ ચાર, પુરુષાર્થ-વાદી છે:

1. ધર્મ – જેનાથી પુષ્ય અને પરમાર્થ થાય અને કલ્યાણ થાય.
2. અર્થ – જેનાથી ધન કમાવાય, આર્થિક સ્થિતિ સારી થાય અને પ્રજા સુખી-સમૃદ્ધ થાય. ચાણકય સમૃદ્ધિમાર્ગી છે, ત્યાગમાર્ગી નથી. પ્રજા હંમેશાં સુખી-સમૃદ્ધ હોવી જોઈએ, દીન-હીન-કંગાળ નહીં.
3. કામ એટલે નર-નારીના પ્રજોત્પતિનિભિતક સંબંધો તે પણ સ્વીકાર્ય છે. પતિ-પત્નીના સંબંધો પવિત્ર છે. જો ધર્મ પ્રમાણે કામ હોય તો કામ પણ પવિત્ર કર્તવ્ય છે. જો તે ધર્મવિરોધી હોય તો જ પાપ કહેવાય, નહીં તો ધર્મ કહેવાય.
4. મોક્ષ એટલે બંધનથી મુક્ત થવું તે.

આ ચારેચાર પુરુષાર્થનું સંયુક્ત રૂપ એ જ હિન્દુ ધર્મનું જીવનલક્ષ્ય છે, અર્થ અને કામ વિનાનો માત્ર મોક્ષ નહીં.

દદ્યમાનાઃ સુતીક્રોણ નીચાઃ પર-યશોડળિનના ।
અશક્તાસ્તાત્પદં ગન્તું તતો નિનંદાં પ્રકુર્વતે ॥ 10 ॥

યશસ્વી જીવન સાથે કેટલાંક અનિષ્ટ તત્ત્વો પણ જોડાયેલાં રહે છે. તેમાંનું એક તત્ત્વ છે ‘નિંદા’. યશસ્વી પુરુષની કેટલાક લોકો ભરપેટ નિંદા કરતા રહે છે. આવા નિંદકો આવું કેમ કરતા હશે? ચાણકય જવાબ આપે છે: યશસ્વી અસહનતાથી ઈર્ષારૂપી અહિન પેદા થાય છે અને આવો અહિન નિંદકને બાળે છે, તેથી દાહને ઠંડો કરવા માટે નિંદકો નિંદા કર્યા કરતા હોય છે.

બન્ધાય વિષયાઽકસ્કતં મુક્તયૈ નિર્વિયં મન: ।
મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયો: ॥ 11 ॥

ઉપરના ચાર પુરુષાર્થમાં છેલ્લો પુરુષાર્થ મોક્ષ કહ્યો છે. મોક્ષ એટલે બંધનોથી મુક્તિ. તેમાં બંધનનું મૂળ કારણ વિષયાસકત મન જ છે અને મુક્તિમાં વિષયોથી અનાસકત મન જ કારણ છે. મન જ્યારે વિષયોમાં તીવ્ર આસકત થઈને વિકારી થઈ જાય ત્યારે બંધન પેદા થાય છે, પણ એ જ મન વિષયોથી ઉપરામ પામીને અનાસકત થાય છે ત્યારે મુક્ત બને છે.

દેહાભિમાને ગવિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધય: // 12 //

જ્યારે ભક્તિભાવથી દેહાભિમાન ઉત્તરી જાય. અર્થાત્ ભક્ત અહંકાર વિનાનો થઈ જાય. ત્યારે તેને પરમેશ્વરની અનુભૂતિ થાય. પરમેશ્વરની દઢ અનુભૂતિ થવાથી. પણ જ્યાં-જ્યાં તેનું મન જાય ત્યાં-ત્યાં તેને પરમેશ્વર જ દેખાવા લાગે અને ત્યાં જ તેનું સમાધાન થાય. તે સ્થિતપ્રશ્ન થઈ જાય.

ઇલ્લિસ્તાં મનસઃ સર્વ કસ્ય સમ્પદાતે સુખમ્ /
દૈવાદયતાં યતઃ સર્વ તસ્માત્સાનોષમાશ્રયેત્ // 13 //

મનની ધારેલી બધી વસ્તુઓ કોને પ્રાપ્ત થાય છે? કોઈને નહીં. એટલે સહજ રીતે જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તેમાં સંતોષ કરવો હિતાવહ છે.

માણસની ઈચ્છાઓનો પાર નથી. તે બધી તો પૂરી થઈ શકતી નથી. ઈચ્છાઓ પૂરી ન થવામાં મુખ્યતઃ ત્રણ કારણો છે: 1. અસંભવિત ઈચ્છા, 2. ક્ષમતા બહારની ઈચ્છા, 3. આયોજન અને ભગીરથ પુરુષાર્થનો અભાવ.

1. કેટલાક લોકો શેખચલ્લી જેવા તરંગી હોય છે. તેઓ અશક્ય-અસંભવિત ઈચ્છાઓ કરતા રહે છે, જે કદ્દી પૂરી ન થાય.
2. કેટલાક લોકો પોતાની ક્ષમતા-ઓકાતને સમજતા નથી હોતા. તેથી ઓકાત બહારની ઈચ્છાઓ કરતા રહે છે. જે પૂરી ન થાય.
3. કેટલાક લોકો શક્ય અને સંભવિત ઈચ્છાઓ કરે છે, પણ તે માટેનું આયોજન અને ભગીરથ પુરુષાર્થ નથી કરતા, તેથી ઈચ્છાઓ પૂરી નથી થતી.

જે હોય તે, પણ બધાની બધી ઈચ્છાઓ પૂરી થતી નથી. તેથી ચાણક્ય કહે છે કે યથાસંભવ પુરુષાર્થ કર્યા પછી જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં જ સંતોષ કરી લેવો હિતાવહ છે – ખાસ કરીને સાધુ-સંતો માટે.

યથા ધીનુસહસ્રેષ્ઠ વત્સો ગચ્છતિ માતરમ્ /
તથા યચ્ય કૃતં કર્મ કર્તારમનુગચ્છતિ // 14 //

હિન્દુ ધર્મ કર્મને અવશ્ય ભોક્તવ્ય માને છે, અર્થાત્ કરેલાં કર્મો ભોગવવાં જ પડે છે. પણ અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય છે કે કર્મ પોતાનાં ફળોને જાતે ભોગવાવે છે કે કોઈ અન્ય તત્ત્વ ભોગવાવે છે?

ચાણક્ય જવાબ આપે છે કે જેમ હજારો ગાયોનું ધણ હોય તેમાં જે ગાયનું જે વાછરડું હોય તે જ પોતાની પાસે આપોઆપ સ્તનપાન માટે પહોંચી જાય છે, તેમ કર્મ પણ આપોઆપ પોતાના કર્તા જ શોધી કાઢી, તે જ કર્મ ભોગ ભોગવાવે છે.

અનવર્સિથકાર્યસ્ય ન જને ન વને સુખમ્ /
જને દહ્લિ સંસર્ગો વને સર્જુવિવર્જનમ્ // 15 //

જે માણસ ધીર-ગંભીર નથી હોતો, ચંચળ હોય છે, તે કયાંય કોઈની સાથે ટકીને સુખથી રહી શકતો નથી. ન તો તેને ઘરમાં સુખ મળે છે, ન વનમાં સુખ મળે છે. જો તે ઘરમાં બધાની સાથે રહે છે તો સાથેના માણસો સાથે તેનો મેળ જાતો નથી, તેથી કલહ કરીને દુઃખી થાય છે. પણ જો તે વનમાં એકાકી રહેવા જાય છે તો ત્યાં તેને એકાકીપણું કોતરી ખાય છે, અર્થાત્ તે કયાંય ગોઠવાઈ શકતો નથી, બધે દુઃખી થાય છે અને દુઃખી કરે છે.

યથા ખાત્વા ખનિત્રેણ ભૂતલે વારિ વિનદતિ /
તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂષુરધિગચ્છતિ // 16 //

જેમ કોદાળીથી જમીન ખોદી-ખોદીને પાણી મેળવી શકાય છે, તેમ શિષ્ય પણ ગુરુની સેવા-શુશ્રૂષા કરી-કરીને ગુરુ પાસે રહેલી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અર્થાત્ શિષ્યમાં સેવા-શુશ્રૂષાનો ગુણ વિશેષ હોવો જોઈએ.

કર્મયતં ફળ પુંસાં બુદ્ધિ: કર્મનુસારિણી ।

તથાપિ સુધિયશ્વાઽર્વાઃ સુવિચાર્યેવ કુર્વતે ॥ 17 ॥

વ્યક્તિ જે કર્મો કરે છે તેનાં બે ફળો મળતાં હોય છે. એક તો પ્રત્યેક કર્મનું સુખદુઃખાત્મક ફળ મળે છે. અને બીજું ફળ જે કાળે જેવાં કર્મનો ઉદ્દ્ય થાય તે કાળે તેવી બુદ્ધિનો પણ ઉદ્દ્ય થાય. એટલે ચાણકય કહે છે કે ફળ કર્મને આધીન છે અને બુદ્ધિ કર્મ પ્રમાણો ઉદ્દીપન થાય છે, કારણ કે કહ્યું છે કે “કર્મજ બુદ્ધિઃ” જા અર્થાત્ કર્મ પ્રમાણો બુદ્ધિ પેદા થાય છે.

તોપણ ડાખા માણસોએ સમજી-વિચારીને જ કાર્ય કરવું જોઈએ, વગર વિચારે કદી ન કરવું જોઈએ.

એકાલ્ખરપ્રદાતારં યો ગુરું નાભિવનંદતિ ।

શાનયોનિશતં ભુક્તવા ચાણડાલેખભિજાયતે ॥ 18 ॥

જેની પાસેથી વિદ્યાનો એક અક્ષર પણ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેવા ગુરુને જે વંદન નથી કરતો, અપમાન કે ઉપેક્ષા કરે છે, તે સો વાર કૂતરાનો જન્મ ધારણ કરીને પછી ચાંડાલયોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે, અર્થાત્ તે કૃતદન કહેવાય.

યુગાન્તે પ્રચલતે મેરુઃ કલ્પાન્તે સપ્ત સાગરાઃ ।

સાધવઃ પ્રતિપન્નાર્થાન્ત્ર ન ચલન્તિ કદાચન ॥ 19 ॥

સાધુનું લક્ષણ બતાવે છે –

જ્યારે યુગ પૂરો થાય ત્યારે મેરુ પર્વત ડગમગવા લાગે છે, અર્થાત્ ત્યારે ખંડપ્રલય થતો હોવાથી મહાન મેરુ પર્વત પણ ચલિત થવા લાગે છે.

જ્યારે અનેક યુગોના સંયોજન પછી કલ્પની સમાપ્તિ થાય છે ત્યારે સાગરો પણ પોતાની મર્યાદા છોડીને વિનાશ કરવા માટે દૂર-દૂર સુધી દોડી જતા હોય છે. પણ સંત-સજ્જન-સાધુપુરુષો તેવા સમયમાં પણ કરેલી પ્રતિજ્ઞાથી કદી વિચલિત થતા નથી, મક્કમ રહે છે. તેમને સાધુ કહેવાય છે.

વાણીના અનેક પ્રકાર હોય છે તેમાં વચનવાણી અને પ્રતિજ્ઞાવાણીનું સર્વાધિક મહત્વ હોય છે. જે લોકો સમજી-વિચારીને વચન આપે છે તેઓ વચનવાણી કહેવાય અને જે લોકો પ્રતિજ્ઞા કરે તેમને પ્રતિજ્ઞાવાણી કહેવાય.

રાજા દશરથે તૈકેયીને વચન આપ્યું હતું, જે પૂરું કરી બતાવ્યું.

ભીષે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, જે પૂરી કરી બતાવી.

આમ વચન અને પ્રતિજ્ઞારૂપી વાણીને પૂરી કરે, વિચલિત ન થાય તેને સાધુ-સંત કહેવાય.

અધ્યાય તેરમો સમાપ્ત

અધ્યાય ચૌદમો

પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ જલમન્ન સુભાષિતમ્ /
મૂઢે: પાણાણખણે રતસંશા વિધીયતે ॥ 1 ॥

ચાણક્ય કહે છે કે આ પૃથ્વીમાં મારી દસ્તિએ ત્રણ જ રત્નો છે: 1. જળ 2. અન્ન અને 3. સુભાષિત. પણ મૂઢ લોકોએ પથ્થરના ટુકડાને રતન નામ આપી મહત્વ આપ્યું છે, જે યોગ્ય નથી. બરેખર તો અન્ન-જળ કરતાં પણ જે સુભાષિતવાક્યો છે તેમને જ સાચાં રતન માનવાં જોઈએ.

આત્માદપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ /
દારિદ્રૂયરોગદુઃખાનિ બન્ધનવ્યસનાનિ ચ ॥ 2 ॥

જીવાત્મા જે પાપ કરે છે તેનું વૃક્ષ બને છે. આ પાપવૃક્ષ ઉપર જે ફળો લાગે છે તે આટલાં અને આવાં છે:

1. દરિદ્રૂય - પાપી વ્યક્તિ દરિદ્રતા ભોગવતી હોય છે.
2. રોગ - પાપી વ્યક્તિનું આરોગ્ય સારું નથી રહેતું.
3. દુઃખ - પાપી વ્યક્તિ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવતી રહે છે.
4. બંધન - પાપી વ્યક્તિ બંધનમાં પડે છે.
5. વ્યસનાનિ - પાપી વ્યક્તિ અનેક પ્રકારનાં વ્યસનોના સર્કાર્યામાં આવી જાય છે અને દુઃખી થાય છે.

એટલે જો વ્યક્તિએ સુખી થવું હોય તો પાપમાર્ગ છોડીને પુણ્યમાર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

પુનર્વિતં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા પુનર્મહી ।
એતત્સર્વ પુનર્લભ્યં ન શરીરં પુનઃ પુનઃ ॥ 3 ॥

કેટલીક વસ્તુઓ નષ્ટ થઈ જાય છે - ફરી-ફરીને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જેમ કે ધનનો નાશ થયો હોય તો ફરીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય. મિત્ર રિસાઈ ગયો હોય તો ફરીથી નવો મિત્ર કરી શકાય છે. કદાચ પત્ની મરી જાય કે ચાલી જાય તો ફરીથી નવી પત્ની કરી શકાય. કદાચ ભૂમિ - ઘર-સંપત્તિ વગેરે વેચાઈ ગયાં હોય તો ફરીથી જમીન વગેરે મેળવી શકાય છે.

આ બધું ફરી-ફરીને મેળવી શકાય છે, પણ જો એક વાર શરીર નષ્ટ થઈ જાય, અર્થાત્તુ મૃત્યુ આવી જાય તો નવું શરીર વારંવાર મેળવી શકતું નથી. માટે શરીરનું સર્વાધિક મહત્વ છે.

બહૂનાં ચૈવ સત્ત્વાનાં સમવાયો રિપુંજય: ।
વર્જધારાધરો મેઘસ્તુણૈરપિ નિવાર્યતે ॥ 4 ॥

જો સામાન્ય વ્યક્તિઓ પણ સંગાઈ થઈને સામૂહિક બળ ઉત્પન્ન કરે તો મોટા શત્રુને પણ જીતી શકે છે.

ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે: વનમાં ઊગેલું ઘાસ તણખલાના રૂપમાં સાથો-સાથ અડીખમ ઊભું હોય તો મોટે મેઘ પણ તેને નષ્ટ કરી શકતો નથી. અર્થાત્તુ સૌએ સંગાઈ રહેવું જોઈએ.

જલે તૈલં ખલે ગુણ્યં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।
પ્રાણે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ 5 ॥

1. જળમાં તૈલનું રીપું નાખો તો તે તરત જ ફેલાઈ જાય છે.
2. ખલ પુરુષને ગુપ્ત વાત કહો તો તે વાત તરત જ આખા ગામમાં ફેલાઈ જાય છે, અર્થાત્તુ ખલ પુરુષ ઘરે-ઘરે ફરી-ફરીને ધૂળની ઉમરીની માઝક વાતને ફેલાવતો રહે છે.

3. સુપાત્રને થોડુંક દાન પણ આપવામાં આવે તો તેનો તરત જ સદ્ગ્યોગમાં વિસ્તાર થઈ જાય છે.

4. પ્રાક્તન પુરુષને થોડુંક પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન આપવામાં આવે તો તે પોતાની મેળે તેનો વિસ્તાર કરી લેતો હોય છે.

આ બધું સ્વયં પોતાની શક્તિથી વિસ્તાર પામતું હોય છે.

ધર્માદિકખ્યાને સ્મરણાને ચ રોગિણાં યા મર્તિભવેત્ત /
સા સર્વદૈવ તિષ્ઠેયેત્ત કો ન મુચ્યેત બન્ધનાત્ત // 6 //

માણસની ચિત્તની વૃત્તિઓ સદાય એકસરાખી રહેતી નથી. તે પ્રભાવિત થઈને બદલતી રહે છે - કોઈ વાર અત્યંત ઊંચી તો કોઈ વાર અત્યંત નીચી પણ થઈ જાય છે.

ચાણક્ય કહે છે કે જ્યારે કોઈ જગ્યાએ ધર્મની વૈરાગ્યકથા સાંભળતા હોઈએ ત્યારે, જ્યારે સ્મરણનમાં બળતું મફંગ જોઈએ ત્યારે, જ્યારે કોઈ અસાધ્ય રોગીને જોઈએ ત્યારે આપણી જેવી વૃત્તિ થાય છે તેવી જો કાયમ રહેતી હોય તો આ સંસારના મોહબંધનથી કોણ મુક્ત ન થઈ જાય?

ઉત્પન્નપશ્વાત્પસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ યાદશી /
તાદશી યંદિ પૂર્વ સ્યાતુ કસ્ય ન સ્યાન્મહોદ્ય: // 7 //

જે વ્યક્તિ પ્રકૃતિથી સર્જન હોય પણ કુસંગપ્રભાવથી કુકર્મ કરી બેસે તો કુસંગપ્રભાવ હઠી જતાં તેને પશ્વાત્પ થાય. પશ્વાત્પ બધાને થતો નથી - ખાસ કરીને ખલ કે શઠને થતો નથી, પણ સર્જનને જ થાય છે.

ચાણક્ય કહે છે કે પશ્વાત્પ પછી જેવી બુદ્ધિ થાય છે તેવી જો કુકર્મ કર્યા પહેલાં થઈ જાય તો માણસનું કલ્યાણ જ થઈ જાય, અર્થાત્ સદાય સદ્ગુદ્ધ રહેવી જોઈએ.

દાને તપસિ શૌર્યે વા વિજ્ઞાને વિનયે નયે /
વિસ્મયો ન હિ કર્તવ્યો બહુરત્ના વસુન્ધરા // 8 //

આ પૃથ્વીને વસુંધરા કહેવાય છે, જેમાં અસંખ્ય રત્નો પડેલાં છે. રત્નો જોવાનાં છ ક્ષેત્રો છે. આ ક્ષેત્રોમાં અનેક રત્નો મળશે.

1. દાને - દાન દેનારા કર્ણ જેવા અનેક દાનેશરી મળશે.

2. તપસિ - તપસ્યા કરનારાં અનેક રત્નો મળશે.

3. શૌર્યે - વીરતા બતાવનારાં અનેક વીરરત્નો મળશે.

4. વિજ્ઞાને - વૈજ્ઞાનિક શોધો કરનારા અનેક વૈજ્ઞાનિક રત્નો મળશે.

5. વિનયે - નભ્રતા - આધીનતા બતાવનારાં પણ અનેક રત્નો મળશે.

6. નયે - નૈતિક જીવનની ઉચ્ચતા બતાવનારાં પણ અનેક રત્નો મળશે.

કારણ કે આ વસુંધરા બહુરત્ના છે. તે પથ્થરોથી ભરેલી છે, તો રત્નોથી પણ ભરેલી છે. રત્નો શોધનારને રત્નો મળી રહે છે.

દૂરસ્થોડપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય મનસિ સ્થિતઃ /
યો યસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્થોડપિ દૂરતઃ // 9 //

સામીપ્ય બે પ્રકારનું હોય છે - એક સ્થ્યૂલ અને બીજું સૂક્ષ્મ. જે વ્યક્તિ કલેવરથી દૂર હોય પણ મનથી સમીપ હોય અર્થાત્ મનથી તેનું જ ચિંતન કરતી હોય તો તે દૂર હોવા છતાં પણ સમીપ જ છે.

પણ જે વ્યક્તિ અત્યંત સમીપમાં રહેતી હોય પણ હૃદયમાં તેનું સ્થાન જ ન હોય તો તે નજીક હોવા છતાં પણ દૂર જ કહેવાય. તેમાં પણ નજીકના માણસ સાથે જો એલજી થઈ ગઈ હોય તો-તો હજારો માઈલ દૂર જ રહેતો સમજવો.

યસ્ય ચાપિયમિચ્છેત તસ્ય ખૂયાતું સદા પ્રિયમ્ ।
વ્યાધો મૃગવધં કર્તું ગીતં ગાયતિ સુસ્વરમ્ ॥ 10 ॥

જે મિત્રનું ભૂંડું કરવું હોય તેની આગળ હંમેશાં ખુશામત કરતા રહો. ખુશામત-રાગી થઈ જવાથી તે પોતે જ પોતાનું અહિત કરી બેસરો.

જુઓ, મૃગનો શિકાર કરનારા પહેલાં મૃગને મધુર-મધુર વીજાનું સંગીત સંભળાવે છે. આવું મધુર સંગીત સાંભળીને મૃગ વધુ ને વધુ નજીક આવે છે અને પોતાનો વિનાશ નોતરી બેસે છે.

આવી રીતે ખુશામતખોરો પણ ખુશામત દ્વારા અનિષ્ટ કરી બેસતા હોય છે. તેમનાથી સાવધાન રહેવું.

**અત્યાસના વિનાશાય દૂરસ્થા ન ફ્લપ્રદા: ।
સેવિતવ્યં મધ્યભાગેન રાજા વલ્લિર્ગુરુઃ સ્ત્રીય: ॥ 11 ॥**

ચાર તત્ત્વોની સાથે બહુ સમીપતા રાખો તો વિનાશ થાય, બહુ દૂરી રાખો વર્થતા થાય. માટે મધ્યમ વ્યવહાર સારો. આ ચાર તત્ત્વો આવાં છે:

1. રાજા - રાજા એટલે સત્તાધીશ નેતા વગેરે. તેમની સાથે ગાઢ સંબંધ હાનિકારક થઈ શકે છે, કારણ કે રાજસંબંધ અપેક્ષા પૂરી થયા પછી અને ફરી અપેક્ષા ન રહેવાથી અથવા વજાદારીમાં વહેમ પડવાથી ક્યારે ઊંધું પરિણામ આવે તે કહેવાય નહીં. તેમ જ એકદમ સંબંધ ન રાખો તો તે પણ યોગ્ય નહીં, કારણ કે બધાં કામો તો રાજસત્તાથી જ થતાં હોય છે. તમે કશું કામ કરાવી ન શકો તેથી માપસર મધ્યમ સંબંધ રાખવો સલામત કહેવાય.
2. વલ્લિ: - અનિની અતિ સમીપમાં જવાથી તે બાળી મૂકતો હોય છે અને અત્યંત દૂર રહેવાથી અર્થાત્ ત્યાગી દેવાથી રસોઈ વગેરેનું કામ થતું નથી. તેથી મધ્યમ સંબંધ રાખવો હિતાવહ કહેવાય, અર્થાત્ સલામત સંબંધ જ હિતકારી કહેવાય.
3. ગુરુ: - સાધુ-સંત-યોગી વગેરેની વધુપડતા નજીક જવાથી અશ્રદ્ધા થાય, આકોશ થાય, કામ બગાડવાથી અનર્થ થાય અને બહુ દૂર રહેવાથી કશો લાભ ન લઈ શકાય. તેથી મધ્યમ અને સલામત સંબંધ જ હિતકારી કહેવાય.
4. સ્ત્રીઃ - સ્ત્રીઓ એટલે પત્ની વગેરે. જે પતિઓ બહુ નજીકમાં જ ઉપર પડતા રહે છે તેઓ પ્રભાવહીન થઈ જાય છે. ઉપર પડતા રહેનારાનાં માણાં ઉપર પત્નીઓ ચઢી જતી હોય છે અને તેમને ગુલામ બનાવી દેતી હોય છે. પણ જે લોકો બિલકુલ નજીક જ નથી જતા, બહુ દૂર રહે છે, તેઓ પત્નીને ખોઈ બેસે છે, કારણ કે પત્નીની અપેક્ષા પૂરી ન થવાથી તે બીજા માર્ગ ફૂટાઈ જઈ શકે છે. આમ બંને રીતે હાનિ થઈ શકે છે. તેથી મધ્યમમાર્ગનો સંબંધ ઉચિત કહેવાય. અર્થાત્ માપસર સાથે રહેવું અને માપસર દૂર રહેવું. આમ આ ચાર તત્ત્વોની સાથે મધ્યમસર સંબંધ રાખવો જોઈએ, અતિરેકભર્યો નહીં.

**અનિનરાપ: સ્ત્રીયો મૂર્ખાઃ સર્પો રાજકુલાનિ ચ ।
નિત્યં યત્નેન સેવ્યાનિ સદ્યઃ પ્રાણહરણિ ષટ् ॥ 12 ॥**

ઉપર કહેલી વતનો વિસ્તાર અને દઢતા કરે છે. અનિન, જળ, સ્ત્રીઓ, મૂર્ખાઓ, સર્પો અને રાજકુલો - આ છ તત્ત્વોને સાવધાનીથી સેવવાં જોઈએ. આ છ તત્ત્વો ક્યારે પ્રાણ હરી લે તે કહેવાય નહીં. તેથી સાવધાનીપૂર્વક જ વ્યવહાર રાખવો જોઈએ.

**સ જીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ સ જીવતિ ।
ગુણધર્મવિહીનસ્ય જીવિતં નિષ્પ્યોજનમ્ ॥ 13 ॥**

જે સદ્ગુણો અને ધર્માચારણથી ભરપૂર જીવન જીવે છે તે જ ખરું જીવન જીવે છે.

જે દુર્ગુણી અને અધર્મભર્યું જીવન જીવે છે તેનું જીવન વર્થ છે, ધિક્કારને પાત્ર છે.

**યદીસ્યસિ વશીકર્તું જગદેકેન કર્મણા ।
પરાપવાદસસ્યેત્યો ગાં ચરનીં નિવારય ॥ 14 ॥**

હે ભાઈ, જો એક જ તત્ત્વથી જગતને વશ કરવા માગતો હો અર્થાત્ લોકચાહના પ્રાપ્ત કરવા માગતો હો તો પરનિંદારૂપી ઘાસથી

પોતાની વાણીઝી ગાયને દૂર રાખ, અર્થાત્ પરનિંદા કરવી બંધ કરી દે, એટલું જ નહીં, ગુણપ્રસંશા કરવી શરૂ કરી દે. તો તારું સંબંધિત જગત તને અનુકૂળ થઈ જશે. આ જ ખરો વશીકરણમંત્ર છે. પરનિંદાનો ત્યાગ અને પરગુણની પ્રશંસા શરૂ.

પ્રસ્તાવસદ્દશાં વાક્યં પ્રભાવસદ્દશાં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં કોપં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥ 15 ॥

1. પ્રાંગિક પ્રસ્તાવ પ્રમાણે જેને બોલતાં આવડે છે તેને પંડિત કહેવાય. પ્રસંગ જુદ્દો હોય અને બોલે જુદું, જેને પ્રસ્તાવના ન આવડે અને ગમે તેમ બોલ-બોલ કરે તેને મૂર્જ કહેવાય, પંડિત ન કહેવાય.

2. વાક્ય પોતાના પ્રભાવની સીમા જાણે અને તેટલી જ સીમામાં મર્યાદાપૂર્વક વ્યવહાર કરે તે પંડિત કહેવાય. જે મર્યાદા બહાર વ્યવહાર કરે તેનું માન ન રહે. તે મૂર્જ કહેવાય.

3. જે પોતાની ઓકાત પ્રમાણોનો જ કોધ કરી જાણે તેને પંડિત કહેવાય. કોધ કરવો જ નહીં એવો ઉપદેશ ચાણક્ય નથી આપતા, કારણ કે એ શક્ય નથી. પણ પોતાના સામર્થ્યનો વિચાર કરીને જ કોધ કરવો, જે વ્યર્થ ન હોય; તો જ તે પરિણામ આપે, નહિ તો વ્યર્થ જાય કે વિનાશ કરે. શક્તિ વિનાનો કોધ વ્યર્થ જતો હોય છે અને પ્રચંડ શક્તિ પ્રત્યેનો કોધ વિનાશ નોતરે છે. માટે પોતાનું સામર્થ્ય સમજ્ઞને જ કોધ કરે તેને પંડિત કહેવાય.

એક એવં પદાર્થસ્તુ ત્રિધા ભવતિ વીક્ષિતઃ ।

કુણપઃ કામિની માંસં યોગિભિઃ કામિભિઃ શ્વભિઃ ॥ 16 ॥

સૌ-સૌની અલગ-અલગ દસ્તિ હોય છે. દસ્તિથી દસ્તિકોણ બને છે. દસ્તિકોણથી પ્રવૃત્તિ નિર્ધારિત થાય છે.

ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે. માનો કે એક રૂપાળી યુવાન સ્ત્રી જઈ રહી છે. તેને વિરક્ત યોગી જુએ છે, તો તેને સ્ત્રીના શરીરમાં મડદું દેખાય છે. ખરેખર તો આખું શરીર નખશિખ મળ-મૂત્ર અને કફ-પાચ વગેરેથી ભરેલો ઉકરડો જ દેખાય છે. તે ઉકરડા ઉપર ગમે તેટલું અતાર છાટ્યું હોય તોપણ તેની દુર્ગંધને દબાવી શકતી નથી. યોગીને તો તેમાં દુર્ગંધ મારતો ઉકરડો દેખાય છે, પણ અંતર્જીવન ધરાવનાર જ્ઞાની પુરુષને તો તેમાં વિકારોથી ખદબદ્ધ વાસનાંકુંડ પણ દેખાય છે. ઉકરડો અને વાસનાંકુંડ જોઈને તે મોઢું ફેરવી લે છે.

એ જ સ્ત્રીને કામી પુરુષ જુએ છે, જોતાં જ મોઢમાંથી લાળ ટપકવા લાગે છે, તેને તેમાં રૂપરૂપનો અંબાર દેખાય છે, સ્પર્શ અને ગંધની તીવ્ર ઘેલણા જાગે છે, તે ખેંચાઈ જાય છે અને તેને મેળવવા તલપાપડ થાય છે.

એ જ સ્ત્રીને ભૂખ્યું શિયાળ જુએ તો તેને તેમાં માંસ જ માંસ દેખાય છે. જો ખાવાનું મળી જાય તો મજા આવી જાય! ભૂખ તુપ્ત થઈ જાય!

આમ એક જ પદાર્થને ત્રણ પ્રાણીઓ પોત-પોતાની દસ્તિથી જુદી-જુદી રીતે જુએ છે અને જુદાં-જુદાં પરિણામ મેળવે છે.

સુસિદ્ધમૌષધં ધર્મ ગૃહચિદ્ધં ય મૈથુનમ્ ।

કુલુક્તં કુશ્વુતં ચૈવ મતિમાત્ર પ્રકાશયેત્ ॥ 17 ॥

બુદ્ધમાન પુરુષે ચાર વાતોને ગુપ્ત રાખવી, કોઈની આગળ કહેવી નહીં.

1. સારી રીતે સિદ્ધ કરેલું ઔષધ ગુપ્ત રાખવું, નહીં તો લોકો નકલ કરી તેનો દુરુપયોગ કરશે. પહેલાં આવું હતું. પણ પણ્યિમની શોધપદ્ધતિ આવ્યા પછી હવે આવો ભય રહ્યો નથી. ઉલયાનું તમારી શોધથી વિશ્વભરના રોગીઓને લાભ થાય તથા તમને તેની રોયલ્યની આવક મળે. એટલે હવે આ વાત પ્રસ્તુત ન રહી કહેવાય. ઘણી વાર તો ગુપ્ત રાખેલું ઔષધ વૈદ્યના મરતાં જ તે ઔષધ પણ મરી જતું હોય છે. તે મોઢું નુકસાન કહેવાય.

2. ધર્મ – અર્થાત્ ધર્મકિયા – ઉપાસનાને ગુપ્ત રાખવી જોઈએ. તેનું પ્રદર્શન ન કરાય.

3. ગૃહચિદ્ધં – એટલે પોતાના ઘરમાં કોઈ માણસ ચારિત્રણી હોય તો તેને ગુપ્ત રાખવું. પત્ની-પતિ, માતા-પિતા વગેરે કોઈ પણ છિકવાળું જીવન જીવે કે ભૂતકાળમાં જવું હોય તો તેને પ્રગટ ન કરવું.

4. મૈથુનમ્ –

સંભોગકિયાને ગુપ્ત રાખવી. માત્ર સંભોગ જ નહીં પણ નર-નારીની નાની-મોતી પ્રેમકીડા પણ ગુપ્ત જ રાખવી અને ગુપ્ત રીતે કરવી, તેને પ્રગટમાં કરવી નહીં.

આ ચાર તત્ત્વોને બુદ્ધિશાળી લોકો ગુપ્ત રાખતા હોય છે. છાકટા અને લંપટ માણસો ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શિત કરીને વધુ ને વધુ હલકા

બનતા હોય છે.

તાવન્મૌનેન નીયન્તે કોઈકુલૈશૈવ વાસરાઃ ।
યાવત્સર્વજનાનનદાયિની વાક્પ્રવર્તતે ॥ 18 ॥

વ્યક્તિમાં સદ્ગુણો અને સામર્થ્ય હોય, પણ યોગ્ય અવસર આવ્યા વિના તેને પ્રગટ કરાય નહીં. જો અવસર વિના જ પ્રગટ કરવામાં આવે તો વ્યક્તિની યોગ્ય કિંમત ન થાય અને હાસ્યાસ્પદ થાય.

ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે કે જુઓ, કોયલમાં મધુર ટહુકા કરવાનું સામર્થ્ય બારે મહિના હોય છે પણ તે વસન્તત્રણતુ આવતાં જ પ્રગટ કરે છે, બાકીનો સમય ચૂપ રહે છે.

આવી જ રીતે ગુણવાન અને સમર્થ માણસને ચૂપ રહેતાં પણ આવડવું જોઈએ.

ધર્મ ધનં ચ ધાન્યં ચ ગુરોર્વચનમૌષધમ્ ।
સુગૃહીતં ચ કર્તવ્યમન્યથા તુ ન જીવતિ ॥ 19 ॥

હાયા માણસે આટલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ: 1. ધર્મ, 2. ધન, 3. ધાન્ય, 4. ગુરુનો ઉપદેશ, 5. ઔષધ.

આ તત્ત્વોને જતનપૂર્વક સંગૃહીત રાખવાં. તે આપત્કાળમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે. માત્ર પોતાના જ માટે સંગૃહીત કરે તે સ્વાર્થી કહેવાય, પણ જનહિત માટે સંગૃહીત કરે અને વાપરે તેને પરમાર્થી કહેવાય.

ત્યજ દુર્જનસંસર્ગ્ ભજ સાધુસમાગમમ્ ।
કુરુ પુષ્યમહોરાત્રં સ્મર નિત્યમનિત્યતામ् ॥ 20 ॥

હે ભાઈ, આટલું કર:

1. દુર્જનનો સંગ છોડી દે.
2. સાધુ-સંતોનો સંગ કર.
3. બને એટલું રાતદિવસ પુષ્ય કર.
4. અને વારંવાર યાદ કર કે જીવન ક્ષણભંગુર - નાશવાન છે. ક્ષણવારમાં બધું નાના થઈ જશે. પાણીના પરપોટને ફૂટતાં વાર નહીં લાગે.

અધ્યાય ચૌદિંબો સમાપ્ત

અધ્યાય પંદરમો

યસ્ય ચિત્તં દ્વીપુત્તં કૃપયા સર્વજનુષુ ।
તસ્ય જ્ઞાનેન મોક્ષેણ કિં જગત્ભસ્મલેપનૈ: || 1 ||

જેનું ચિત્ત પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખોને જોઈને દ્વિતીય થઈ જાય છે તેવા કરુણાનિધાન માણસ માટે બ્રહ્મજ્ઞાન કે મોક્ષ અથવા જગત ધારણ કરવી કે આખા શરીરે ભર્મ લગાવવાથી શું પ્રયોજન છે? અર્થાત્ કાંઈ નહીં.

દ્વા એ ધર્મનો મૂલાધાર છે. તે જો ભરપૂર હોય તો બાધ્યાચારલક્ષી બાધ્ય આડંબરો કરવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. અને બધા ભરપૂર બાધ્યાચારો કર્યા પછી પણ જો પ્રાણીદ્વા - માનવદ્વા હોય જ નહીં તો તેવા બાધ્યાચારોથી પણ શું? અર્થાત્ દ્વા હોય તો બધું જ છે.

એકમેવાક્ષરં યસ્તુ ગુણુ: શિષ્યં પ્રબોધયેત્ ।
પૂર્ણિવ્યાં નાસ્તિ તદ્દ્વાબ્યં યદ્વત્વા ચાન્નુણી ભવેત્ || 2 ||

જોણે જ્ઞાનનો એક અક્ષર પણ આપ્યો હોય તેવા ગુણુને પૃથ્વીમાં એવું કોઈ દ્વબ્ય નથી કે જે આપીને ઉપકારથી મુક્ત થવાય, અર્થાત્ ગુણુના ઉપકારનો પાર નથી.

ખલાનાં કષ્ટકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ પ્રતિકિયા ।
ઉપાનન્મુખભઙ્ગો વા દૂરતો વા વિસર્જનમ् || 3 ||

ખલ પુરુષો અને કાંચાઓથી બચવાના બે જ ઉપાયો છે. જો સામર્થ્ય હોય તો જોડા પહેરીને કાંચા ઉપર ચાલવું અર્થાત્ જોડાથી ખલ પુરુષોનાં મોઢાં કચડી નાખવાં.

અથવા જો સામર્થ્ય ન હોય તો કાંચા અને દુર્જન બંનેથી દૂર રહેવું. તેમની નજીક જવું નહીં.

કુરૈતિનં દનતમલોપસ્યુષ્ટં બહ્વાશિનં નિષ્ઠુરભાષિણં ચ ।
સૂર્યોદયે ચાસ્તમિતે શયાનં વિમુચ્યતિ શ્રીર્યંદિ ચકપાણિઃ || 4 ||

જેનામાં આટલા દુર્ગુણો હોય તેને લક્ષ્મીજી તરત જ ત્યજી દે છે - ભલેને તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ કેમ ન હોય!

1. ગંદાં અને લઘર-વધર વસ્તો ધારણ કરનાર. વ્યક્તિ ભલે સાદા-સસ્તાં કપડાં પહેરે પણ સ્વર્ણ અને વ્યવસ્થિત રીતે પહેરે, ગંદાં ન પહેરે.
2. દાંતને સ્વર્ણ રાખવા. દાતણ-બ્રશ વગેરે કરીને મોતીના દાઢા જેવા ચોખ્ખા દાંત રાખવા. જે લોકો દાતણ-બ્રશ વગેરે કાંઈ કરતા નથી અને દાંત ઉપર મેલ-ધારી બાળી જાય છે તેવા લોકો હસે તોપણ ઘૃણા થાય છે. દાંતની ગંદકીથી દુર્ગાધ આવે છે અને અંતે પાયોરિયા થાય છે. આવા ગંદા દાંતવાળાને લક્ષ્મીજી ત્યજી દે છે.
3. જે ખૂબ ખાનારો હોય છે, આખો દિવસ ખા-ખા કરે છે અથવા પચે નહીં એટલું ખાય છે. અતિ આહારી તેને કહેવાય, જે પચે નહીં તેટલું ખાય અને જે ખાય તેના પ્રમાણમાં શક્તિ ન ધરાતે.

વ્યક્તિએ મિતાધારી થવું જોઈએ. ખાસ કરીને પાછલી જિંદગીમાં તો આહાર ઓછો કરી નાખવો જોઈએ.

4. જે માણસ હંમેશાં કટુ અને કટેર વાણી બોલતો રહે છે તેને લક્ષ્મીજી ત્યજી દે છે, અર્થાત્ વ્યક્તિએ કદી કટુ અને કટેર વાણી બોલવી જોઈએ નહીં, મીઠી અને મધુર વાણી બોલવી જોઈએ.

5. જે માણસ સૂર્યોદય પછી અને સૂર્યાસ્ત પહેલાં પણ સૂતો રહે છે તેને લક્ષ્મીજી ત્યજી દે છે, અર્થાત્ સૂર્યોદય પહેલાં પરોઢ્યે ઊરી જવું જોઈએ અને સૂર્યાસ્ત પછી જ સૂતું જોઈએ.

આ પાંચ દુર્ગુણો જો સાક્ષાત વિષ્ણુ ભગવાનમાં હોય તો તેમને પણ લક્ષ્મીજી છોડીને જતાં રહે છે, માટે આ દુર્ગુણોથી બચવું જોઈએ.

ત્વજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈવિહીનં દારાશ્ ભૃત્યાશ્ સુહૃઙ્નાશ |

તં ચાર્થવન્તં પુનરાશ્રયન્તે અર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય બન્ધુ: // 5 //

સંસારના લોકો મોટા ભાગે સ્વાર્થી હોય છે. કોઈ-કોઈ અપવાદરૂપ પરમાર્થી પણ હોય છે, પણ તે કોઈક જ.

આ સ્વાર્થી લોકો જો મિત્રો હોય તો ધનક્ષય થઈ જતાં જ મિત્રનો ત્યાગ કરી દેતા હોય છે.

પતિ ધન વિનાનો થઈ જાય તો પત્ની પણ પતિને ત્યજી દેતી હોય છે.

નોકર-ચાકરો પણ ધન વિનાના માલિકનો ત્યાગ કરી દેતા હોય છે.

સગાં-સંબંધી પણ ધન વિનાના માણસને છોડી દેતાં હોય છે.

પણ જો છોડી દીધેલો માણસ ફરીથી પાછો ધનવાન થઈ જાય તો ફરી પાછાં તે તેમનો સ્વીકાર કરવા ઉમટી પડતાં હોય છે.

એટલે એવું લાગે છે કે માણસનો ખરો બંધુ તો પૈસો જ છે. પૈસો હોય તો બંધું જ છે અને પૈસો ન હોય તો કશું નથી..

અન્યાયોપાજીત દ્રવ્યં દશ વર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ચૈકાદશો વર્ષે સમૂલં તદ્વિનશયતિ ॥ 6 ॥

અન્યાય-અત્યાચાર કરીને પ્રાપ્ત કરેલું ધન બહુ-બહુ તો દસ વર્ષ સુધી જ ટકતું હોય છે, પછી તે આપોઆપ મૂળ સહિત નાચ થઈ જતું હોય છે.

ધનની સાથે બે શબ્દો જોડાયેલા હોય છે: ઉદ્દૂમાં ‘બરકત’ અને ગુજરાતીમાં ‘સે પૂરવી’. આ બે તત્ત્વો ન્યાય-નીતિ-હક્કથી કમાયેલા ધન સાથે જોડાયેલા રહે છે. જ્યાં આ બે શબ્દો જોડાયેલા રહે ત્યાં જ ધનથી સુખશાંતિ મળતાં હોય છે. પણ જ્યાં આ બે શબ્દો જોડાયેલા નથી હોતા ત્યાં ગમે તેટલું ધન હોય તોપણ બરકત નથી રહેતી, અર્થાત્ સુખ-શાંતિ નથી રહેતાં.

અયુક્તં સ્વામિનો યુક્તં યુક્તં નીચસ્ય દૂષણમ્ ।

અમૃતં રાહવે મૃત્યુર્વિષં શફ્ફુરભૂષણમ્ ॥ 7 ॥

1. સમર્થ પુરુષ ગમે તે કરે તોય તેને લોકો દોષ ન આપે.

2. અસમર્થ પુરુષ સારું કામ કરે તોપણ લોકો તેને અયોગ્ય ગણી દોષ આપે છે.

ચાણકય ઉદાહરણ આપે છે: જુઓ, રાહુએ અમૃત પીધું તોય તેનું ગળું કપાયું અને રાહુ નડતરનો ગ્રહ બન્યો.

બીજી તરફ શંકરે વિષપાન કર્યું તોય તે નીલકંઠ થઈને કંઠનું આભૂષણ બન્યું અને શંકર કલ્યાણ કરનારા મનાયા. એટલે “સમરથ કોનહીં દોષ ગુસાંઈ” જેવું થયું.

તદ્ભોજનં યદ્દ દ્વિજભુક્તશોષં તત્સૌહંદં યલ્કિયતે પરસ્મિન્ ।

સા પ્રાણતા યા ન કરોતિ પાં દમ્ભં વિના ય: કિયતે સ ધર્મ: ॥ 8 ॥

1. ઉત્તમ ભોજન કયું કહેવાય?

જે બ્રાહ્મણોના જમી લીધા પછી જમવામાં આવે, અર્થાત્ પહેલાં પોતાના ઘરના અતિથિઓ જમી લે પછી જે શોષ વધ્યું હોય તેને પ્રસાદ ગણીને જમવામાં આવે તે સર્વોત્તમ ભોજન કહેવાય.

2. સૌહંદતા કોને કહેવાય?

જે પારકાને આપવામાં આવે. સુહંદતા એટલે સધિયારો લોકો પોતાનાં માણસોને તો સધિયારો આપે, પણ જે પારકાં, અજાણ્યાં, નિરાધાર લોકોને ખરા સમયે સધિયારો આપે તેને સાચું સૌહંદ કહેવાય.

3. પ્રાણતા કોને કહેવાય?

પ્રાજ્ઞતા એટલે પ્રયંડ પ્રતિભાયુક્ત બુદ્ધિ. એ તેને કહેવાય જે પાપ ન કરે કે કરાવે. પાપ વિનાની પ્રાજ્ઞતા એટલે પવિત્ર મેધા, નિષ્પાપ જીવન.

4. ધર્મ કોને કહેવાય ?

જે દંબ વિના કરવામાં આવે. મોટા ભાગે ધર્મકાર્યો પ્રસિદ્ધિ માટે કરવામાં આવતાં હોય છે. પોતાની ખ્યાતિ થાય, પ્રસિદ્ધિ મળે એ જ હેતુ માટે જે ધર્મકાર્યો થાય તે દંભપૂર્વક ન હોય, તેથી તે દેખાવ પૂરતાં જ હોય. જ્યાં આવો કોઈ દંબ ન હોય ત્યાં જ સાચો ધર્મ હોય.

મણિલુણઠતિ પાદાચે કાચ: શિરસિ ધાર્યતે ।
કયવિકયવેલાયાં કાચ: કાચો મણિર્મણિઃ ॥ 9 ॥

જે સાચો કદરદાન સમાજ નથી હોતો ત્યાં માણસની યોગ્ય કદર-કિંમત થતી નથી.

ચાણક્ય કહે છે કે સાચો મણિ તો પગમાં રગદોળાય છે અને મણિ જેવો ચમકતો કાચનો ટુકડો માથા ઉપર મુગટમાં જડાય છે. પણ જ્યારે કોઈ ઝવેરીની દુકાનમાં એને વેચવા લઈ જવામાં આવે, ત્યારે મણિ એ મણિ જ રહે છે અને કાચ એ કાચ થઈ જાય છે.

બધા સમાજોમાં ઝવેરી નથી હોતા. ઝવેરીવાળો સમાજ મળવો એ પણ ભાગ્ય જ કહેવાય. ઝવેરી વિનાના સમાજમાં મણિ થઈને જન્મવું એ દુર્ભાગ્ય કહેવાય. કદાચ જીવનભર ઝવેરી ન મળે.

અનન્તશાસ્ત્રં બહુલાશ્ વિદ્યા: અલ્પશ્ કાલો બહુવિઘ્નતા ચ ।
યત્સારભૂતં તદ્વપાસનીયં હંસો યથા ક્ષીરમિવાઘ્યુમધ્યાત્ ॥ 10 ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રો અનન્ત છે અને જુદા-જુદા વિષયોની વિદ્યાઓ પણ પાર વિનાની છે. જીવન જીવવાનો કાળ બહુ જ થોડો છે અને તેમાં હજારો વિદ્યનો આવતાં રહે છે, એટલે શું ભણવું અને શું ન ભણવું?

ચાણક્ય કહે છે કે જેમ હંસ જળમાંથી દૂધ-દૂધ ગ્રહણ કરીને પાણીને છોડી દે છે, તેમ ડાદ્યા પુરુષે પણ જે સારભૂત વિદ્યા હોય તે જ ગ્રહણ કરવી, બાકીની પાણી જેવી છોડી દેવી.

દૂરાગતં પથિ શ્રાન્તં વૃથા ચ ગૃહમાગતમ् ।
અનર્થિત્વા યો ભુદ્ધકતે સ વૈ ચાણડાલ ઉચ્યતે ॥ 11 ॥

ચાંડાલ કોને કહેવાય ?

જન્મથી કોઈ ચાંડાલ નથી હોતો, કર્મથી જ ચાંડાલ કહેવાય. ચાંડાલ થવાનાં કર્મ બતાવે છે.

જે પ્રવાસી દૂર દેશથી હેતુ વિના જ પોતાના ઘરે આવી ચઢ્યો હોય, તેની ઉપેક્ષા કરીને, તેનો આદર-સત્કાર કર્યા વિના પોતે જ જમવા બેસી જાય તેવા ગૃહસ્થને ચાંડાલ કહેવાય. આ ઉપરથી અતિથિસત્કારની કેટલી પ્રબળ માન્યતા હતી તે સમજી શકાય. છે.

પર્ણિતિ ચતુરો વેદાન્ ધર્મશાસ્ત્રાઘનેકશઃ ।
આત્માનં નૈવ જાનિતિ દર્વી પાકરસં યથા ॥ 12 ॥

જાત-જાતનાં અને ભાત-ભાતનાં પકવાનો બનાવ્યાં હોય, કડછી તે બધાં પકવાનોમાં ફરે છે, પણ તેને સ્વાદનો કશો અનુભવ થતો નથી.

આવી જ રીતે જે વેદશાસ્ત્રાદિ અનેક વિદ્યાઓ ભણે, પણ જો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન કરે તો તેની સ્થિતિ પેલી કડછી જેવી થાય, અર્થાતું બધાં શાસ્ત્રોમાં ફરે તો ખરી, પણ કોનામાં મરચું-મીઠું ઓછું-વત્તું છે તે ન જાણે. માટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે.

ધન્યા દ્વિજમયી નૌકા વિપરીતા ભવાર્ણવે ।
તરન્યધોગતા: સર્વે ઉપરિસ્થા: પતન્યધ: ॥ 13 ॥

સંસારરૂપી સાગરમાં તરવા અને પાર ઉત્તરવા એક ધન્ય-ધન્ય નૌકા છે, જેને દ્વિજનૌકા કહેવાય છે, આ નૌકાની વિશેષતા એ છે કે જે આ જ્ઞાની પુરુષોનાં ચરણોમાં રહે છે તે તો તરી જાય છે, પણ જે આ જ્ઞાની પુરુષોના માથા ઉપર ચઢી જાય છે, અર્થાતું અભિમાનથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે તે ડૂબી જાય છે.

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽઘોષધીનાં
અમૃતમયશરીર: કાન્તિયુક્તોઽપિ ચન્દ્ર: ।
ભવતિ વિગતરાશિમર્મણલં પ્રાપ્ય ભાનો:
પરસદનનિવિષ્ટ: કો લઘુત્વં ન યાતિ ॥ 14 ॥

જે માણસ મહત્ત્વના કારણ વિના વારંવાર પારકા ઘરમાં આંટા મારતો રહે છે, તે પોતાનાં માન-સન્માન પ્રતિષ્ઠા ખોઈ બેસે છે.

ચાણક્ય ઉદ્ઘારણ આપે છે. આ ચંદ્રને જુઓ. આ ચંદ્ર અમૃતનો ખજાનો છે, ઔષધિઓનો રાજ છે, તેનું શરીર અમૃતમય છે અને તે કાન્તિયુક્ત તેજસ્વી પણ છે. આવો મહાન ચંદ્ર પણ જ્યારે સૂર્યના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાતું દિવસે જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશિત થતો હોય છે ત્યારે ચંદ્ર પણ આકાશમાં દેખાય છે ત્યારે તે તેજ વિનાનો, ફિક્કો થઈ જાય છે. પારકા ઘરે જવાથી જો ચંદ્રની આવી દશા થાય તો માણસની તો વાત જ શી કરવી?

અલિરયં નલિનીદ્વિલમધ્યગ: કમલિનીમકરન્દમદાલસ: ।
વિધિવશાત્પરદેશમુપાગત: કુટજ્ઞપુષ્પરસં બહુ મન્યતે ॥ 15 ॥

વિધિની વિચિત્રતા તો જુઓ કે આ ભમરો કમળના પુષ્પમાં પ્રવેશીને તેનો મધુર પરાગ ચૂસીને મદમસ્ત બને છે, પણ કોઈ વાર કમળ સુકાઈ જાય અને તેને રણમાં ઊગેલા કેરડાના વનમાં જવું પડે છે તો ત્યાં કેરડાનાં કડવાં ફૂલોમાંથી કડવો રસ ચૂસીને પણ જવવું પડે છે.

સમર્થ પુરુષોનું પણ એવું જ બનતું હોય છે. પોતાના ઘરમાં ધન-ધાન્યના ભંડારોથી ભરપૂર જીવન જીવતા હોય છે, પણ કોઈ વાર વિધિવશાત્પર પડતી દશા આવે તો રણ જેવા પરદેશમાં બેકારી અને ગરીબીમાં જે લૂખું-સૂકું મળે તેમાં પણ જીવવું પડતું હોય છે. કોઈનું કાંઈ કહેવાય નહીં.

પીત: કુદ્રને તાતશ્રરણતવહતો વલ્લભો યેન રોષાદ
આબાલ્યાદ્વિપ્રવર્ણે: સ્વવદનવિવરે ધાર્યતે વૈરિણી મે ।
ગોહં મે છેદવન્તિ પ્રતિદિવસમુમાકાન્તપૂજાનિમિત્તં
તસ્માત્થિના સદાહં દ્વિજકુલનિલયં નાથ યુક્તં ત્યામિ ॥ 16 ॥

ભારતમાં સૌથી વધુ બુદ્ધિશાળી પ્રજા બ્રાહ્મણો છે અને બ્રાહ્મણો સૌથી વધુ દરિદ્ર પણ છે. બુદ્ધિસામર્થ્ય હોવા છતાં આટલી બધી દરિદ્રતા હોવાનું કારણ શું?

ચાણક્ય કારણ બતાવે છે: લક્ષ્મીજી કહે છે કે –

- મારા પિતા સમુક્તને બ્રાહ્મણ અગસ્ત્ય ઋષિ પી ગયા હતા, તેથી નારાજ થઈને મેં બ્રાહ્મણોને છોડી દીધા છે.
- મારા પતિ વિષણુને બ્રાહ્મણ ભૃગુ ઋષિએ કુદ્ર થઈને ધાતીમાં લાત મારી હતી. પતિનું અપમાન કરનાર બ્રાહ્મણોને મેં ત્યજ દીધા છે.
- મારી વૈરિણી સરસ્વતીને બ્રાહ્મણો પોતાના મુખમાં ધારણ કરે છે, અર્થાતું બ્રાહ્મણો સારસ્વત બને છે તેથી મેં તેમને ત્યજ દીધા છે.
- મારું ઘર કમળ છે. આ બ્રાહ્મણો શિવપૂજા માટે રોજ મારા ઘરનું છેદન કરે છે, તેથી મેં બ્રાહ્મણોને ત્યજ દીધા છે.

આમ બ્રાહ્મણોના વ્યવહારથી નારાજ થઈને મેં બ્રાહ્મણોનો ત્યાગ કરી દીધો છે. તેથી તેઓ બધા દરિદ્ર રહે છે.

બંધનાનિ ખલુ સન્તિ બહૂનિ પ્રેમરકૃદભબન્ધનમન્યત્ત ।
દારુભેદનિપુષ્પોકપિ ષડંઘિનિષ્ઠિયો ભવતિ પદ્ધ જકોશે ॥ 17 ॥

બંધનોના અનેક પ્રકાર છે, પણ સૌથી પ્રબળ બંધન એ પ્રેમબંધન છે. જુઓ, ગમે તેવા લાકડામાં કાણું પાડવામાં સમર્થ એવો ભમરો કમળમાં બિડાઈ જાય છે.

આવી રીતે બધાં બંધનો તોડવાં સરળ હોય છે. લોકો તોતિંગ દીવાલોવાળી જેલ તોડીને ભાગી જતા હોય છે, પણ જ્યાં પ્રેમ હોય છે તે પ્રેમબંધનને તોડી શકતા નથી, કારણ કે પ્રેમબંધન સૌથી પ્રબળ બંધન છે.

છિંગોકપિ ચંદનતરું જહાતિ ગન્ધિં
વૃદ્ધોકપિ વારણપતિન્ જહાતિ લીલામ્ભ ।
યન્ત્રાપિતો મધુરતાં ન જહાતિ ચેક્ષુ:
ક્ષીંગોકપિ ન ત્યજતિ શીલગુણાન્ કુલીનઃ ॥ 18 ॥

1. ચંદનવૃક્ષને કરવત કે કુહાડા વતી કાપી નાખો તોપણ પોતાની સુગંધ તે છોડતું નથી.

2. હાથી વૃદ્ધ થયો હોય તોપણ જ્યારે મદ ઝરવા લાગે ત્યારે કામકીડાને છોડતો નથી.

3. શેરડીના સાંદ્રને કોલુમાં ગમે તેટલો પીલો તોપણ તે પોતાની મધુરતા છોડતો નથી.

એમ ઉચ્ચય ખાનદાનવાળા માણસ ગમે તેવું અપમાન કરો, તિરસ્કાર કરો કે સંબંધ તોડી નાખો તોપણ પોતાના ખાનદાની ગુણોનો ત્યાગ કરતા નથી. ઉચ્ચય ખાનદાની માણસની આ જ વિશેષતા હોય છે કે ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાના ઉચ્ચય ખાનદાની ગુણોનો ત્યાગ કરતા નથી; જ્યારે હલકો માણસ ચાલુ સંબંધે પણ વિશ્વાસઘાત વગેરે કરીને નીચતાનો પરિચય આપ્યા વિના રહેતો નથી.

અધ્યાય પંદરમો સમાપ્ત

અધ્યાય સોળમો

ન ધ્યાતં પદમીશરસ્ય વિધિવત્સંસારવિચિષ્ટાયે
સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપૃથ્વીભોડપિ નોપાજિતઃ ।
નારીપીનપયોધરોરૂયુગલં સ્વખેડપિ નાલિદ્જિતં
માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનચ્છેદે કુઠારા વયમ્ ॥ 1 ॥

ચાણકય પોતાની જાતને વ્યર્થ જીવન જીવનાર બતાવે છે.

1. સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થવા માટે અમે કદી પરમેશ્વરનાં ધ્યાન-ભજન-પૂજન ન કર્યું.

2. સ્વર્ગનાં દ્વારને ખોલનારો ધર્મ પણ અમે ઉપાજિત ન કર્યો.

3. કોઈ સ્ત્રીની અણીદાર સ્તનવળી છાતી સાથે ગાઢ આલિંગન પણ ન કર્યું, અર્થાત્ કામસુખ પણ ન ભોગવ્યું.

ન મોક્ષ માટે ન ધર્મ માટે ન કામ માટે અમે કશું પ્રાપ્ત કર્યું. એટલે અમારો જન્મ તો માતાની યુવાનીરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારા કુહડા જેવો જ થયો કહેવાય.

પ્રત્યેક પ્રસૂતિ પછી સ્ત્રીની યુવાની ઢળી જતી હોય છે.

**જલ્યન્તિ સાધીમન્યેન પશ્યન્ત્યન્યં સવિભમાઃ ।
હદ્યે ચિન્તયન્ત્યન્યં ન સ્ત્રીણામેકતો રતિઃ ॥ 2 ॥**

સ્ત્રી રતિપ્રિયા હોય છે, અર્થાત્ તેને રતિકીડા બહુ જ ગમે છે. પુરુષ તેમાં રમકડું બને છે, સ્ત્રી રમે છે. પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ એકસાથે અનેક રમકડાંઓ લઈને પણ રમતી હોય છે, તે તેમની ચાલાકી અથવા સ્ત્રીચરિત્ર બતાવે છે.

1. એક પુરુષ સાથે તન્મય થઈને પ્રેમાલાપ કરતી હોય છે.

2. તે જ વખતે કોઈ બીજા પુરુષને વાસનિક દિષ્ટથી જોતી રહે છે, અર્થાત્ આંખનાં મટકાં કરે છે.

3. એ જ વખતે હદ્યમાં વળી કોઈ ત્રીજા પુરુષનું ચિંતવન કરતી રહે છે.

અર્થાત્ એક જ સમયે તે ત્રણ-ત્રણ પુરુષો સાથે રમણ કરતી રહે છે. આવી સ્ત્રીની પ્રેમરતિ કોઈ એક જ પુરુષમાં હોતી નથી, અર્થાત્ તે બહુવાસ્નિકા હોય છે, તેથી વિશ્વસનીય નથી હોતી તે કેટલાય પુરુષોને રમકડાં બનાવીને રમી-રમીને ફેંકી દેતી હોય છે.

આ જ કારણસર તેને એક જ સ્થળે સ્થિર કરવા માટે પતિક્રતા- ધર્મની સ્થાપના અને માહાત્મ્ય રચાયાં હશે.

**યો મોહાન્મન્યતે મૂઢો રક્તેયં મયિ કામિની ।
સ તસ્ય વશગો ભૂત્વા તૃત્યેત્ય કીડા-શફુન્તાવત् ॥ 3 ॥**

મોહ પમાડે તેને મોહિની કહેવાય. સ્ત્રી મોહિની બનીને પુરુષને પોતાના પ્રેમમાં પાડે છે અને પુરુષને એવો ભમ પેદા કરાવે છે કે આ સ્ત્રી ખરેખર જિગર-જાનથી મારામાં પ્રેમતરબોળ થઈ ગઈ છે અને તેવું માનીને તે પણ તેના મોહમાં તરબોળ થઈ જાય છે. પછી તે કઠપૂતળીની માફક પુરુષને મનફાવે તેમ નચાવે છે. આ જ તેનું મોહિનીરૂપ કહેવાય.

કોકર્થાન્ પ્રાપ્ય ન ગર્વિતો વિષયિણઃ કસ્યાપદોકસ્તં ગતાઃ

સ્ત્રીભિઃ કસ્ય ન ખાણિતં ભુવિ મનઃ કો નામ રાશાં પ્રિયઃ ।

કઃ કાલસ્ય ન ગોચરત્વમગમતકોડથી ગતો ગૌરવં

કો વા દુજ્રનવાગુરાસુ પતિતઃ ક્ષેમેણ યાતઃ પથિ ॥ 4 ॥

1. એવો કોઈ પુરુષ નથી જે ધનવાન બન્યા પછી અભિમાની ન બન્યો હોય, અર્થાત્ બધાને ધનનો મદ ચઢતો હોય છે અને કદાચ કોઈને ન ચઢે તો તે નવાઈ કહેવાય. તેને સંત

કહેવાય.

2. એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે વિષયલંપટ થયા પછી આપત્તિ વિનાનું સુખપૂર્વક જીવન જીવો હોય, અર્થાત્ વિષયલંપટા અને વિપત્તિઓ સાથે ને સાથે જ ચાલતી હોય છે.
3. એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જેનું મન કોઈ સ્ત્રી દ્વારા ખંડિત ન થયું હોય, અર્થાત્ પુરુષ માત્ર કોઈ ને કોઈ સ્ત્રીના મોહ્યપાશમાં થોડા-ઘણા અંશો પણ આવી જતો હોય છે. કદાચ તનથી ન આવે તો મનથી તો આવી જ જાય.
4. એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે રાજને કાયમ માટે પ્રિય રહ્યો હોય. રાજની પ્રિયતા વિશ્વસનીય હોતી નથી. ક્યારે બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં.
5. એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે ધર્મરાજનો શિકાર ન બન્યો હોય, અર્થાત્ વહેલા-મોડા સૌને ધર્મરાજ પકડતો જ હોય છે.
6. એવો કયો યાચક છે જે યાચકવૃત્તિથી જીવીને ગૌરવભર્યું જીવન જીવો હોય! ભિખારીને ગૌરવ ન હોય.
7. એવો કોઈ પુરુષ નથી કે દુર્જનોના સર્કારીમાં પડ્યો હોય અને છતાં હેમખેમ પાર ઉત્તરી ગયો હોય.

દુર્જનોનો સર્કારી મોતના સર્કારી કરતાં પણ ભૂંડો હોય છે.

ન નિર્ભિતઃ કેન ન દષ્પૂર્વઃ ન શ્રૂયતે હેમમયઃ કુર્ઝઃ ।
તથાઽપિ તૃષ્ણા રઘુનન્દનસ્ય વિનાશકાલે વિપરીતબુદ્ધઃ ॥ 5 ॥

આજ સુધી કોઈએ સોનાનું હરણ જોયું નથી, ન તો કોઈ બ્રહ્માએ એવું નિર્માણ કર્યું છે, તેમ છતાં રામ જેવા રામ સોનાનું હરણ સમજીને પાછળ દોડ્યા. નક્કી એવું લાગે છે કે જ્યારે વિનાશકાળ આવતો હોય છે ત્યારે ડાદ્યા માણસની બુદ્ધિ પણ બગડી જતી હોય છે.

જીવનમાં કેટલીક વાર કાળ બળવાન બનીને માણસના હાથે ન કરવાનું કરાવી બેસતો હોય છે. માણસનાં શાન, વિવેક, સમજણ બધું દબાઈ જાય છે અને કુબુદ્ધિની પ્રબળતા વધી જઈ ખોટું કામ થઈ જતું હોય છે.

ગુણૈકુતમતાં યાતિ નોચ્યેરાસનસંસ્થિતાઃ ।
પ્રાસાદશિખરસ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ 6 ॥

શ્રેષ્ઠતાનો આધાર શો? ચાણક્ય જવાબ આપે છે: માત્ર ને માત્ર સદ્ગુણો. જેનામાં સદ્ગુણો હોય તે જ ઉત્તમ કહેવાય. માત્ર ઊંચા આસન ઉપર બેસી જવાથી કોઈ ઉત્તમ ન થઈ જાય.

કોઈ કાગડો ઊંચા રાજમહેલ ઉપર બેસી જાય તો તેથી તે કાંઈ ગરુડ થઈ જતો નથી.

જે સમાજમાં શ્રેષ્ઠતા અને ઉત્તમતાનો આધાર માત્ર ગુણો જ હોય છે તે જ સમાજ મહાન બને છે.

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યન્તે ન મહત્વોઽપિ સમ્પદઃ ।
પૂર્ણોન્દુ કિં તથા વન્દો નિષ્કલ્પો યથા કુશઃ ॥ 7 ॥

ચાણક્ય ગુણપૂજક છે, તેથી કહે છે કે ગુણોની જ સર્વત્ર પૂજા થતી હોય છે. ઘણી સંપત્તિ હોય પણ જો દુર્ગુણો હોય તો તેની પૂજા થતી નથી.

પૂનમનો ચંદ્ર પૂરેપૂરો ખીલેલો હોવા છતાં તેમાં કલંકના ડાઘ લાગ્યા હોવાથી તેટલો પૂજ્ય નથી થતો જેટલો બીજનો નાનો સરખો ચંદ્ર પૂજાય છે.

પર-પ્રોક્તતગુણો યસ્તુ નિર્ણણોઽપિ ગુણી ભવેત્ ।
ઇન્દ્રોઽપિ લઘુતાં યાતિ સ્વયં પ્રભ્યાપિતેર્ણ્ણૈ: ॥ 8 ॥

ગુણવાન વ્યક્તિમાં થોડા પણ ગુણ હોય, પણ તેનાં વખાજા અન્ય લોક કરે તો જ તે સુપ્રાસિદ્ધ થાય. પણ જો ઇન્દ્ર પણ પોતે જ પોતાના ગુણોનું વર્ણન કરતો ફરે તો તે ઇન્દ્ર હોવા છતાં પણ જાંખો પડી જાય. તેથી માણસે આત્મશ્લાઘાના દોષથી બચવું જોઈએ. આત્મશ્લાઘા કરવી કે પોતાના માણસો દ્વારા કરાવવી તે મહાદોષ કહેવાય. તેથી બચવું જોઈએ.

વિવેકિનમનુપાત્રા ગુણા યાન્તિ મનોજીતામૃ ।
સુતરાં રત્નમાભાતિ ચામીકરનિયોજિતમૃ ॥ 9 ॥

વિવેકી માણસે પોતાના અંદરના સદ્ગુણોને ધીરજપૂર્વક પોતાની અંદર જ સાચવી રાખવા. જરૂર પડે ત્યારે જ કોઈ યોગ્ય પાત્રમાં પ્રગટ કરવા. રત્નોને પણ સોનામાં જડવામાં આવે છે ત્યારે તે વધુ દીપી ઊંઠે છે. ગુણોને પણ સોના જેવા કદરદાન ગુણી માણસોની અપેક્ષા હોય છે. બીરબલને પણ અકબરની અપેક્ષા હોય છે. બંને એકબીજાના પોષક છે.

ગુણૈ: સર્વજીતુલ્યોઽપિ સીદત્યેકો નિરાશ્રય: ।
અનદર્યમપિ માણિકયં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ 10 ॥

જેમ હીરાને સોનાની અપેક્ષા હોય છે, એકલા હીરા કરતાં સોનામાં યોગ્ય રીતે યોગ્ય સ્થળે જડાયેલો હીરો વધુ દેદીઘ્યમાન થાય છે, તેમ ગુણવાન માણસને પણ કોઈ કદરદાન મહાન માણસની અપેક્ષા હોય છે. ગુણવાન માણસ પણ નિરાશ્રિત હોય તો તે બહુ ચમકી ન શકે. આશ્રય મળે તો જ ચમકે. તેથી પ્રાચીન કવિઓને રાજ્યાશ્રયની અપેક્ષા રહેતી.

અતિકલેશેન યે ચાર્થી ધર્મસ્યાતિકમેણ તુ ।
શત્રુણાં પ્રણિપાતેન તે હ્રથા મા ભવન્તુ મે ॥ 11 ॥

ધનની પ્રાપ્તિ સૌને ગમતી હોય છે. ચાણક્ય તેમાં અપવાદ બતાવે છે.

1. જે ધન અત્યંત કલેશથી પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ ખૂબ ગંધાવૈતતું કરીને જ પ્રાપ્ત થાય તે ધન મારે જોઈતું નથી.
2. જે ધન ધર્મનો નાશ કરીને અન્યાય-અનીતિ, લાંચ-નુશવત, ખંડણી, ચોરી-વુંટ, છળ-કપટથી પ્રાપ્ત થતું હોય તેવું ધન મારે જોઈતું નથી.
3. જે ધન શત્રુઓના પગે પડીને, અપમાનિત થઈને, રાષ્ટ્રગૌરવ કે આત્મગૌરવ ત્યાગીને મળ્યું હોય તેવું ધન મારે જોઈતું નથી.

આવા ધનથી ધનવાન થવું તેના કરતાં દરિદ્ર જ રહેવું સારું તેવું ચાણક્ય માને છે.

કિં તયા કયતે લક્ષ્મ્યા યા વધૂરિવ કેવલા ।
યા તુ વેશ્યેવ સા માન્યા પથિકૈરપિ ભુજ્યતે ॥ 12 ॥

જે પતિક્રતા સ્વી જેવી એકભોગ્યા જ લક્ષ્મી હોય તે નથી જોઈતી. તેના કરતાં વેશ્યા જેવી લક્ષ્મી સારી જે આવતા-જતા વટેમાર્ગુઓ દ્વારા ભોગવાતી રહે.

કેટલાક લક્ષ્મીપતિઓની લક્ષ્મી માત્ર ને માત્ર પોતાના જ કામમાં વપરાતી રહે છે, બીજા કોઈના કામમાં આવતી નથી. તેવી પ્રચુર લક્ષ્મી હોય તોય શું?

મારે તો એવી લક્ષ્મી જોઈએ છે, જે સૌના ઉપયોગમાં આવતી રહે. જેમ કે અન્નક્ષેત્ર હોય તો બધા જમે, આવાસ હોય તો બધા ઉત્તરે.

લોકોને સુખ-સાગવડો મળે તેવી સર્વહિતકારી લક્ષ્મી જ જોઈએ. બ્રહ્મચારિણી જેવી અભોગ્ય કે એકભોગ્યા લક્ષ્મી સારી નહીં, પણ બહુભોગ્યા કે સર્વભોગ્યા લક્ષ્મી સારી.

ધનેષુ જીવિતબ્યેષુ સ્વીષુ ચાહારકર્મસુ ।
અતૃપા: પ્રાણિનઃ સર્વ યાતા યાસ્યન્તિ યાન્તિ ય ॥ 13 ॥

ચાણક્ય કહે છે કે -

1. ધનથી કદી કોઈને તૃપ્તિ થતી નથી. વધુ ને વધુ તૃષ્ણા જાગતી રહે છે. જેને ધનથી તૃપ્તિ થાય તે ધન્ય થઈ જાય.

- આયુષ્યથી પણ તૃપ્તિ થતી નથી. હજુ વધુ ને વધુ જવવાની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે.
- સ્ત્રીભોગથી પણ કદી કાયમી તૃપ્તિ થતી નથી. વધુ ને વધુ ભોગવવાની ઈચ્છા રહ્યા કરે છે.
- ભોજનાંદિં પદાર્થોથી પણ કાયમી તૃપ્તિ થતી નથી. ખાધા પછી થોડા જ કલાકોમાં ફરીફરીને ખાવાનું મન થાય છે.

એટલે પ્રાણીમાત્ર આ ચારે બાબતમાં સદાય અતૃપ્ત રહે છે, રહેશે અને રહ્યા કરશે. તેથી તો પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે.

ક્ષીયન્તે સર્વદાનાનિ યજ્ઞહોમબલિકિયાઃ ।

ન ક્ષીયતે પાત્રદાનમભયં સર્વદેહિનામ્ ॥ 14 ॥

યજ્ઞ, હોમ, બલિ, વગેરે કર્મકંડોથી કરેલાં દાન ક્ષીણ થઈ જાય છે, પણ સુપાત્રને આપેલું દાન અને પ્રાણીમાત્રને આપેલું અભયદાન કદી ક્ષીણ થતું નથી. એટલે સુપાત્રને શોધીને દાન આપવું તથા સૌને અભયદાન આપવું એ જ ખરું દાન કહેવાય.

તૃષ્ણં લધુ તૃષ્ણાપૂર્વં ત્રલાદપિ ચ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ મામયં યાચયિષ્યતિ ॥ 15 ॥

આ સંસારમાં સૌથી હલકી વસ્તુ તૂલ એટલે કે ઝનું પૂમડું છે. તેનાથી વધુ હલકું તણખલું કહેવાય. પણ યાચક તો આ બંનેથી હલકો કહેવાય. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે વાયુ તૂલ અને તણખલાને ઉડાડી મૂકે છે તો યાચકને કેમ ઉડાડી મૂકતો નથી? ચાણક્ય જવાબ આપે છે કે વાયુને યાચકની નજીક જતાં ડર લાગે છે કે હું નજીક જઉં તો કંચાંક મારી પાસે કાંઈ યાચના ન કરી બેસો! એટલે વાયુ પણ દૂર જ રહે છે. અર્થાત્ કદી યાચક ન થવું.

વર્ણ પ્રાણપરિત્યાગો માનભૂતેન જીવનાત્ ।

પ્રાણત્યાગે ક્ષણં દુઃખ માનભૂતે દિને દિને ॥ 16 ॥

માનભંગ થઈને જીવન જીવવું તેના કરતાં મરી જવું સારું. પ્રાણત્યાગ કરતાં ક્ષણવાર જ દુઃખ થાય પણ માનભંગ થઈને જીવવામાં તો ક્ષણો-ક્ષણો જીવતા રહો ત્યાં સુધી દુઃખ થાય.

સ્વાભિમાની બંદિત માટે સ્વમાન એ જ સૌથી મોટી મૂડી હોય છે. સ્વમાન વિનાનું જીવવું તેના કરતાં તો મૃત્યુ સારું.

પ્રિયવક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્ણિતિ જન્તવઃ ।

તસ્માતદેવ વક્તવ્યં વચને કા દરિદ્રતા ॥ 17 ॥

મીઠી વાળીથી બધાં રાજુ રહે છે. માટે સૌની સાથે મીઠી વાળીભર્યો બ્યવહાર કરવો. તેમાં કોઈ પૈસો ખર્ચવો નથી પડતો. માટે વાળીની દરિદ્રતા રાખવી નહીં.

સંસારવિષવૃક્ષસ્ય દે ફલે અમૃતોપમે ।

સુભાષિતં ચ સુસ્વાહુ સર્વાઃ સુજને જને ॥ 18 ॥

આ સંસાર વિષવૃક્ષ છે. ચારે તરફ ઝેર જ ઝેર ભર્યું છે. પણ તેમાં બે ફળ અમૃતનાં લાગેલાં છે:

એક મીઠી હિતકારી વાળી અથવા હરિનામ અને બીજું ફળ તે સત્સંગતિ છે. જે હરિનામ અને સત્સંગતુપી બે ફળ ચાખે છે તેને સંસાર- વિષવૃક્ષનું ઝેર ચઢતું નથી.

જન્મ-જન્મન્યભ્યસ્તં દાનમધ્યયનં તપઃ ।

તેનૈવાકભ્યાસયોગેન તદેવાભ્યસ્યતે પુનઃ ॥ 19 ॥

માણસ જન્મોજન્મ જો માનવદેહ ધારણ કરે તો વિદ્યા જ પાપત કરે છે, દાનતપ વગેરે કરે છે, તેથી તે અભ્યાસના કારણે વારંવાર તે

જ કરવાનું મન થયા કરે છે.

પુસ્તકેષુ ચ યા વિદ્યા પરહસ્તેષુ યદ્જનમ્ /
ઉત્પન્નેષુ ચ કાર્યેષુ ન સા વિદ્યા ન તદ્જનમ્ ॥ 20 ॥

ભાગ્યા પછી પુસ્તકમાં રહી ગયેલું શાન અને પારકા હાથમાં આપી દીધેલું ધન ખરા સમયે કામમાં આવતાં નથી. એટલે પુસ્તકિયું શાન મસ્તિષ્કમાં તાજું રાખવું અને ધન તો પોતાના હાથમાં જ રાખવું, જેથી ખરા સમયે તરત જ કામમાં આવે.

અધ્યાય સોળમો સમાપ્ત

અધ્યાય સત્તરમો

પુસ્તકપત્રયાધીતં નોદીતં ગુરુસન્નિધૌ ।

સભામધ્યે ન શોભન્તે જારગર્ભા ઈવ સ્ત્રીય: ॥ 1 ॥

શાસ્ત્રાધ્યયનના બે માર્ગ છે: એક તો સ્વયં પોતે જ પુસ્તકો દ્વારા અધ્યયન કરે અને બીજો રસ્તો છે, જે કોઈ આચાર્ય દ્વારા ગુરુમુખથી અધ્યયન કરવામાં આવે.

ચાણક્ય ગુરુમુખ વિના માત્ર પોતાની પ્રતિભાના જોરે જ અધ્યયન કરનાર માટે કહે છે કે જેમ પરપુરુષથી ગર્ભવતી થયેલી સ્ત્રી સભામાં શોભતી નથી, લોકો તેની નિંદા કરે છે, તેમ ગુરુમુખ વિના પ્રાપ્ત કરેલી શાસ્ત્રવિદ્યા પણ સભામાં શોભતી નથી, અર્થાત્ ગુરુમુખથી જ શાસ્ત્રવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાદ્ હંસિને પ્રતિહંસિનમ્ ।
તત્ત્વ દોષો ન પતતિ દુષ્ટે દુષ્ટં સમાચારેત્ ॥ 2 ॥

વ્યવહારની સ્પષ્ટતા કરે છે:

1. તમારી સાથે જે જેવો વ્યવહાર કરે તેની સાથે તમે તેવો વ્યવહાર કરો.
2. કોઈ હિંસા કરે તો તમે પણ સામે હિંસા કરો. પ્રેમનો જવાબ પ્રેમથી અને મારનો જવાબ મારથી આપો.
3. આમ કરવાથી કોઈ દોષ લાગતો નથી. દુષ્ટની સાથે દુષ્ટતાનો વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

યદ્વરૂ યદ્વરારાધ્યં યર્ય દૂરે વ્યવસ્થિતમ્ ।
તત્ત્વં તપસા સાધ્યં તપો હિ દુરતિકમ્ ॥ 3 ॥

જે લક્ષ્ય દૂર હોય, જેને દૂર રહીને જ આરાધ્ય કરી શકાય તેવું હોય તેવું બધું કઠોર લક્ષ્ય તપ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. તપનો બહુ જ પ્રભાવ હોય છે. તપથી બધું પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

લોભશ્રેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્વસ્તિ કિં પાતકે:

સત્યં ચેતપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્વસ્તિ તીર્થેન કિમ્ ।

સોજન્યં યદિ કિં ગુણો: સુમહિમા યદ્વસ્તિ કિં મષુડને:

સદ્ગ્રા યદિ કિં ધનૈરપ્યશો યદ્વસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥ 4 ॥

1. જો માણસ લોભિયો હોય તો બીજા દુર્ગુણની શી જરૂર ? અર્થાત્ લોભ પાપનો બાપ છે, તેથી બાકીના બધા દુર્ગુણો આપોસાપ આવી જશે.
2. પિશુનતા - એટલે કે જો વ્યક્તિ ચુગલખોર છે તો તેને હવે બીજાં પાપ કરવાની શી જરૂર ? ચુગલી પોતે જ મહાપાપ છે અને તેથી તે બધાં પાપનું ઘર કહેવાય છે.
3. જો માણસ સત્યવાદી હોય તો કોઈ તપ કરવાની કશી જરૂર નથી, કારણ કે સત્યથી મોટું કોઈ તપ નથી.
4. જો મન પવિત્ર હોય તો તીર્થાટને જવાની કોઈ જરૂર નથી, પવિત્ર મન હોય તે જ તીર્થ કહેવાય.
5. જો માણસ સ્વભાવથી જ સજ્જન હોય તો તેને બીજા ગુણોની કશી જરૂર નથી. સજ્જનતા એ જ મોટો ગુણ કહેવાય.
6. જો માણસનો ચારે તરફ મહિમા ગવાતો હોય તો તેને દાળીના પહેરવાની શી જરૂર છે? અર્થાત્ લોક્યશાશ્વી મોટું કોઈ આભૂષણ નથી.
7. જો માણસની પાસે સદ્ગ્રા પ્રાપ્ત હોય તો ધનની કશી જરૂર નથી. વિદ્યા એ જ મોટું ધન કહેવાય.
8. જો માણસનો ચારે તરફ અપ્યશ ફેલાયો હોય તો હવે મરી જવાથી શું? અર્થાત્ અપ્યશ જ મોટું મૃત્યુ છે.

પિતા રત્નાકરો યસ્ય લક્ષ્મીર્યસ્ય સહોદરા ।
શ્રુતો બિક્ષાટનં કુર્યાનાઽદત્તમુપતિષ્ઠતે ॥ 5 ॥

શંખનું કુળ અને ગોત્ર ઘણું મહાન છે. પ્રથમ તો સમુદ્ર જેવો મહાન રત્નાકર તેનો પિતા છે, અર્થાત્ સમુદ્ર તો રત્નોની ખાણ કહેવાય છે. અને વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મી જેની સગી બહેન છે, કારણ કે બંનેની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાંથી થાય છે. તોપણ બિચારો શંખ ઘરેઘરે ફરીને ભીખ માગતો ફરે છે. તેની આવી દરિદ્ર દશા જોઈને ચાણકય કહે છે કે શંખે કોઈને કશું આપ્યું નથી, તેથી તે કશું પામતો નથી. જેવું આપો તેવું પામો તેવો ન્યાય છે.

**અશક્તસ્તુ ભવેત્સાધુબ્રહ્મચારી ચ નિર્ધનઃ ।
વ્યાધિષો દેવભક્તશ્ચ વૃદ્ધા નારી પતિત્વતા ॥ 6 ॥**

1. કમાવાની શક્તિ ન હોય એટલે લોકો સાધુ થઈ જતા હોય છે.

“ઉદરનિમિત્તં બહુકૃત વેશઃ ।”

અર્થાત્ પેટ ભરવા માટે પણ લોકો સાધુ થઈ જતા હોય છે.

2. જેને કોઈ કન્યા ન આપે તે બિચારો નિર્ધન માણસ બ્રહ્મચારી જીવન જીવવા લાગે છે.

3. જે માણસને અસાધ્ય રોગ વાગુ પડ્યો હોય તે ભક્તિ કરતો થઈ જતો હોય છે. કદાચ રોગ મરી જાય.

4. જે સ્વી વૃદ્ધ થઈ ગઈ છે તે હવે પતિત્વતાધર્મનું પાલન કરવા વાગી છે. અર્થાત્ યુવાવસ્થામાં તો તે મનજીવે તેમ વર્તતી રહી, પણ હવે રૂપ-યૌવન ચાલી ગયા પછી પ્રતિત્વતાધર્મનું પાલન કરતી થઈ છે.

**નાનોદકસમં દાનં ન તિથિદ્રોદશી સમા ।
ન ગાયત્ર્યાઃ પરો મન્ત્રો ન માતુઃ પરં દૈવતમ્ ॥ 7 ॥**

1. અન્ન અને જળ જેવું કોઈ દાન નથી.

2. બારસ જેવી કોઈ તિથિ નથી, અર્થાત્ એકાદશીના ઉપવાસ પછી પારણું કરવું-કરાવવાનું.

3. ગાયત્રીમંત્રથી કોઈ મોટો મંત્ર નથી.

4. માતાથી મોટો કોઈ દેવ નથી.

**તક્ષકસ્ય વિષં દન્તે મદ્દિકાયાસ્તુ મસ્તકે ।
વૃઞ્ચિકસ્ય વિષં પુસ્તે સર્વજ્ઞે દુજને વિષમ્ ॥ 8 ॥**

1. સર્વનું ઝેર તેની દાઢમાં હોય છે.

2. મધમાખીનું ઝેર તેના માથામાં હોય છે.

3. વીંશિનું ઝેર તેના પ્ણેંડામાં હોય છે.

4. પણ દુજનનું ઝેર તો તેના રોમેરોમ હોય છે, અર્થાત્ બધાં ઝેરી પ્રાણીઓ કરતાં દુજન વધુ ઝેરી હોય છે.

**પત્યુરાજાં વિના નારી ઉપોષ્ય વ્રતચારિણી ।
આયુષ્યં હરતે ભર્તુઃ સા નારી નરકં વ્રજેત્ ॥ 9 ॥**

કેટલીક સ્વીઓ વધુપડતી ધાર્મિક હોય છે. આવી સ્વીઓ પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ઘણાબધા ઉપવાસો કરતી રહેતી હોય છે, જેનાથી ઘરમાં અને જીવનમાં અભ્યવસ્થા થતી હોય છે. ચાણકય આવા ઉપવાસોનો નિષેધ કરે છે.

જે સ્વી પતિની આશા વિના પતિથી ઉપરવટ જઈને ઉપવાસો કરતી રહે છે તે પોતાના પતિનું આયુષ્ય હરે છે, અર્થાત્ ઓછું કરે છે અને મૃત્યુ પછી નરકમાં જાય છે. તેથી પતિની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ઉપવાસ કરવા નહીં.

**ન દાને: શુદ્ધયે નારી નોપવાસશતૈરપિ ।
ન તીર્થસેવયા તદ્રદ્ભ ભર્તુઃ પાદોદકૈર્થા ॥ 10 ॥**

કદાચ કોઈ કર્મથી નારી અશુદ્ધ થઈ ગઈ હોય તો તે નથી તો દાન કરવાથી શુદ્ધ થતી, નથી સો ઉપવાસો કરવાથી શુદ્ધ થતી કે નથી

તો અનેક તીર્થયાત્રા કરવાથી શુદ્ધ થતી. તેની શુદ્ધિ તો પતિનાં ચરણનું જળ ગ્રહણ કરવાથી જ થાય છે.

સ્ત્રીના અપરાધોનાં અનેક ક્ષેત્રો છે, પણ તેમાંનું સૌથી વધુ મહત્વનું ક્ષેત્ર પતિ-સંબંધિત અપરાધોનું હોય છે.

પતિ-સંબંધિત અપરાધોથી જે અશુદ્ધિ થઈ હોય તે પતિની ક્ષમા માગવાથી અને ચરણજળનો પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે સ્વીકાર કરવાથી મટી જાય છે અને શુદ્ધિ થાય છે.

દાનેન પાણીન તુ કંકણેન સ્નાનેન શુદ્ધિન તુ ચન્દનેન ।
માનેન તૃપ્તિન તુ ભોજનેન શાનેન મુક્તિન તુ મણનેન ॥ 11 ॥

1. હથની શોભા દાનથી થાય છે, સોનાનાં કંકણ પહેરવાથી નહીં.
2. શરીરની શુદ્ધિ અને શોભા સ્નાન કરવાથી થાય છે, ચંદન-પાઉડર વગેરે લગાવવાથી નહીં.
3. માન-સંમાનથી તૃપ્તિ થાય છે, ભોજનથી નહીં. માન વિનાના ભોજનથી તૃપ્તિ ન થાય. ભોજન વિનાનું માન લૂખું તો કહેવાય, પણ ઝેરીલું ન કહેવાય. જ્યારે માન વિનાનું - તિરસ્કારભર્યું ભોજન તો ઝેરીલું કહેવાય.
4. શાનથી મુક્તિ થાય છે. તક્કિતક્ક કરવાથી મોક્ષ નથી મળતો.

સદ્ય: પ્રજ્ઞાહરા તુછડી સદ્ય: પ્રજ્ઞાકરી વચા ।
સદ્ય: શક્તિહરા નારી સદ્ય: શક્તિકરં પય: ॥ 12 ॥

1. ગીલોડીનું શાક તરત જ બુદ્ધિનો નાશ કરે છે તેથી તે ન ખાવું કે ઓછું ખાવું.
2. તત્કાળ બુદ્ધિ વધારનારી ઔષધિ વચ છે.
3. વારેવાર ભોગવવાથી નારી પુરુષની શક્તિ હરી લે છે.
4. દૂધ પીવાથી તરત જ શક્તિ આવે છે.

પરોપકરણાં યેષાં જાગતિ હદ્યે સત્તામૃ ।
નશ્યન્તિ વિપદસ્તેષાં સમ્પદ: સ્યુ: પદે પદે ॥ 13 ॥

જે સંતોનાં હદ્યમાં પરોપકારની ભાવના હંમેશાં જાગેલી રહે છે અર્થાત્ જેઓ પરોપકાર કરવાની તક જવા દેતા નથી તેમની વિપત્તિઓ નષ્ટ થઈ જાય છે અને સંપત્તિઓ તો પગલે પગલે મળવા લાગે છે અર્થાત્ પરોપકારની શુભ ભાવના જેની ખીલેલી રહે છે તે વિપત્તિઓથી પાર ઉત્તરી જાય છે અને વણમાર્ગી સંપત્તિઓ મળવા લાગે છે.

આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્તુ પશુર્ભિર્નરાણામૃ ।
ધર્માહૃતેષામધિકો વિરોષો ધર્મણ હીના: પશુભિ: સમાના: ॥ 14 ॥

આહાર-નિદ્રા-ભય અને મૈથુન આ ચાર તત્ત્વો તો પશુઓ અને મનુષ્યોમાં એકસરખાં હોય છે. મનુષ્યમાં એક જ તત્ત્વ વધારે છે અને તે છે ધર્મ. જેનામાં ધર્મ નથી હોતો તે બધા માણસો પશુઓ જેવા જ કહેવાય. અર્થાત્ ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.

દાનાથિનો મધુકરા યદિ કર્ણતાવૈર
દૂરીકૃતા: કરિવરેણ મદાન્ધબુદ્ધયા ।
તસ્યૈવ ગણદ્યુગમણુનહનિરેષા
ભૂજાઃ પુનર્વિકચપદ્રવને વસન્તિ ॥ 15 ॥

કેટલીક વાર અભિમાની માણસ પોતાના ગુણવાન આશ્રિતોને તિરસ્કાર કરીને કાઢી મૂકતો હોય છે. આવા ગુણવાન આશ્રિતો તો ગમે ત્યાં પોતાની જગ્યા મેળવી લેતા હોય છે, પણ અભિમાની મનુષ્ય સારા માણસોને ખોઈ બેસતો હોય છે, અર્થાત્ ગુણવાન આશ્રિતોને માનપૂર્વક સાચવવા જોઈએ. ચાણકય ઉદાહરણ આપતાં સમજાવે છે કે જુઓ, મદ જરવાથી ઉન્મત બનેલો હાથી માથા ઉપર બેસીને

મદ ચૂસવા આવેલા ભમરાઓને કાન ફષ્ટડાવીને ઉડાડી મૂકે છે. ભમરા તો બીજાં પુષ્પો વગેરેમાં જઈને પરાગ ચૂસતા થઈ જાય છે, પણ હાથી ભમરા વિનાનો થઈ જવાથી પોતાની શોભા ખોઈ બેસે છે.

રાજા વેશ્યા યમો વ્યાનિસ્તસ્કરો બાતયાચકૌ ।
પરદુઃખં ન જાનન્તિ અષ્ટમો ગ્રામકષ્ટક: // 16 //

આઈ તત્ત્વો બીજાની તકલીફને જાણ્યા વિના પોતાનું કામ પાર પાડવા દુરાગ્રહ કરતાં રહે છે.

1. રાજા - ગમે તેવો દુષ્કાળ પડ્યો હોય તોપણ કર તો ભરવાના જ.
2. વેશ્યા - ઘરાક દેવાદાર થઈ ગયો હોય તોપણ તે તેને ચૂસવાનું બંધ નથી કરતી.
3. યમ: - યમરાજા ગમે ત્યારે એકના એક દીકરાને કે પતિને લઈ જતાં વાર નથી કરતો, પછી બધાનું શું થશે તેનો વિચાર કરતો નથી.
4. અધિન: - અધિન લાગ્યો હોય ત્યારે સારામાં સારી વસ્તુ પણ બાળી નાખે છે. તેના વિના લોકોને કેટલી હાનિ થશે તેનો તે વિચાર નથી કરતો.
5. બાળક - બાળક પણ પોતાની હઠ પૂરી કરવા માતા-પિતાને મનાવવા ગમે તેવા ધમપણડા કરે છે. માતા-પિતાને કેટલું દુઃખ થશે તેનો તે વિચાર નથી કરતો.
6. યાચક: - બિભારી પણ ખાલી થઈ ગયેલા માણસને પણ ‘આપો જ આપો’ કરતો રહે છે. દાતાની દુર્બળ સ્થિતિનો તેને વિચાર નથી આવતો.
7. તસ્કર: - ચોર પણ ચોરી કરતાં વિચાર નથી કરતો કે પાછળથી ઘરવાળાને કેટલી પીડા થશે. કેટલીક વાર ચોર પોતાને જરાય કામમાં ન આવનારી પણ ઘરમાલિકની બહુ ઉપયોગી એવી દસ્તાવેજ વગેરે વસ્તુઓની પણ ચોરી કરીને પારાવાર નુકસાન કરતો હોય છે.
8. ગ્રામકષ્ટક: - આ તત્ત્વ સૌથી વધુ સમજવા જેવું છે. પ્રત્યેક ગામમાં એક ગ્રામ-કષ્ટક હોય છે. જે આખા ગામને નડ્યા કરતો હોય છે. તે બીજાની તકલીફને જાણતો નથી. બસ લોકોને હેરાન કરવા એ જ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે બધાને વાગ્યા જ કરે છે. આવા ગામ-કંઠાનું માથું છૂંઢી નાખવાથી પુષ્ય થાય, આખા ગામને શાંતિ થાય.

અધ: પશ્યતિ કિં વૃદ્ધે પતિતં તવ કિં ભુવિ ।
રે રે મૂર્ખ ન જાનાસિ ગતં તારુણ્યમૌક્તિકમ્ // 17 //

કેડથી વાંકી વળી ગયેલી લાકડીના ટેકે ચાલતી એક વૃદ્ધ ડોશીને એક યુવાને પૂછ્યું: હે માજી! આમ જમીનમાં શું જોયા કરો છો? તમારું કંઈ ખોવાઈ ગયું છે?

ત્યારે ડોશી જવાબ આપે છે કે અરે, મૂર્ખ! સાંભળ. મારું યુવાવસ્થાનું મોતી ખોવાઈ ગયું છે તેને હું શોધી રહી છું. પહેલાં હું યુવાન હતી. મારું જોબન અંગેઅંગમાં ખીલ્યું હતું. છાતી કાઢીને, છાતીને બતાવવા હરણાની માફિક હું કૂદતી ફરતી હતી. પણ હવે હું વૃદ્ધ થઈ ગઈ છું, કર્મર વાંકી વળી ગઈ છે અને જોબન લુંટાઈ ગયું છે. હું નીચે ધૂળમાં મારા એ જોબનરૂપી મોતીને શોધું છું. ક્યાં ગયું એ મોતી?

વ્યાલાશ્રયાડપિ વિફ્લાપિ સક્ષુટકાડપિ
વકાડપિ પદ્ધિલ-ભવાડપિ દુરાસદાડપિ ।
ગન્ધીન બન્ધુરસિ કેતકિ સર્વજન્તોર
એકો ગુણઃ ખલુ નિહન્તિ સમસ્તદોષાન્ // 18 //

કેટલીક વાર એક દુર્ગુણ બધા ગુણોને ઢાંકી દેતો હોય છે, તો કેટલીક વાર એક ગુણ બધા દુર્ગુણોને ઢાંકી દેતો હોય છે.

ચાણક્ય ઉદાહરણ આપે છે કે આ કેતકીના – કેવડાના વૃક્ષને જુઓ, તેનામાં કેટલા બધા દોષો છે! તેમાં સાપ લપેયાઈ રહે છે. તેને કોઈ ફળ નથી આવતું. તેને કાંટા બહુ હોય છે તે વાંકુચૂકું હોય છે. તે કાદવમાં ઊગે છે. જલદી ઊગતું પણ નથી. આટલા બધા દોષો હોવા છિતાં તારામાં એક ગુણ એવો છે, જેના કારણે તું લોકોનું મન જીતી લે છે. એ છે તારી સુગંધ.

માણસમાં પણ એકાદ ગુણ એવો હોય તો તેના બધા દોષો ઢંકાઈ જાય છે.

યદિ રામા યદિ ચ રમા યદિ તનયો વિનયગુણોપેત:
તનયો તનયોત્પત્તિ: સુરવરનગરે કિમાધિકયમ્ // 19 //

ઘણા લોકો એવું માને છે કે આ સંસારમાં કાંઈ જ સાર નથી. બધું મિથ્યા છે અને નાશવાન છે. ખરું સુખ તો પરલોકમાં છે.

ચાણક્ય કહે છે કે ના-ના, આ લોકમાં પણ જો આટલાં તત્ત્વો મળ્યાં હોય તો સ્વર્ગથી પણ વધુ સુખદાયી છે:

1. ઘરમાં વજાદાર, પ્રેમાળ, આજ્ઞાંકિત રૂપાળી પત્ની હોય.
2. પૂર્તી સંપત્તિ હોય.
3. વિવેકી અને આજ્ઞાંકિત પુત્રો હોય.
4. પૌત્ર-પૌત્રીઓ પણ હોય.

બધાં સંપીને, હળીમળીને પ્રેમ અને શાંતિથી રહેતાં હોય તો હવે સ્વર્ગની કશી જરૂર નથી. આવા માણસ માટે અહીં જ સ્વર્ગ છે. પરલોકનો મોહ રાખવા કરતાં આ લોકને સુધારી અહીં જ સ્વર્ગ બનાવવું સારું કહેવાય.

ચાણક્યની વ્યવહારનીતિ સમાપ્ત